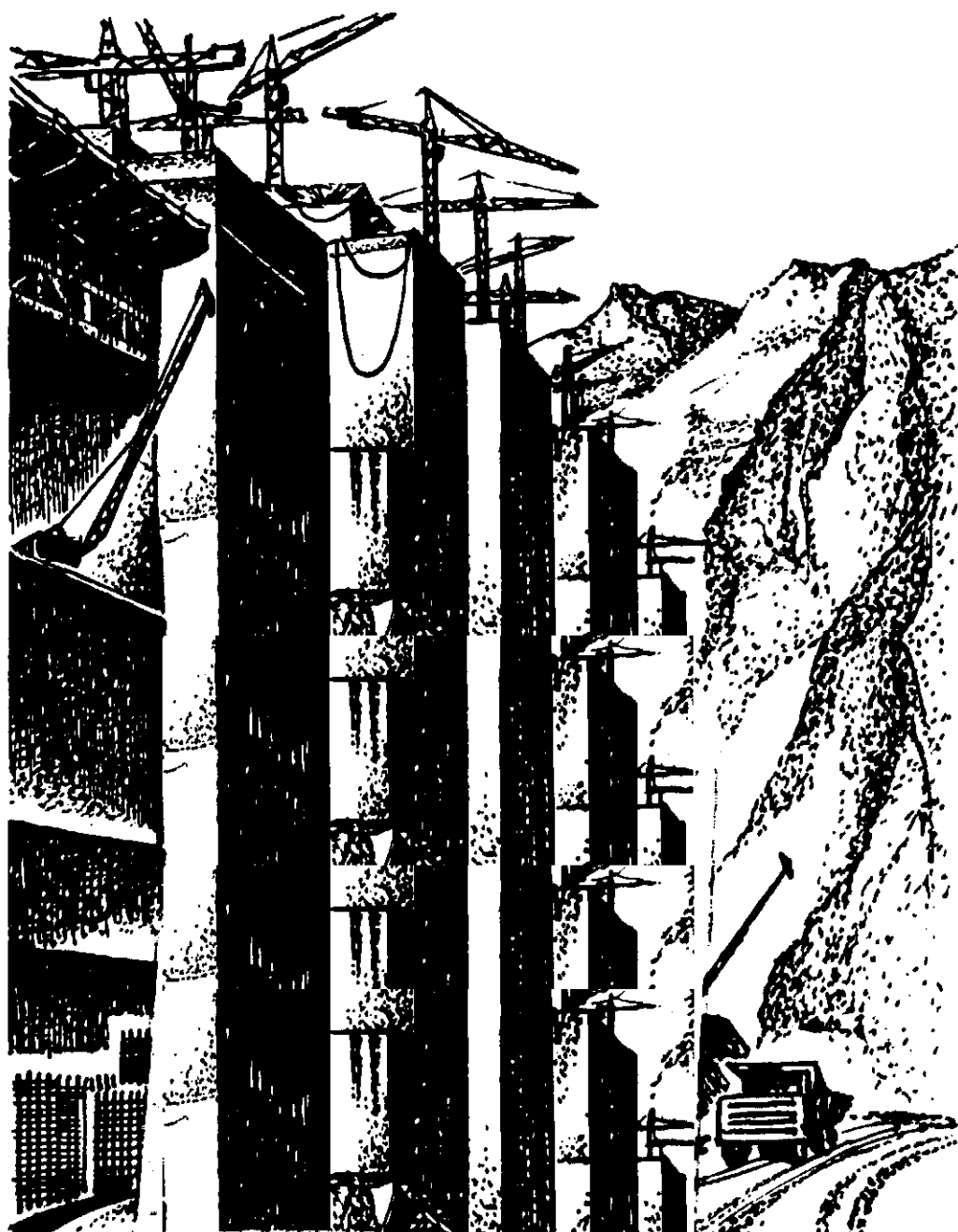

X 05
A 95

Ах махбил

АБАКАН • 1978

Ах Тасхыл

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АЛЬМАНАХ

26
1978

Редакционная
коллегия:

М. Е. Кильчичаков
(ббн редакторы),
М. Р. Баннов,
Т. Г. Тачеева,
В. Е. Майногашева,
М. Н. Чебодаев.

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПӨЛІГІ
АБАКАН • 1978

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

АХ ТАСХЫЛ № 26

Литературно-художественный альманах

Редактор Т. Г. Тачеева
Художественный редактор Г. С. Сунчугашев
Технический редактор Е. Д. Сунчугашева
Корректор М. Е. Шрева

Сдано в набор 23/VI-1978 г. Подписано к печати 28/VII-1978 г.
Бумага типографская № 2. Формат 70×90 ¹/₁₆.
Усл. печ. л. 9,9. Уч.-изд. л. 10. Тираж 1500 экз.
Заказ 4436. Цена 70 коп. АЧ00207.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства,
г. Абакан, Щетинкина, 32.

Укрупненное полиграфпредприятие «Хакасия»,
г. Абакан, Щетинкина, 32.

М $\frac{0733-008}{147(03)-78}$ 37—78

© Хакасское отделение
Красноярского книжного издательства, 1978 г.

СОВЕТ СОЮЗЫНЫҢ ГИМНИ

*Сөстері С. Михалковти паза Г. Эль-Регистанни
Музыкасы А. В. Александровти*

Пос көллiг республикалар саялбас Союзын
Пiрiктiр салған Илбек Русь саңайға.
Изен ползын-чоннар көңнiнeң чаялған
Пiр чөптiг, пiр күйтiг Совет Союзы!

Саблан, пос көңнiлiг төрiткен Чир-суубыс,
Чоннар ынархазының пик чөленiзi!
Лениннiң партиязы — халых чонның күйi
Коммунизм чиңизiнзер апарча пiстi!

Хаспа күгүрт тобыра поэдығ күн сапхан,
Күлүк Ленин пiске чолны чарытхан:
Сын кирекке халых чоннарны көдiрген,
Махачаа, iстенiске пiстi үгреткен.

Саблан, пос көңнiлiг төрiткен Чир-суубыс,
Чоннар ынархазының пик чөленiзi!
Лениннiң партиязы — халых чонның күйi
Коммунизм чиңизiнзер апарча пiстi!

Коммунизм үгредиинiң чиңизiнде
Чирибiстiң полар күнiн көрчөбiс.
Саблығ Чир-суубыстың Хызыл знамязына
Ундулбас-парбас киртiнiс тударбыс!

Саблан, пос көңнiлiг төрiткен Чир-суубыс,
Чоннар ынархазының пик чөленiзi!
Лениннiң партиязы — халых чонның күйi
Коммунизм чиңизiнзер апарча пiстi!

Орыстинаң тiлбестеен М. Кильчичаков

3

Лос-көөм-лиг рес-пу-бли-ка-лар сай-

бал-бас Со-ю-зун пи-рик-тир сал-ган ыл-бек

Русь са-ңай-га. ы-зен көм-зүн чон-нар көң-

ни-нең, ча-ял-ган бир көм-тиг, бир күс-тиг Со-

вет Со-ю-зун! Са-балаң, пос

көң - ни-лиг тө - рлөт - кен

Чир - суу б-бас, чон-нар а-нар-ха-зон-нын,

пик чо-ял-ми-зи! Ле - ним-ниң

пар - ти-я-зон - ха - лок чон-

ноң, кү-зи кам-му-ниги ги-ңи-зиң-дер а -

пар-га пис-ти! А - пар-га пис-ти!

хотормона тооварина

КІЧІГ ЧИР

1

Чаада мин дневниктер паспаам. Че 1418 6рт чалынның кўннер паза хараалар ундулбааннар. Полғаннар андаг киректер, тоғазығлар, харбазығлар, полғаннар андаг минуталар, хайзылары, прай чаачыларниох чили, минің сағызымда саңайға халғаннар.

Пўүн мин чаа чолының улуғ нимес кизегінеңер чоохтап пирерге сағынчам, аны солдаттар паза моряктар Кічіг чир тіп адап алғаннар. Ол сынап таа «кічіг» — отыс квадрат километрден дее асхынах. Олох туста ол илбск, андаг пол парадыр Чирі-сууна түгеде пирін салған матырларның ханынаң суғлалған пис тее хулас чир. Хығырығыч ол тусты паалир ўчўн, тирбін, десант кўннерінде бухтаны кизіп, Кічіг чирзер ирткеннернің полғанына ла орден пирілген. Суғ кискен сай фашисттер чўзерлеп пістің кізілерні 6діргеннер, суға патырғаннар. Че хайдаг даа полза, ыырчыдаң ўзе саап алған чар хазында т6реміл 12—15 муң совет чаачылары полғаннар.

17 апрельде 1943 чылда мағаа пазох Кічіг чирзер парарға кирек полған. Ол кўн сағыста чарых халған, сағынчам, Кічіг чирдегі пір кізі дее аны ундубаан, ол кўнде фашисттер «Нептун» чаалазығыны пастааннар. Ады даа оларның планнарын чарытча — пісті талайға кире тастабызарға. Анзын піс разведка искірнинен пілгебіс. Пілгебіс, олар олаңай ла нимес, че 6бн, п6гіністіг чааға кірерге тимненчелер.

Минің дее орным полған анда, алнында, Новороссійск хыриндағы Цемесск бухтазар кизекти кірчеткен орында, Кічіг чирнің ниске плацдармында.

Сах ол туста, апрельде, мині 18-чі армияның политотделнің пастиина турғыс салғаннар. Полар харбазығларны саңға алып, 18-чі армияны десант армияа айландырып, аны ікі атығыч корпуснан, ікі дивизиянан, нинче-де полкнан, танк бригадазынан тыдыбызып,

хоза Хара талай флодының Новороссийсктегі чаа-талай базазын пир салғаннар.

Чаада хайда чаалазарын пос таллабинчазың, че, чодхтирға кирек, мин андар ысханнарына брін парғам. 18-ңи армияны чааның ин пуруғыстың орыннарзар тастаңаннар, ағаа тың улуғ хайың айландырарға кирек полған, мин дее күнде-түнде анда ла полчаңмын. Командующай К. Н. Леселидзең паза Военнай советтің члені С. Е. Колониннен хачанох тіл пілізіп алғам. Пу ондайнан, фронт политуправлениезінен пу армияа парғанымда көп алызың полбаан, сынындағы кирек закон ондайынан на иділ парған.

Суғны хараа ла кисеңміс. Геленджиктің Город алай ба Осводов тіп адалчаң пристаныне читкенімде, пароходтар турчаң чирде пос орын чох полған, аймах суднолар хыстылысчатханнар, кізілер паза тартынчахтар бортта полғаннар. Мин «Рица» сейнерге сыххам. Пу иргі, санайға палых чызы сиип парған көлбенің пасхыстары ығырасчатханнар, борты паза планширы сойыл парған, палубазы осколоктар, ухтар таңмаларынаң үттел парған полған. Чаа алнында даа асхынах нимес тоғынған полар ол, ам даа ағаа оой киліспеен.

Талайзартын соох чил тартхан, сырығыстың полған. Кізее үс-түнзархының сооғы алтынзархынынаң хай-хай сидік теепче. Ноға — мин аны мында чарытпаспын, че ол андағ. Сейнерде чон іди ле хайын сыххан. Пасха-пасха килістіре орыннарда чаачылар пулеметтар паза танк атчаң мылтыхтар турғысхлааннар. Полғаны ла поэна истіг арах, талайдан чардычахтаң даа көленчеткен пулуңас табарға харасхан. Түрчедең бортха чаачы лоцман чиде түскен, прай нима тибіренібіскен.

Пасхачыл көрім полған, талайзар кизек чон іділібіскен чілі пілдірген. Че іди пастағы туста ла полған. Полған на судно поэнын орнын чахсы пілген. Алнында «Рица» парған, аның соонаң ысхааннар 7 № паза 9 № мотоботтар (иди піс оларны адачаңмыс). Оларны буксирнең сейнер сөзірген, пасха суднолар аралары 400—500 метр сөблніскеннер. «Талай аңчыларының» хадариинда Кічіг чирзер чөр сыххабыс.

Чорыхтағы үс час аразында мин кізілерні чахсылаан піліп аларға сағынғам. Че парчаннарынаң чоохтазың иртірерге киліспеен. Десант-никтер палубада постарының орыннарынаң тарас парғаннар, оларны тибіредерге чаратпаам. Ал-алынча одырған группаларча ирт парыбызарға сағын салғам.

Кемге-де сурығлар пиргем, кемнен-де пір-ікі сөснең алысхам, чоох-чаахнаң чаачыларнаң хости одыра түсклеем. Сизінчем, пу бөнінде чаада полған, өткін ооллар, көңнілері көдіре. Солдаттарнаң чоохтазың киректелчеткенін чахсы пілгем, че пасхазын пілгенөкпін, политика тоғынчызы, политика киреенең устағы, чаачыларнаң хости парып, аар чүкті, оларох чіли, көдіргені, үлескені пірееде солдатха олаңай чоохтаң хай-хай аарлығ поладыр. Хатың чаалазың пасталарда, анзы уламох артых паалалча.

Ырах алныбыста Новороссийск үстү чарып турған. Артиллерия-

ның сууластығ кўзүрезі истілчеткен, анзына за көнік парған полғабыс. Иледе сол сарибыссар талайда чаа парчатхан. Соонда мағаа чоохтааннар, анда пістің паза немецтернің торпеда катерлері уруныстырлар. Мин оң сариндағы иртіп чөрчен мостикте ачых чирде лоцманнаң хости турғам, аның фамилиязы Соколов полған, кеке.

— Чаачылар, — чоохтаан ол, — десантха пір ле хати парчалар, катердегілер, тізең, хараа сай. Полған на хараа-харбазығ. Көнік парғабыс. Піс, лоцманнар, чахсы сизінчебіс: парчан кізілернің үчүн нандырығлығбыс. Сынында, судноларны удаа пос ла сизігінең апарға килізедір. Чирде саперлар, миналығ чазыларны сыныхтап алып, иртчен чоллар арығлап салып, анда ла постарының соонча кізілерні ізестіг апарадырлар. Пістің чолыбысты, тізең, немецтер миналарнан хатап-хатап тулғапчалар — самолеттардан даа, суднолардан даа. Кичее ле амыр ирткен орында пўн минаа хазаларға аябас.

Цемесск бухтаа чағдирынан, чаа кўзүрезі улам тың хазырланған. Плацдармны хараа удаа бомбить полбачаннар, амды, тізең, талай-зартын ырчы бомбардировщиктері, салғах ла чили, кил турғаннар, бомба чарылғанына оларның нызыразы истілбиндесчеткен. Аниаңар самолеттар пілдіртпін, табыс-тубус чох, китеніп сых килчеткенге төбй полған. Олар, бомбаларны түзіре тастабызып, мындох айлана тартып, хыя парыбысчатханнар. Сиргектенібіскөннер пістің кізілер, хазыр полғаннар оларның чўстері. Тўрчеден піс тее чарыхта пол парғабыс.

Харасхы тўн теен ниме суғ кискен туста полбачан даа. Чардан немец прожекторлары чарытханнар, үстүбісте төреміл «фонарьлар» — самолёттардан тасталған чарытчан ракеталар салбаңнааннар. Хайдан да оң сарибыстан ырчының ікі торпеда катері сыға салған, оларны «талай аңчыларыбыс» кўстіг от чалыннаң удурлааннар. Ағаа хоза фашисттернің авнациязы, чар хазынзар позытпін, бомбалар тастаан.

Пірде пістең оортах, пірде чағын арах бомбалар түскеннер, ханча-ханча көп сугны бөр көдіріп; прожекторларның чаринда паза ухтарның бн-пазы оттар чалынында суғ тигір хурының прай бннерінең сағылысхан. Сабысты полған на минутада сағаан даа ползабыс, ол олох кинетін не чиде түскен чили пілдірген. Пастап мин ниме пол парғанын оннабин даа халғам. Алныбыста ниме-де тазыли түскен, чоғар брт чалыны көдірілібіскен, судно чара чачыраанға төбй полған. Сынап таа андағ полтыр: сейнерібіс минаа урун партыр. Піс лоцманнаң хости турғабыс, чара чачырас пісті бөр тастабысхан.

Аырған чирім чох полған. Олімнеңер сағынмаам, анзы сын. Олімнең пастағызын на тоғаспаам, аның прай даа хылыныстарын көрерге киліскен. Кізі ағаа көнік полбаза даа, чаа аннаңар сыбыра сағындыртча, ол посха урунарын пілінібөкчезің. Пірееде пазадырлар: кізі андағ туста чағыннарын сағысха киредір, аның прай чуртазы харах көзі алнында иртіпче паза поэынаңар хайда-да бөн ниме онар халча тіп. Итсе, андағ даа полча полар, че ол туста минің пір ле сағыс полған: палубазар ла нандыра андарылбасха.

Оң полып, суға сейнерден иледе оортах түс парғам. Сығара чўзіп, сейнер суға патчатханын көр салғам. Хайзы кізілер, минөк чили, чара

чачырасха тастаттырғаннар, пасхалары борт тастынзар постары сегіргеннер. Мин кічигден сыгара чаксы чўсченмін, хайдаг даа полза, Днепрде ѓскебин. Тын хабынып, ибїре харахсынып, кѳр салғам, ікї дее мотобот, буксирлерін алыбызып, винттерін тоғындырып, ағырин піс-сер чағдапчалар.

Мин 9 № боттың хыринда пол парғам, андарох лоцман Соколов чўс килген. Привальной брусха тудынып, суғда чадап ла ілінчеткен, чўктерінде аар тиріглїг чаачыларға бортсар сығарға полисхабыс. Боттағылар оларны чоғар сыгара тартханнар. Оларның пірдеезі, мин сағынғанда, ух-тирин тастабаан.

Прожекторлар пісті сизін салғаннар — пістең аринча азырылбиныбысханнар. Мисхаконаң кидер чалбах ѓзен тузынаң артиллерия атып сыххан. Теерте ат полбааннар, че чара чачырастар ботты аар-пеер тастааннар. Тазылас тохтабин турған, че кинетін ибїре снарядтар чара чачыраспиныбысханнар. Пістің пушкалар ырычының батареялары сабысхан поларлар. Пу кўзўрт-хазырт аразында мин тарынчах табыс истіп салғам:

— Тун парғазың ма син? Холың пир!

Иди хысхырған, минзер холын суна, хайди соонаң іле сыххан, ікін-чі статьяның старшиназы Зимода. Суғда ол погоннарымны кѳрбеен, че ол туста кирек анзында полбаан. Пілдістіг, десант мотоботтары тын патпинчалар, суғ ўстўнде чабыс чѳредірлер. Брусха тудынып, чоғар тартыныбысханым, мині кўстіг холлар хаап алғаннар.

Мында ла соохха тітірепчеткенімні сизінгем: Хара талайда даа апрель суға сомарға тың на киліскек тус нимес. Сейнер чох полған. Чаачылар кип-азахтарын сыға тутханнар паза ағырин хырызынғаннар: «Харған, айнаның фриці». Қѳѳлче прайзы амырабысхан, харацахтар паза хаптар аразында орнағып. Тўріліп алып, алай тўнере чатхлааннар, анзы хыялдан ал халар чїли. Че ѳѳн кирек алнында полған. ѳѳні—чаалазыг, хайзына сағамох кіерге кирек полған.

Кинетін пу хорғыстыг туста чара чачырастар паза от чалынныр чоллар чаринда сарын истіле тўскен. Сағысха кирчем, уғаа пѳзік сынның пір матрос сарнаан. Ол Кічїг чирде тѳреен сарын полған, хайзында пик сындырлығлардаңар паза боттағы осхас кўстіг, махачы чаачылардаңар чоохталған. Мин ол сарынны пілгем. Че амды сах андада ла искен осхаспын. Сағыстан сыхпинча строка: «Ол агас кѳлбечектерде тимір кїзілер чўс чѳрчелер».

Кїзілер ағырин пастарын кѳдір сыхханнар, чатчатханнары одыр-глааннар, одырчатханнары азах ўстўне турғаннар, мына кем-де сарынға хозылысхан. Хачан даа ундубаспын аны: сарын кїзілернїң кѳннїлерін кѳдірїбіскен. Сағам на хыялдан осхан ползалар даа, прайзы постарына киртін сыхханнар, чааға кіерге тимнїг полибысханнар.

Тўрчеден бот сайча чыл сыххан, піс чар хазынзар сегїрглєебіс. Ѳтїг командалар истіле тўскеннер, чаачылар ух-тирїглїг харацахтарны тўзїргеннер, пасхалары оларны ицнїлерїне артынып, чўгўрїкнең — мында маңзырадарға кирек чох полған, чаа оды маңзыратча — чазыт орынзар апарғаннар. Артынчахтарын тўзіре ле, атыстар, кўзўресчеткен

бомбалар тобыра нандыра ойлааннар. Чар хазынан, тізен, көзіреге тинмеп салған палығлатханнарны носилкаларнан ағылчатханнар. Оларны пістің килген чон алыстырарға кирек полған. Чабыс чар хазы сайлығ полған, аннаң аар тасхаттар чілі хазылглап парған чікім чир көдірілген. Атыстардан чазынар үчүн, оларзар чидіп аларға кирек полған. Аннаң андар, он метр чарымча чоғар сығып алып, тирең Кічіг чирзер апарчатхан траншеязар сегірібізерге кирек полған. Хатабох чоохтапчам, ббн кирек алнында даа полза, мында кізілер постарын ізестіг тудынғаннар. Мыннаң сығара палғалыс тутчаң чолларча плацдармда чааласчатхан ноо даа частьсар алай ба полған на подразделеннезер тедег парыбызар ондай полған.

Суғ кизерге хаңан даа хорғыстығ полған: чүзері дее, тиріглер түзірері дее, чүгүрері дее, чікім орынча сығары даа. Кічіг чирзер килген сай мині пір сағыс хайхатчан: хайди пістің кізілер мында түсценнер, хаңан сағамғы чазынчаң орыннарда немец пулеметтары турғаннар, палғалыс тутчаң чолларча, автоматтар паза гранаталар тудына, десантниктерге көрінминчеткен гитлер чааңылары ойласхлааннар? Полғаны ла, кем аны сағысха киргең, оизінген: оларға, пастағыларға, хай-хай сидік полған. Ол сағыс күс хоохан.

Пілдістіг, хайдағ даа полза, піс Кічіг чирні анча тутхабыс, нинче кирек полған Совет командованиезінің планы хоостыра — 225 күн. Хайди піс оларны тобырғабыс — чоохтап пирерге сағынчам.

2

Піске чаа кирек чох полған. Че хаңан ол пасталыбысханда, илбек совет чоны азымахчыларнан хан төгілістіг харбазыға сыдамахтығ чапсыныбысхан.

Сағысха кирчем, 1940 чылда партиянын Днепропетровсктағы обкомы лекторларнын чылыин иртірген. Мин ол туста военно-патриотической пропаганда улуғ хайығ айландырчанмын, аннаңарох пістің чоох парған. Ол туста, хайди пілчебіс, Германиянан удур-төдір чааңаң кіріспестенер договор иділген полған, газеталарда Молотовтың Гитлернең, Риббентроптың Сталиннең тоғазығларынаңар сомнар сығарчатханнар. Договор піске тын хабынып аларға ондай пирчеткен, странаның арачыланыс күстерін пиктирге тус пирген, че анзын піреезі оңар полбаңаң. Мына, амдығы ла чілі көрчем, чылығнын пір араласчызы, Сахно тіп фамилиялығ чохсы лектор, тур киліп, сурған:

— Брежнев арғыс, чааңаң кірбестенер чөптөзіг ізестіг тіп чарыда чоохтирға кирекпіс. А кем киртінминче, ол тайма, піске кирек чох чоохтар таратча тирге кирек. Че чон, тізең, тың на киртінминче. Піске хайди поларға кирек? Чарыда чоохтирға ба алай чоохтабасха ба?

Иледе сидік тус полған, залда төрт чүс кізі одырған, прайзы минін нандырымны сағаан. А үр сағынарға ондай чох полған.

— Хайди даа чарыда чоохтирға, — теем мин, фашист Германиязы унада саптырғанча, чарыда чоохтирбыс, арғыстар!

Ол туста мин Днепропетровск обкомынын арачыланыс промышлен-

позынча хачы полғам. Хай піреезі аннаңар сағысырабаза даа, мағаа мыннаңар идер тоғыстардаңар кўннің сай сағысырға кирек полған. Ол туста ўстўнзарғы Украинада, ол санда Днепр хыринда, килкім арачыланыс пірігізі полған. Анда мағаа көп аарлығ паза маңзыттығ киректерні пөгереге киліскен.

Амыр хоныхха кирек продукция сығарчатхан заводтар чаа кирее-не айландырылчатханнар, пістің металлурттар ѳнетін наа маркалығ молат сығарып пастааннар. Мағаа наркоматтарнаң палғалызарға Моск-вазар учуғарға, сыбыра областьча чѳрерге килісчѳ. Піс тынағ кўннерні пілбечѳнміс, мин семьямда арам полчаңмын. Сағысха кирчем, 1941 чылда 22 июнь хараазын орайға теере обкомда одырғам, анан Днепропетровск хыринда піс пўдірчеткен чаа аэродромынзар парыбысхам. Ол стратегия саринаң тың кирек объект ЦК-нын сыныхтаанда полған, тоғыстар анда хараа-кўнѳрте апарылғаннар. Мин пўдіріг площадказынаң таң алңынзар ла айланғам.

Туразар чағыннап киліп, подъезд хыринда ол туста обкомның пастағы хачызы орнына тоғынчатхан Қ. С. Грушевойның машиназын кѳр салғам. Мин сах андох сизін салғам: ниме-де пол партыр. Аның кѳзенектерінде от чарыпчатхан. Анзы таң чарыпчатханда уғаа изі чох пілдір тарған. Ол, кѳзенектең минзер кѳрібізіп, позынзар кѳдірілерге хол сапхан. Пасхысча парчадып, мин хомай ниме пол парғанынаңар сис салғам, андағ даа полза, «чаа!»сѳсті истіп, чочып парғам. Мин олох минутада, сала даа ікінчілебин, пик сағын салғам, хайда мағаа, коммунист кізее, поларға кирек. Фронтсар сурынып, ЦК-зар айланғам — олох кўн минің сурынызым толдырылған: мині Ыстўнзархы фронт штабынзар ызыбысханнар.

Чааның пастағы кўннерінең сығара чааласчатхан армияда полардаңар минің кѳннім, сурынызым толған ўчўн, пістің партияның Центральнай Комитедіне алғызым читірчем.

1943 чылда, пістің чирібістің чардығы поэдылғанда, минің сурынызымны санға алған ўчўн — тылзар партийнай чаачы тоғынчыларнаң хада устағ-пастағ тоғысха мині хығыртпаан ўчўн, ідѳк алғыстапчам. 1944 чылда пѳзік устағ тоғызына, хайзы мині чаалазығлардаң оортах чт саларчых, ыспасха сурынызым толдырылған ўчўн, чааның халғанчы кўннеріне теере 18-чі десант армиязында халғысхан ўчўн, ідѳк алғыстапчам. Чирібісті арачылап халарға, ыырчыны прай орыннарда унада сабарға, толдыра чиңіске чидерге — минің андағ ла сағыс полған. Амыр хоныхты чир ўстўнде ол ла ондайнаң айландыарға чарир полған.

Минің чаадағы чуртазым 18-чі армиянаң палғалыс парған, ол мағаа хачанға даа уғаа чағын пол парған. 18-чінең хада, Чир-суубыс ўлўзі пѳгілчеткен туста, Кавказ тағларында харбасхам, Украина чазыларында чааласхам, Карпат тағларын асхам, Польшаны, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны поэдыарында араласхам. Пуох армиянаң Кічіг чирде полғам. Новороссийскті паза прай Тамань чарым олтырығын поэдыарында аның хозымы улуг полған.

Кізі пірееде андағ киректерге орта пол парадыр, хачан чыл аразында ла ол сиң ниме кѳріп, піліп, пазына сиіріп алар, хай син пасха

туста прай чуртазында даа көрбес, піл полбас. Кічіг чирде андаг көп улуғ киректер полған, чаалазығлар андаг хатығ паза үзігі чох полғаннар, олар 225 ле күн нимес, хас-хачаннан парчатхан чили пілдіргеннер. Че піс сыдасхабыс.

Географияда Кічіг чир чоғыл. Мыннаңархызын оңарылар үчүн, пу суға хыза тастығ кизек чирні чахсы пілерге кирек. Фронтча аның узуну алты километр, тирені — төрт чарым на километр, ана ол чирні піске хайди даа холда тударға кирек полған.

Хайди плацдарм пол парған? Тағлар аразында ырах сёб тартылчатхан Цемесск бухтаның чарларында Новороссийск турча. Анда ікі цемент заводы — «Пролетарий» паза «Октябрь». Пір хырында піс турфабыс, а тігі саринда — немецтер, 1943 чыл пасталганда чарның сол сари ыырчының холында полған, ол пёзік чирлердең пістің флоттың чёрізін сыныхтагда тутчаң, аның ол артых ондайын чох идерге кирек полған. Ана андада сағыс төреен: Новороссийск хырин чаалап алар үчүн, десант түзір көрерге. Анзы бухтаның суғларына ыырчы кірерінен ізестіг арачылырчы, олох туста піске мыннаңархы чаалазығларны нииктирчік.

Гитлеровецтер аны чахсы пілгеннер. Мин саннарнан иртіре тузаланмаспын, че пірні мында адирбын. Піс холға алып алған кизек чирні фашисттер тохтаг чох чаалааннар, санға алчаа чох көп снарядтар паза бомбалар түзіргеннер, а автомат-пулеметтар атыстарынаңар чоохтачаа даа чох полған. Санал парған, Кічіг чирнің полған на араласчызына пу өлім ағылчатхан металл 1250-ер килограммнан киліскен.

Мында 18-чі десант армиязының ікі үстігче чардығы харбасхан, мин көп-сабазын Кічіг чирде полчаңмын. Ол ондайнан, өлімнің металл килограммнарының хай пірсілері минің дее үлүзіме килісчткен.

Сағынчам, Кічіг чирзер десант паза андағы харбазығлар чаа искусствозының чахсы көзідімі. Піс кизілерні тын таллап алчанмыс, оларны өнетін тимнеченміс. Гелонджиктегі Ниске мыста чааға кірер группаларны пулеметтыг суға кире сегіргерге, хаяларға сығарға көніктірченміс, киліскек нимес чирлердең гранаталар тастирға үгретченміс. Чаачылар ыырчыдан холға кірген прай тиріглерні піліп алғаннар, пычах тастирға паза мылтых наағынаң сабарға, палығлар палғирға паза хан тохтадарға үгренип алғаннар. Олар молчаг сағбаларын үгренгеннер, автомат дисктерін харах палғап алып ухтирға көніккеннер, табыс хоостыра хайдан атыпчатханнарын пілерге үгренгеннер. Андаг чапчан үгретдіг, көнігіс чох махачы десанты, уламох аның хараа иртер пастағы харбазин сағынчаа чох полған — прай нимені чыппама харасхыда, холға ла ізенип идерге кирек полған.

Алынча пёгіністіг отряд тіп адалчатхан пастағы группазар пос көңінен не алғаннар. Андағларны ла, хайзылары махачыларын көзіткеннер. Десанттын командиріне майор Ц. Л. Куниковты турғысханнар. Пу хыйға паза күстіг кизее мин мының алнындагох харбазығларда хайығ айландырғам, хачан ол талай пехотазындағы батальонның командирі полған. Политика чардығынча орынчызы полип улуғ лейтенант Н. В. Старшинов парған, штаб пастығы — майор Ф. Е. Котанов, мының

алнындағы чаалазығларда олар постарын ідөк чахсы саринаң көзіткенер. Соонаң олар үзблең Совет Союзының Геройының адын алғаннар. Куников — тоозылған соонаң (ол десант түскен соонаң төртінчі күнінде чат халған), Страшиновнаң Котанов — Кічіг чир соондағы чаалазығларда.

Отряд төстелчеткенде, оларға кізілерні Новороссийсктегі чаа-талай базаның полған на частьтынаң таллап аларға право пиргеннер. Сынап таа, арам пирілчеткен право, че ол тың киректеңер чарадылған. Піс пілгебіс, мындағ десантта чиңип алары полған на чааңының тудынызынаң пөгілер. Иди штурм итчең полған на группа 250 кізіліг отрядха піріктірілген. Тың аар сыныхтаста оларға алнында парарға кирек полған, олар постарының аарлығ киректерін толдыр салғаннар.

1974 чылда Новороссийсктегі музейде мин пір танығлыг документке хайығ айландырғам. Ол плацдармға, Куниковох чіли, пастағы хараада түскен улуғ лейтенант В. А. Ботылевтың рапорты полған. Ол пасхан: «Искірчем, пастағы сабыс иткен группада ол халған — 1 кізі, палығлатхан — 7 кізі. Ол санда ол халған ВКП(б) кандидаттары — 1 кізі, палығлатханнар ВКП(б) кандидаттары — 4 кізі, палығлатханнар комсомолецтер — 2 кізі, палығлатханнар партияда ниместер — 1 кізі. Группаның сағыс-көңні, политика пілінізі көдіре».

Мында сағысха кирерге киліскек полар: Ада чир-суубыс үчүн Илбек чааның фронттарында үс миллион коммунист махачы өлімнең түс халған. Чаа тузында 5 миллион совет патриоттары партия членнерінің аразына хозылғаннар. «Чааға коммунист полып парарға сағынчам!» — пу кип-чоохха кір парған сөстерні мин полған на харбазығ алнында теедек исчеңмін, уламох удаа, хачан харбазығлар улам аар полза. Олімнің харбазығ алнында хайдағ льготалар ал поларчых кізі, партия ағаа хайдағ артых праволар пир поларчых? Пір ле льготаны, пір ле правоны, пір ле кирексіністі — прайзынаң пурнада атакаа көдіріліп, прайзынаң пурнада чалынның отха удур чүгүрчең правоны.

Плацдармға кірер алнында отряд клятва пирген. Коммунист Куников, прайзын улуғ нимес площадьта стройға турғызып, пазох хатап чоохтаан: хабыс тың хорғыстығ полар, кем анда сыдас полбасхыдағ, десантха парбазын. Ол кізілерге алнынзар үс хаалағ идерге команда пирбеен. Оларны аарындырбас үчүн, теен:

— Хап-орта он минута пазынаң пазох стройға турарға сурынчам. Кем поэна ізенминче, стройға турбазын. Олар үгредіг курзын тоосханнар тіп постарының частьтарынзар ызыларлар.

Отряд стройға турыбысханда, ікі ле кізі чох полған.

Талайға сығар алнында аасхынып пирілген чүрек көбрестіг сөсті ам даа, онарлап чыллар ирткен соонда, чүрексініс чох хығырчаа чоғыл. «Чааға парчадып, — чоохталчатхан анда, — піс Чир-суубысха сөс пирчебіс, чапчан паза махачы тудынарбыс, ырчыны чинер үчүн чуртазыбысты аябаспыс. Тіспенібісті, күстерібісті паза халғанчы тамчыхха читіре ханыбысты пістің чоныбыстың часказы үчүн, синің үчүн, аарлығ, хынчан Чир-суубыс, пир саларбыс... Алнынзар ла парарға — андағ пістің законыбыс».

Хазыр кўннерні, хатығ клятваны мин, чўреем кōдірілбин, поғдарха-бин сағысха кир полар чоғылбын. История чалғыс матырларның маха-чы киректерін асхынах нимес пілче, че пістің не илбек странабыста, пістің не илбек партияның устаанан совет кизілері тиксі махачыланыс, матырланыс кōзиткеннер.

3

Иди десант кірер хараа полыбысхан. Пристаньдағы чонның кōнннн сағысха кирчем. Мин пір дее кōй чох, сўрўнкей сырай кōрбеем, прайла-ры ачых-чарых полғаннар паза чаалазарға чидікпинчеткеннері іле пол-ған. Моряктар, чўгўрікнең харчахтар тазып, хысхырғаннар: «Полунд-ра!» Мин оларның пірсінең сурғам:

— Нимедір ол, полундра?

«Хайраллан» сōс полтыр. Иди мин ол сōсті піліп алғам.

1943 чылда 3-тең 4 февральға хараазын тың харасхы полған. Де-сантниктер одырған катерлер Геленджиктен Цемесск бухтазар ағырнн сығыбысханнар. Андартын, тимнегліг пунктан, олар ракеталар сағбазы хоостыра чар хазынзар ўкўс салғаннар. Олох туста пістің артиллерия мының алнындох кōстел парған чардағы орынча сабысхан. Чара чачы-растарның кўзўрезіне «катюшаның» ѳрт-чалынның атызы хозылыбыс-хан (чаа тузында иң пастағызын «Скумбрия» тральщикте реактивная установка турғызылған полған). Ікі торпеда катері, табырах чōріснен десант судноларының алнынча иртіп, ыс-тубан артыс парыбысханнар. Анзы чар хазындағы атыстардаң арачыланар ондай пирген. Артилле-рия сабызы соонда халған ыырчыны чох идер ўчўн, хадағдағы катер палых заводы районын чаалабысхан. Куниковоцтер чар хазынзар аты-ғыбысхан туста, пістің батареялар атыстарын ырадыбысханнар.

Чаада прай нима план хоостыра полбинча. Пірееде чаалазығлар штабтарда хоосталған карталардағы чили нимес алай ба аринча пасха оңдайнаң пар сыхчалар. Андада полған на командирнің паза политто-ғынчының, полған на солдаттың паза матростың махачыланызы, тўге-де пирінізі паза манат пастаа паалачаа чох аарлығ поладыр. Чаа ис-ториктері мыннаң пасха орында плацдарм чаалап аларға кўстенгенібіс-ті пілчелер — мыннаң отыс километрдегі Устўнзархы Озерейка райо-нында. Я, ѳбн десант анда кōрілген полған, че судноларның чōрізіне кōдірілібіскен хазыр чил харығ пол парған. Соонзартын андарох, чааға кірер орынзар, чаағларның частьтары читкеннер. Куниковоцтернің тали сабызы, ыырчыны алаң астырып, чалтырама маннанысха читір-ген. Піс сах андох анынаң тузаланыбысхабыс.

Чораа иткен десант полызығлыға айландырылған, соонаң, тізең, ѳбні пол парған. Ана аннаң пасталыбысхан Кичіг чирнің эпопеязы. Піс-тің штурм отряды, от чалынның тоғырланысты ѳтіре саап, Новороссийск хыриндағы районда — Станичкиде чар хазында тын улуг нимес, че уғаа аарлығ кизек чирні чаалап алған. Муна чағын фашисттер чох иділген-нер, тōрт орудие холға кирілген, хайзыларынан сах андох ырчыны чаа-лап сыхханнар. Пір час чарым пазынаң анда десантниктернің ікінчі

группазы түскен, анаң пазох пір группа, оларның саны 800 кізее читіре бс парған.

Ырчы десант түскен орынзар наа частьтар тастаан, фашист авиациязы бомбалар түзірген, аар артиллерия атып сыххан, пірсі пірсінің соонча піске тоғыр атакалар иділ турғаннар. Че орай полған: десант-никтер ізестіг орныгып аларға маңнанғаннар. Олар Станичкинің илееде кварталларын паза ўс километр тимір чолны холға алып алғаннар. Чідіріглер көп тее полған полза, че пір дее хаалағ нандыра пазынмааннар. Солдаттар паза матростар сөстеріне туыстығ полғаннар, олар пілгеннер, бөн күстер килгенче тудынарға кирек, десант оңығ ирткеніне оларның көңілері чарых полған — андағ халған ол кізілер минің сағызымда.

Холыбысха кір парған чирзер нинче-де хараа аразына талай пехотазының ікі бригадазы, атыгчылар бригадазы, танктар чох итчең полк паза даа пасха частьтар түзіп алғаннар. Чар хазынзар чўзер тонна ухтиріглер паза чічең нимелер түзірглееннер. Пис кўн пазынаң Станички районында паза Мыскахода автоматтарнан, минометтарнан, орудиелернен, танктар атчаң пушкаларнан тирінілген 17 муң чаачы полған. Сооңаң Кічіг чирзер пис партизан отрядтары — «Чир-суубыс ўчўн», «Кўгўрт», «Норд-ост», «Наа», «Ылачынах» — килгеннер.

Ондай полғанда, партизаннардаңар чахсы сөс чоохтирға сағынчам. Сынап хай піреелері олардаңар ырчының тылындағы алынча группалар тіп сағынчатсалар, пу саба сағыс полар. Илееде отрядтар пос ондайынча тбстелгеннер, че оларның партия устапчатхан бөн штабы пар полған паза олар регулярнай частьтар командованиезінің сағыстары хоостыра килкім чаалазыглар иртірчеңнер. Андағох полған Кічіг чирде. Андағы пис отряднаң пістің штабнаң палғалыс тутчатхан партияның Новороссийсктегі горкомының хачызы П. И. Васев устаан.

Че бөнінде, Кічіг чирзер десант түзіргені чаа искусствозының ин маңат көзідіміне саналарынаңар пазох хатап чоохтапчам. Пастағы штурм отрядын маңнаныстығ түзірері, күстерні табырах өскірері, тың пиктелген, миналал парған чар хазынча полктар паза корпустар иртері — прай анзы пехотаның, сапер частьтарының моряктарның, артиллеристтернің удур-төдір чахсы палғалыстығ поларын киректеен. «Чаа худаиларына» кічичек тее алчаас идерге чарабас полған: көп орыннарда пістің частьтарның ырчынаң аралары граната ла тастир син чирче уруныстыра полған. Летчиктерге уламох сидік полған. Ундубинчам, пістің авиация учуғар алнында чаачылар окоптар хырында істіне кисчең көгенектерін салчаңнар. Иди олар постарының алпындағы хырын көзітчеңнер.

Чоохтирға кирек, піс география саринаң уғаа киліспес чирде полғабыс. Пістің холыбыста ніскечек сөблчеткен чар хазы полған — узун, чалаас паза түс, немецтернің, тізең, — прай пөзік тағлар, ағастығ орыннар. Мындағ сурығ туыбысча: сынап ол орынзар чўзер тонна өлімнің молат түзірілген полза, сынап ырчының күзі пістіңнеринің көп хати артых полған полза, сынап ырчы ибіркі тағлардаң Кічіг чирні хол аязындағы чіли көрген полза, хайди тіріг халғаннар андағы кізілер?

Прай пу нимее тоғыр турғызылған опыт, тіспен хылыныс, сананыс паза жүннің сай матыр істеніс.

Мин ол туста чохсы піліп алғам, чаа — ол, пір хыринан, хайхастығ улуғ тоғыс. Ол кичеегі металлурктарның, слесарьларның, шахтерларның, хыра тартчаннарның, комбайнерлернің, конюхтарның, пүдірігшілернің, плотниктернің тоғызы. Солдат шинелын кис салған чонның тоғызы. Түдеде піріністі паза махачыланысты ла көзіткені нимес, че илбек тіспен тудынысты, пілісті паза чапчаң хайынысты көзіткен тоғыс.

Прай Кічіг чир, сын ондайнан, чир алтындағы сівееге айлан парған. Ізестіг чазыр салған ыырчыны көрчен 230 пункт аның харахтары пол парғаннар, чазынып атчаң 500 орын — аның молатнаң чабылған муңзурухтары полғаннар, онарлап километрде палғалыс тутчаң чоллар, муңарлап атыгчылар ячейкалары, окоптар, ұттер хазылғаннар. Піске тың хызылғанда, хаялғар аразында штольнялар ұтирге, чир алтында ухтиріглер чыгчаң складтар, госпитальлар паза электростанция пүдірерге киліскен. Тын хызылғанда, траншеяларча ла чөберге килісчен, анзы оой нимес, че сала даа пурнуң сығарзанох — пар халарзың. Прайзы ұр одырчаннар. Соонан, хачан фашисттер тис сыхханда, хайзы чаачылар «одырчаң ағырыға», хайди піс адачаңмыс, хаптыр салған.

Инженер войсколары уғаа хайхастығ нимелер сағын тапчаңнар. Саперлар, чара чачырас оймахтарын траншеяларнаң піріктіріп, блиндажтарға айландыр салчаннар. Кічіг чирнің ніске кизек чирінде арачыланчаң ұс линия төстелген, оларның аралары пірер километр полған. Полғанын на хастада — миналығ чазылар. Чир алтындағы связь линиялары ізестіг тоғынғаннар. Десанттың устағ пункты, алты метр чарым тирең хаяда полып, палғалыс чолларыңча войсколарны хорғыстығ орыннарзар чазыттап ызарға ондай тапчаң.

Станички районында пірдеезіни нимес, ээзі чох чир чох полған: ыырчы пістің позициялардаң он пис-чибіргі метрде ле полған. Андаґа даа полза, мин андар килзе, көрчеңмін, чааның пу алындағы хырн — сыбыра чочыныстығ паза хорғыстығ орын — миналар хойығ салылған паза хазалчых эемектернең сарылған полған. Саперларға тоғыс тузында ыырчынаң пірееде хол узынаң харбазарға киліс парчаң.

Пиктелген плацдарм пос алыңча сівее-городха айлан парған. Улицалар даа пар полыбысханнар — Госпитальной, Сапернай, Пехотнай, Матросской. Анда пір дее тура чох полған, пу аттарны кем сағын тапханы пілчее чоғыл, че олар тиктең нимес іди адалғаннар. Көрімге алза, Сапернай — ол атыстардан арачылапчатхан ойым чир, Госпитальной, тізен, — прай саринаң өтіре атылчатхан төң чир, аннаң сыгара көп кізілер госпитальға кір парчаннар. Чазынчаң пиктегліг орыннар атыстар тобыра пүдірілчеңнер, механизмнер дее, пүдіріг материаллар даа чох полғаннар, че пістіңнер чирзер кире піле хазынчаңнар, анда ээзі кізілер чіли саңайға төстег салчаңнар — мыннан парбасха пиктеңчеңнер. Пу сівееңі пүдірген полғанын на матыр тіп адирға чарир.

Мин улуғ паарсас-хыныснаң чинт нимес саперларны сағысха кирчем. Оларны ыырчының харах көзіне миналар турғызарға ыспачаннар, «апсағастар», пастап көрзең, оланай ла амыр тоғыс итчеңнер: Геленд-

жиктең нинче-де километрде, Джанхота хыринда, ағас кисчеңнер, аны салларға палғап, хараағызын Кічіг чирзер читтірчеңнер. Че хайди читтірчеңнер! Піс Цемесск бухтазы үстүнде, хайди мынын алнында чоохталған, харасхы харааларны хачан даа көрбеебіс. Тиріг чох салларны артиллерия чаалап сыхчаң. Саперларға атыстарға нандыраң, аар тартынчахты аар-пеер чөргізер ондай чох полчаң. Олар, соох суғзар чылыбызып, төгелерге тудынып, постарының чолларын айнытчаннар. Салға снаряд түс парза, олар чүзис аразында аны палгачаңнар, аарлығ ағасты чідірбеске ле күстенчеңнер. Буксир суға пат парза, ракеталарнаң молчағ сағбазын пирчеңнер, аңаң пірее мотобот килерін сағычаңнар. Ана хайдағ полғаннар ол «апсағастар».

Хығырыгы, итсе, сағынар, плацдармдағы мукарлап кізілер атакаларнаң на, чара чачырастарнаң, харбазығларнаң на чуртачаңнар тіп. Чох, иледе тус аразында мында чуртас поэның ондайынча пар сыххан, хайзында кізее кирек прай ниме полған. Газеталар хығырчаңнар паза сыгарчаңнар, партийнай чыылығлар иртірчеңнер, үлүкүннер таныхтачаңнар, лекциялар тыңначаңнар. Шахмат марығларын сағын таабох алғаннар. Армияның паза флоттың сарначаң, плесет салчаң ансамбльлары ойын көзітчеңнер, хоосчылар Б. Пророков, В. Цигаль, П. Кирпичев тоғынғаннар, олар арачыланыс геройларының галереязын гөстөп салғаннар.

Піссер ЦК-ның бригадазы килгенін сағысха кирчем. Пастағызын на пістің чуртас ондайын көрген кізілер миннең Кічіг чирнің чаачыларынаң таныстырарға сурынғаннар. Андада торпедалығ катернең чөр сыхабыс. Хачан тибіребіскенібісте, пістіңнер ракета поэдыбысханнар. Андағ сағба полчаң: пос кізілері алай ба ырычылар. Піс кирек орынзар чагдапчатханыбыста, немецтер тохтағ чох атып сыхханнар. Оларнын пушкалары пөзік чирде полғаннар, аннаңар піске көленіп, чар хазынзар наари иртерге кирек полған. Снарядтар пістең ырах нимес пазох чара чачырасханнар. Синзер көстөпчеткеннерін пілбезең, пу уғаа сіліг көрім. Плацдармда Хан-саңа төбй ырах атчаң талай батареязы турчатхан. Кічіг чирдегілер аны харахсыныс-устағ пунктха айландырып алғаннар. Піске андар атыстар тобыра парарға киліскен, мин зе көнігіп тее парған полғам, аалчыларға, тізең, чочыстығ пілдірген полар тіп сағынчам. Чыппамадаң аар чүктіг сыға салған матрос сағызымда халған.

— Көмес полыс пир, харындас, — сурынған ол. — Прайзына апарчам.

Амды, отыс чыл азырох иртіп парған соонда, пістің армияның чаачыларына, командирлеріне, политтоғынчыларына хайдағ ұлус түскенін сағысха кирзең, андағ ниме полғанына, андағ сидіктерге сыдасханына пірееде киртінчее дее чоғыл. Че олар сыдасханнар. Прай сидіктерге сыдасханнар, прай аар-чүкті тобырып, фашисттерні унадып, чиңіс тутханнар.

Ол күн, Кічіг чирзер піссер Москвадаң килген наа кізілерні ағылып, мин хачадох көнік парған паза таныс нимелерні пасха хыринан көр салғам. Прай пу нимелерні мының алнында көргөм, че амды, тізең, көр-

салгам — төрөмил өлім хоргозын, сыдачаа чох сидіктерні паза пістің чаачыларнын паалачаа чох матырланызын.

Сынап таа тың аар полчан. Піске Улуғ чирзер чол туюхтал парған, тус читпечен, пірееде халас таа чидіспечен. Арығзар пүкүлее подразделениелер сас чесногы (чама) чыырға ызылчаңнар. Пір хыринан, чир алтындағы катакомбаларда сыхтығ полчан, хараағызын чаачылар соохха тончаңнар. Политотдел тоғынчыларына от одынардаңар, тимір пестер табарданар, одың пилетирденер сағысырға кирек полған. Андағ даа полза, Кічіг чир совет чирі полған, кізілер, тізен, кізі омаларын чідірбееннер. Олар мыннаңархы чуртастанар сағынчаннар, хормачыланысчаңнар, хатхырысчаңнар, төреен күннерін дее таныхтачаңнар. Көрімге алза, 15 февральда, пастағы десант түзірілгеннен он пірінчі күнінде, десантник Шалва Тарашвилиге 23 час тол парған. Аның чарылыспас нанчызы Петр Верещагин ағаа поэзының дискінен 23 патрон сыйлап пирген. Пу ин аарлығ сыйых полған, патроннар чидіспечен. Ол арада ыырчының теестегі атаказын сағыпчатханнар.

Пастағы көріске, пу өлімнен хости чуртаста көп ние чаанан пір дее палғалыспичатхан. Пірсінде талай пехотазының 255-чі бригадасындағы политотделның пастыгы И. Дорофеев бригадада город, район паза аал Советтерінің он пис депутадын санап алтыр. Сессия чыырға чарадыбысханнар. Хайдағ сурығлар олар анда үзүрер полғаннар? Я, олох сурығларны, амыр хонх күннеріндегөк чілі: чонның кирексіністерін толдырары, анын чуртазын ондайлыры. Олар пастағызын мылча пүдірерденер сурығны пөккеннер. Анаң пүдір салғаннар! Тоғыс соонаң хандыра мылчачах турғыс салғаннар. Пірсінде мині дее андар ал чөргеннер. Сабынчаң чирі улуғ даа полбаза, че оорны чахсы тутчаң.

Кічіг чирде кізінің чідірімезі, сизігі, таппастаң тапчаа, хормачыланызы уғаа паалалчаң. Андағ кізілер асхынах нимес полған. Пірсінде Геленджиксер кирекнен ызылған чітіг оол тағларда ээзі чох чөрген інекті көр салған. Ол аны Кічіг чирзер ағыларға чарат салған. Ол, інекті пристаньзар сүр киліп, бот командирінен аны бортсар аларға сурынған. Прайзы ибіре хатхырысханнар, итсе, пу сағысты чаратчалар: палығлатханнарға сүт полар. Иди інекті хазых читіргеннер. Ізестіг орында турғызып, сүдін мынын алнында араға тоғынчаң совхозтың подвалында турған госпитальзар пирчкеннер.

Че кирек сүтте нимес. Инек кізілерге улуғ өрініс ағылчан, уламох чааға аалдаң килгеннерге. Полған на артиллерия паза бомба чачыратары соонда, чаачылар інектің хазиин пілерге ойлас килченнер, пүдінме, палығлат салбады ба тіп, күрен інегесті иркеледіп сыйбачаңнар. Пу прай нимені олаңай ла чоохтап полбассың, хорылыстығ, сидік туста амыр хонх киречізі кізілернің көңілерін көдірерге полисчаң. Ізендірчен: прай өріністер кизее айланар, чуртас парча, ол чуртасты арачылап ла халарға кирек.

Кічіг чирдегілерге 1943 чылда 1 Май чезіне чахсы сыйых иділген. Таң чарып килгенде, кізілер хайхааннар паза өрчіліг күлімзірескеннер. Хараа бригада турчатхан пасха-пасха орыннарда чаачылар Хызыл

знамялар хыс салганнар. Иртенінде оларны прайзы көр салганнар, ол санда немецтер дее.

Мин сағысха кирчем, хоос кино чох туста «Броненосец Потемкин» кинофильмнің экранында хызыл флаг көзиділгені уғаа хайхастығ полған. Мында, тізең, бомбаларнаң паза снарядтарнаң хызыл парған, осколкалар чайыл парған, қойген паза ханға пурлуххан, ыырчаа ибiрт салған Кічіг чирде знамялар хысханы кізілерні аринча алаң астырғаннар. Пу үзе-чара тартылған чир үстүнче өріністіг үннернің яңылазы күүлеп ирткен. Кізілернің полғаны ла поэна уғаа чағын, аарлығ нимені көрген. Пастағы чүрек көбрезі ирткен соонаң прайзына өрініс чайылған. Өрінгеннеріне олар хатхырғаннар, постарының күзін пілініп: «Көр, хаарған фашист! Ма, ызыр көр!»

4

Апрельдегі чаалазығлар, хайзы пасталған таңығлығ суғ кизіс соонаң, хайда мағаа суға сомарға киліскен, Кічіг чирде ин хатығ полғаннар. Мин амды олардаңар чоохтап пирем.

Фашисттер тимнеен «Нептун» чаалазығ, оларның сағыстары хоостыра, пістің холдағы чирні санай чох идібізерге кирек полған. Аны толдырар үчүн 27 муңча кізі кірчеткен Ветцельнің хатығ сабыстығ войсколарының группазы өнетін төстелген, ол 1200 самолет, чүзерлеп орудиелер паза минометтар ползыиннаң чаалазар кирек полған. Талайзартын андағох хоос «Бокс» тіп аттығ хабыс планда көрілген. «Бокс» группазына торпедалығ катерлар паза суғ алтынча чүсчең кимелер флотилиязы пирилген. Оларның пöгiні полған: пістің талай чолларыбысты үзе сабарға паза совет войсколарын чох идерге, хачан олар талайзар тасталзалар. Олар прай нимені іди көр салған полғаннар.

Кічіг чирде 17 апрельде пасталған чаалазығлар улам тыыпчатханнар. Ыырчы күн сай наа күстер кирчеткен. Иртен иртөк анын аар батареялары атып пастаңнар. Олох туста тигірде самолеттар сыға салчаңнар. Олар пістің үстүбісче удур-сорых, салғхтар чіли, 40—60-наң учуғып, прай арачыланыстың тиреене паза прай фронт узунынча бомбалар тастаңнар. Табырах чөрістіг бомбардировщиктер соонаң чирге чағын атығып бомба тастаңнар сыға салчаңнар — идөк салғхтарнаң, анан, — штурмовиктер. Пу кирек нинче-де час изере парчан, соонаң танктарның паза пехотаның харбазығлары пасталыбысчаңнар.

Фашисттер харбазығларға постарының күзіне тимер ізеніп кірчеңнер, олар тиксі ыснаң чабыл парған Кічіг чирде пір дее тіріг ниме халбаан полар тіп сағынчаңнар. Че оларның атакалары хатығ сабыстарға урунчаңнар, чүзерлеп-чүзерлеп бліглерні артызып, нандыра сағланчаңнар. Андада прай ниме хатап пасталчаң. Пазох аар батареялар атчаңнар, пазох никировщиктер ыыннасчаңнар, штурмовиктер айналанчаңнар. Іди күнде нинче-нинче хати полчан.

Бомбалар тастаң паза сабыс итчең авиацияны истребительлер хадарчаңнар. Кииде ыырчының күзі пістинең ырах артых полған сыл-

таанда, пістің истребительлер чаалазалар даа, бомбалар сабыстарын тохтат полбачаннар. Совет бомбардировщиктері ырчының позициялары үстүндө учухпачаннар, анзы агаа войсколарны аар-пеер тастирға паза атакаларға тимненерге ондай пирчен. Иди үс күн парған, 20 апрельге теере. Ана пу тусха немец-фашисттерінің командованиезі Кічіг чирні унада сабарға пөгін турғысхан полған.

Пісті талайзар тастабызарға пөгініп, фронттың пу участигына Гитлер прай кўсті тастаан. Тың сидік, аар кирек полибысхан. Андада 18-чі армияның Военнай соведі, сын киректе мин, Кічіг чирдегілерге айланыс-пічік пасхам. Ол окоптарча паза блиндажтарча чөр сыххан. Кізілер, холларын хыйып, пічікте ханнарынаң хол салғаннар. Мин соонаң пір экземплярны И. В. Сталинге ысхам, пістің чаачылар хайди чааласчатханнарын пілзін тіп.

«Новороссийск хыринда піс ырчыдан чаалап алған кизек чирні,— чоохталған письмода,— піс «Кічіг чир» тіп адап салғабыс. Ол кічіг дее полза, че пісти, совет чирі, пістің тирібіснен, пістің ханыбыснаң суғ-лалған ол, піс аны хачан даа, хайдағ даа ырчаа пирбеспіс... Пістің чаа знамяларынаң сөс пирчебіс, пістің ипчілерібіс паза палаларыбыс адынан, пістің хынчаң Чир-суубыс адынан сөс пирчебіс, ырчыдан чаалазығларда сыдазарға, аның кўстерін унадарға паза Таманы фашист аннарынаң позыдарға. Кічіг чирні гитлеровецтернін улуғ сырадына айландырарбыс!»

Фашисттернін алнынзар чөрізінің пастағы кўнінде піс Верховнай Главнокомандованиенің Ставказынаң плацдармны хайдағ даа ондай-наң холда тударға хатығ чыхығ алғабыс. Ставка, анда Тамань чарым олтырығын позыдар ондайны көріп, Кічіг чирге улуғ хайығ айландырған паза андағы чаалазығлар иртіпчеткенін сиргек көрген.

18 апрельде генерал-полковник И. Е. Петров командовать полчатхан Алтынзархы-Кавказ фронттының штабынзар маршал Г. К. Жуков устаанаң Ставка кізілерінің группазы учуххан. Олох күнде олар Чаа-Талай Флодының наркомы Н. Г. Кузнецовнаң паза ВВС-тың команду-ющайы А. А. Новиковнаң хада 18-чі десантнайның штабынзар килген-ер. Аннанар магаа Кічіг чирзер штабтаң килген пір полковник искірген паза хос пирген:

— Маршал сірерні көрерге хынған.

— Анзы нимедір, приказ па? — сурғам мин.

— Мин аннаң андағ приказ албаам,— нандырған полковник. — Че ол сірернен чоохтазарға хынчатханнаңар сөлеен.

Чазырбин чоохтаза, мин дее чоохтазып аларға хынғам: ырчының киидегі артых кўзі пісті прайзыбысты сағысыратхан. Пу сурығча позым-ның сағызымны немецтер атакаларының пастағох кўнінде пістің командующийге Константин Николаевич Леселидзеге читірген полғам. Авиация полизын тың сурынғам. Пу киректенер Военнай совет члені Семен Ефимович Колониннен, хайзын хачан даа аарлачанмың, чоох-тасханохпын. Ікізі дее чалтанмас, көні хылыхтығ, опытығ кізілер полғаннар, ікізінен минің чөбімні чаратханнар, мин сағынғам, олар авиацияданар пістің сурнибысты Жуковха хайди даа искіреpler. Мин, тізек,

пу аар туста плацдармнан парарға хынмаам. Кічіг чирде чаачыларнан хада халғам.

Соонан, ирткен тусты сағысха кирип, М. К. Жукѳв пасхан: «Прай-зыбысха андада пір сурығ истіг чадын пирбеен: сыдас поларлар ба совет чаачылары ыырчынаң пу тиң нимес харбазығда, хайзы плацдармдағыларны хараа-күнѳрте киидең сапхан, чирден артиллериянаң тохтағ чох чаалаан». Аннаңар маршал сах пу киректенер ол минің сағызымны пілерге хынғанынаңар пасхан. Пістің чаачылар андағ хыялда ам даа пір-ікі күн сыдас поларлар ба, Ставка полызар ондайлар көр салған тіп пасхан.

Сынап таа ікі күн пазынаң кирек аринча алыс парған. Ставка резервінең соон сүрістіре үс авиакорпус килген. Читкені ле чааға кирген. Иң пурнада хызыл чылтыстығ истребительлер Кічіг чир үстүндегі тигірни тулғабысханнар. Ыырчы чаачыларының үстүне көп бомбалар түзірілгеннер. Амды киидегі харбазығлар тиң күстіг парғаннар, че хачан пістің летчиктер ыырчының нинче-де аэродромын чохит салғаннарында, пістің күзібіс азыбысхан.

Тигірде полған нимеденер чоохтап таа полбаспын. Хайдар даа көрзең, пістің паза немец самолеттары пірдең пірге алай кизекти блімніг харбазығда уруныс турғаннар. Түзіре атырған машиналарның хараыстары, удур-тѳдір пірігізіп, чирзер сѳѳ тартылғаннар. Ус күн аразындағы чаалазығларда Кічіг чир үстүнде пістің летчиктер ыырчының 117 самоледын түзіре атханнар. Ол хазыр харбазығлардаң поэының кингазында чаалазығларның араласчызы А. И. Покрышкин толдыра чоохтап пирген.

Пістің плацдармда Новороссийсктің паза Таманның үлүзі пѳгілчеткен, аннаңар немец фашисттерінің командованиезі пеер наадаң наа частытарны тастап турған. Кічіг чирдегілер сигіс күн паза хараа, хорғыстығ түстегі ле чіли, харбасханнар, ыырчының күстері тоозылғанча, аның артхан-халғаннары постарының пастап турған орыннарыңзар чылысханча. Че хазыр чааның систілер тузы 20 апрельде 1943 чылда чиде түскен, чапсыстығ даа, ол күн минің сағызымда пір күлкістіг нименен палғалыстыра халған.

Пістің талай пехотазының 225-чі бригадында политотдел пастығы пілістіг, ѳткін, чаачыларның аарлазынаң тузаланчан М. К. Видов полған. Командир чарир-чарабас чирде поэыңны ноға аянминчазың тіп сурғанда, ол нандырған: «Мин чызығ танах нимеспін, комиссарбын!» Иди 20 число хараазын Михаил Капитонович, политѳғынчыларын чыып алып, чаалазығларны үзүріп, анаң сурған, пілчелер бе олар, ноға фашисттер анча тын хазырлаңчалар. Аннаңар, нандырған ол, танда оларның фюрерінің тѳреен күні. Ағаа сыйых идер үчүн, пісті чох идібізерге күстенчелер. Итсе, піске дее, ол күнни таныхтабысса, чахсы поларчых.

Аймах-пасха чѳптерні үзүрген аразында ол туста тың сабанғалах хоосчы Борис Пророков хоос хоостабысхан, хайзын сах андох прайзы чаратхан. Ол хараазын простыньда Кавказтаң тисчеткен сосхаа тѳйі айнаны хоостап салған. Сосханың прайзына таныс кірбе сағалахтар паза алнынзар түсметкен сазычахтар полған — Гитлерге уғаа хандыра

кариатура иділ парған. Простыньны рамаа хазап алып, азынада көс-тел парған, пирдеезіни нимес орында, ағастарнаң тыыдып, турғыс салғаннар.

Иртен 20 апрельде прай ибіркі тағлардан гитлеровецтер пу алғыс-тасты көр салғаннар. Хайди пілгебіс, немецтер постарының фюрерін атарға тидінмин турғаннар. Олар ние,идеріненер чөптескенче, илееде тус иртіп парған. Соонаң рамазар үс хыринан фашисттер чызын сых-ханнар. Че орын көстестіг атылчатхан: оларның чарымы чат халған, пасхалары тизібіскеннер. Ол күнде үс хати иди полған, оларның артил-лериязы «төреен күн сыйнин» атып пастаанча.

— Ана иди! Ат аны! — хатхырысханнар чаачылар.

Хатхы — улуғ күс, чуртасха, тандағы чарых күнге ізеністің кире-чизи, кизілернің сағыс-көгістері аллыг полчатханының танығы. Пір учас-токта, атаканы тохтатхан соонда, мин Дорофеевнен хада траншеяча парчатхам. Атыстар апарчан оймах хыринда піс пазох хатхы истіп сал-ғабыс. Чагдап килгебіс: анда чнит сержант-агитатор чоохтазыг иртір-четтір.

— Чаалазығның итогтарын үзүрчебіс, полковник арғыс, — искір-ген ол.

— Хайдагдыр за итогтар?

Пулемет ибіре чыыл парған чаачылар сержантты сасхлааннар: чоохта, чоохта. Анзы арыныбысхан полған, че арғыстары күстеенде, чалтанминыбысхан:

— Гитлер пүүн пісті талайзар тастабызарбын тіп махтанған. Ол ниее читкеніненер мин пістің украин кип-чоогынан чоохтап пиргем. Аннап парып, аба бдірген, түлгү теерізін сойған, ибзер хозан ағылған, ічезі өртек соғыбысхан, анаң кисель хайнатхан. Чіп көрген, а ол ачығ.

Мин солдаттарнаң хада ачых-чарых оолның чоогын хынып искем. Аның оланай кип-чоогы ол туста чаа киректерінін иң чахсы үзүринен дее артых паза күстіг пілдірген. Анзы ол күнде уламох аарлыг полған, пазох чоохтапчам, ол піс Кічиг чирде ирткен күннернің иң сидігі полған.

Чир көйген, тастар түдееннер, металл хайылған, бетон изелген, че пирген сөске турызып, кизілер пу чирден сала даа нандыра пазынмаан-нар. Роталар батальоннар сыынғанын тохтатханнар, батальоннар полк-тарны унатханнар. Пулеметтарның стволлары ізееннер, палығлатхан-нар, санитарларны хыя идіп, гранаталыг танктарзар атыхханнар, хол узынаң харбазығларда мылтых наахтарынан паза пычахтарнаң сабыс-ханнар. Пу харбазыг тоозылбасхыдаг чили пілдірген. Ыырчының сөбк-тері үйлчеткен орынзар пазох пасхалары сыға салчаннар, оларны чох итченнер, че пазох ла пазох көк-пора киптіглер көріне түсченнер. Ан-наңар таңнастыг даа полбаан, пір атака тузында гвардияның 8-чі атығчылар бригадазы чаачызының табызы истілген: «Хайди за олар, чирден өсчелер бе?»

Гитлеровецтернін ол күнде күстері илееде артых полған, пістің чидіріглерібіс көп полған, мин хати-хати пір сағысха айланғам: нинче пістің ооллар пу чирде чат халар, нинчезі ибзер айланмас. Чаада кизи айирданаң сурыг — сидік сурыг. Чаа — хатыг кирек, өлім чох анда

полчаа чоґыл. Мында піреезін аябыссан, аның орнына пасказын ызарға кирек. Мында кізее пір ле ахтаныс — сидік туста чаачыларнаң хада поларға, андаґоҳ хорґысты көрерге. Чаачыларны тик чирде пар халарынаң осыхарар үчүн, оларнын чобаґларын нииктир үчүн, ит полар нимені прай идерге.

Чаа чылларындағы халґан документтернін аразында директива пар, хайзының алтында мин хол салтырбын. Ол 1943 чыл тоозылчатханда, Киев хырындағы чаалазыґлар күннерінде, прай политорганнарға, соонаң полґан на политтоґынчаа ызылґан полґан. Ана анда пазылґан ниме прай чаа тузында минің иң бөн киреєм полґан:

«Чаачыларнын күстерін паза хазинн хайраллирынаңар төреміл саґысырас салыңар. Солдаттарға ізіг тамах паза хайнаан суґ сыбыра пир турары хыйыстырбас кибір поларға кирек. Чаачыларға паза офицерлерге хазна пирчеткен ниме-ноолар оларға толдыразынаң чидерін хатыґ сыныхтаґа аларға кирек. Пу киректе нимеє хайбас паза поэының киреєн чыхсы итпес кізілерні хатыґ нандырыґа тартарға кирек. Санитарнай учреждениелернің тоґызына ин улуґ хайыґ айландыраґа кирек. Палыґлатханнарны харбазыґ чазызынаң көзірер паза оларға тузында медицина поэзыин пирер үчүн, пірігістердегі политотделлерге бнетін тоґынчыларны турґызарға кирек».

Пүүн, чаалазыґлар ирткен көп чыллар соонда, піс көп киректер аразында оларданаң, чааны ирткеннердеңер, төреміл саґысырарға кирекпіс. Оларны саґысыраснаң паза хайыґнаң көрерге, оларға чуртас-тағы кирексіністерінде поэызарға — анзы үлґү органнарынын, прай кізілернін моральной кирегі, пістің чуртастың законы.

5

Саґынарға кирек, хыґырыґчы миннең партийно-политическай тоґыстанаң чоохты саґыпча, че, ббнінде мин аннаңар хачаноҳ чоох апарчам. Кічіг чирдегі чаачыларның сыдамағы — ол тоґыстын салтары. Плацдармдағы чуртасты чыхсыландырґаны, чаачыларнын күзін паза хазинн хайраллирданаң саґысырааны, авиакорпус тузында ызылґаны, амыр туста хыныґ хормачыланыстар полґаны, харбазыґларда аянмас махачыланыс көзіткені, хайдаґ даа сидіктерде кізілер кізі полґаны — прай пу ниме партийно-политическай тоґыстын салтары полґан. Ол ондайнаң, аны тиксі чоохтан чарары сидік, сын киректе анзы кирек чоґыл даа, неке.

Фронтта политическай устаґчынын тоґызын хайди паалирзын, нименең синирзін? Снайпер онча гитлеровецті чоҳ ит салза — аґаа аарлас паза сабланыс. Рота атаканы нандыра саґландырза, орнында халза — рота командиріне паза аның чаачыларына аарлас паза сабланыс. Дивизия, ыырчынын арачыланаң чирін тали саап, аалны холґа алза — командирнін ады Верховнай Обн Командующайның приказында таныхталча. Чаачыларнын саґыс-көгізін алґыдарында, оларнын Чир-суубысха хыныстарын тыыдарында, постарынын күстеріне киртіндірерінде, матыр киректерге көдірерінде—политтоґынчыларнын тузазы уґаа улүґ

Армияда өөн политтоғынчы — ол андаг кизи, хайзынзар хачан даа чон тартылча, ол оларның көннелерин, кирексинистерин, сагысырастарын өтире пилче, ол оларны посты аяжмас матыр киректерге көдирче. Войско-ларның сыдамагы өөннде чаачыларның матыр көннелеринен паалал-чаан санга алза, политтоғынчызына чаа чылларында ин читиг тириг пи-рилген полган. Ол чаачыларның көннелерин паза чүректерин көдирген, анзы чох писке-танктар даа, пушкалар даа, самолеттар даа чинис ағыл-басчыхтар.

Прай чирде андаг полган, че чаанын, Кичиг чир осхас, ин сидик орын-нарында пу тогыс паалачаа чох аарлыг полган. Чаачылар пирееде са-ғынчаннар, оларга Улуг чирзер чол чабыл парган тп, андада кизилерге чарыда чоохтирга кирек полган, чол туюхтал парган даа полза, оларны тастабааннар, пөлил тее парган ползалар, оларны ундубааннар. Чоох-тирга кирек полган, фашизмнен чаа прай фронттарда апарылча, улуг улызыг писке прай Чир-суубыс пирче. Сагам на утып алган атаканы тикси совет чоны апарчатхан илбек харбазыгнан палгалыстыра чоохтир-га кирек полган.

Мында көдирилчек чоохтар кирек чох полганнар, агаа хоза idi чоох тудар заллар даа чох полганнар, ир кизилернин көни паза ах сагыстыг чоогы кирек полган. Мин чаачылар пиристеринде паза частытарында иртклеен партийнай чылыгларнын көп сабазында араласхам, олакай даа чаачыларнан удаа хада полчанмын. Iди мин солдаттарнан паза матростарнан пир тил тапчанмын, че анын учун өнетин пир дее ондайлар-нан тузаланмаам. Хатыг даа киректерденер чоох парчатса, алай хор-мачы чоохтазыг даа полза, позымны пир тп, пазымныг тударга кустен-ченмин. Че хайдаг даа хыял полза, нименi сынынан на чоохтачанмын. Таныхтапчам, офицерлернин аразында учурачаннар хай пиреелери, хай-зылары постарын олакай пос-оолгы тп көзидерге харасчаннар. Чаачы-лар сах андох чораа чагын полчатхан чойырхосты сизинчелер, андада оларнын көни чоохтарын испессин.

Пистин политика пөлиндегилернин, политруктарнын, комсоргтар-нын, агитаторларнын көп сабазы орта чоох апар пилченер, солдат-тарнын аарлазынан тузаланчаннар, че ин аарлыг полган кизилернин кир-тинизи: оларны сыдазарга хыгырган кизи сидик туста оларнан хада полар, оларнан хада халар, холда тириглиг оларнын алнында парар. Ол ондай-нан, пистин өөн тирибис өтиг партийнай сөс полган, хайзын сын кирек-нен — чаалазыгда пос көзидиминен тыытчанмыс. Ана нога политика то-ғынчылары Тириглиг Күстернин өөн улысчызы улыбысханнар.

Олар чаага кирер алай арачыланар харбастар тимниринде аралас-чаннар, чаалазыглар иртирер планнарын тогынары олар чох иртпечен. Көзидимге алза, генерал Леселидзе паза армияларнын пасха даа коман-дуюшайлары, хайзыларынан хада магаа чаалазарга килскен, минин сагыстарымны паза пирееде угаа тузалыг түзедиглеримни санга албаана-рын оңнабинчам. Че чаада приказты командир пирче, пу анын өөн кирее, политика тогынчызы приказ пирибокче, че мин көргенде, агаа ол право-нан тын кирек тустарда ла тузаланарга чарапча.

Көзидимге аларбыс. Пир партактив тузында, хайзын магаа иртирер-

ге киліскен, кізілер изерістіре чирде одырғаннар. Доклад ортызында хайда-да минің соомда, тың ырах нимес, немец снаряды чара чачыри түскен. Ол хайди учух килчеткенін искебіс. Көнік парған кирек, мин чооғымны узаратхам, че ікі минута пазынаң алныбыссар ікінчі снаряд чара чачыри түскен.

Пір дее кізі орнынаң тибіребеен, чаада полған кізілер пісті артиллерия «вилказына» алып алғаннарын чахсы даа пілген ползалар. Узінчі снаряды пісті полған, хайди чоохтидырлар фронтта. Ана анда мин приказ пирибіскем:

— Турарға! Сол хыриндағы ойымзар үс чүс метр чүгүрікнен — марш!

Піс тоғызыбысты пасха орында тоосхабыс. Узінчі снаряд сынап таа анын алнында піс полған орында чара чачыраан. Андартын политрук В. Тихомировнаң хада сым на айланғабыс.

— Пір дее кізі хыймыранмаан,— чоохтан салған ол.— Хайдағ кізілер...

Мин аннаңарох сағынчатхам.

Андағ хатығ ондайларда, ол кирек чаалазыгда ба алай түрче амыр туста ба ползын, политтоғынчы приказ пирер кирек, андағ правозы аның пар. Аның кўн сай тоғызында, тізең, ағаа приказ пирер ондайы чох поларға кирек — андада чарыда паза киртіндіре чоохтиры ла халча. Олох туста ол тоғыс ибіре сағыснаң паза иптіг апарыларға кирек. Сынап кізі алчаас таа ит салза, аны хысхырығнаң хомзындырарға чарабас. Сыбыра полбаза даа, че хайзы-пірсі устағчыларда учурапчатхан кізее хысхырчаң кибірге мин тың хынминчам. Хозяйство даа, партия даа тоғынчызы ундубасха кирек, кізілер оларның холында служба ла хоостыра полчалар, олар прайзы директорға алай ба устағчаа нимес, че партияның паза государствоның кирегіне тоғынчалар. Ол саринаң прайзы тиң полча. Пістің чуртастың андағ сын кибірінең хыя сыххан кізі чон аарлазын чідірче, позын уятха кирче. Ит салған хомай кирек үчүн кізі нандырығ тударға кирек: партийнай даа, административнай даа, кирек полза, чарғы пастыра даа. Че кізіні, нимее салбин, пазынарға чарабинча.

Мин іди сағынчам пүүн, чаа чылларында даа олох ондайнаң тудынғам, мағаа устирға киліскен политика пўлиниң аппаратадын андағох кибірге үгредерге кўстенгем. Пілістіг паза опытығ, партийнай тоғыс школазын ирткен туртхпас офицерлернің ынағ коллективінеңер чоохтабин иртпеспін. Олар, хайда кирек полза, чаалазығларда чуртастарын аябачаңнар, постарының өткіннерін паза махачыларын көзітчеңер. Оларның прайлары чиңіс кўніне читпеен дее ползалар, полғаны ла поэзының аарлығ киреен толдыр салған.

Ол кізілерні чахсы хыринаң сағысха кирчем. Чаа тузында мин оларны алғыстирдаңар паза сыйыхтирдаңар көп пічіктерге хол салғам, че пір дее хати, сағысха кирчем, кізі пыролап пічік بازارға киліспеен. Анзы мин «ачынчахтаңар» нимес, суткадаң даа тоғынарға киліссе, олардаң хатығ сурчаңмын. Мин пілченмін, полғанына ла пір дее ікінчілебин ізенерге чарир, олар мині хачан даа хомай саринаң хомзындырбаан-

нар. Хыгырыгылар пістің кізілерні пілзін тіп, оларның хай піреелерін адаглап пирербін.

Минің орынчыларымның пірсі пропаганда паза агитация пӧлнинің устагызы С. С. Пахомов полған. Хайдағ даа ондайда тудымнығ, пастап көрзең чубанчых арах, че хачан кирек полза, уғаа табырах паза ӊткін пол парчаң. Ол чаачаа сидік туста иң кирек сӊсті таап пілчең. Аннаңар мин аны, прайзынаң удаа Военнай советтің айланыстарын паза даа пасха документтерні тимниріне тартчанмын.

Кізі кӊннн тартчаң лектор, пропагандист полған майор А. А. Арзуманян. Ол ибіре-сибіре пілістіг, олох туста хормачы, ойынчы полған, анзы чуртаста артых полбачаң. Пу кізінің ырах сағыстығ полғаны андадох көрінген. Чаа соонда Арзуманян академик полибысхан, соонан СССР-нын паукалар Академиязынын Президиумының члені пол парғаннаңар піліп алғанда, мин таңнабаам, ӊрін парғам.

Арзуманян осхас чахсы пропагандист полған И. П. Щербак. Ол чаа алныдох история наукаларының кандидады полған. Тирең пілістіг полчаң Г. Н. Юркин. Мында анын кӊзідімі хоостыра политотдел тоғынчыларының туртхпазынаңар чоохтирға чарир. Аны Новороссийскті холға алар чаалазығлар тузында, чаа парчатхан орында Хара талай флодының командующайы Боевой Хызыл Знамязы орденінең сыйыхтаан. Мин алнынзар маңзырабысханда, хоза чоохтирға кирек, 18-чі армияның политотдел тоғынчылары анда араласхан үчӊн олох аарлығ сыйыхтарнаң таныхталғаннар.

Пістің поэзыбыс армиязының «Чир-суубыс Знамязы» тіп газетабыс полған, хайзы Кічіг чирнің прай киректерінеңер табырах искірчен. Аны окоптарда паза траншеяларда сағычаңнар, холдан холға пирчеңнер. Мағаа редакция чылығларында удаа поларға килісчен, редактор В. И. Верховскийнең паза аның тоғынчыларынаң чоохтасчаңмын. Мин журналисттерні улуғлирға кӊнік парғам, пілчеңмін: олар чаалазығлар тузында войсколарда полчаңнар, десантха чӊрченнер, ырычының пиктеглерін унадар группаларда, «тіл» тударда араласчаңнар.

Газетаның аппаратады паза аның авторлар активі кӊстіг полған. Штатта тоғынғаннарның аразында соонаң Совет Союзының Геройы пол парған «Правданың» корреспонденті С. Борзенко полған. Олох туста газетаа пасчаңнар писатель Б. Горбатов, поэт П. Коган.

Пістің армиязар пасха даа саблығ писательлер килченнер.

Халғанчызын чоохтирға сағынчам, солдаттарға пос аразынаң сыххан поэттің мирген сӊзі алай олаңай боевой листоктағы хоос хайдағ аарлығ полғанын. Ол сӊс, ол хоос ӊӊнінде кӊні оларзар айланып пазылчаңнар. Сағысха кирчем, иртӊк таң алнында чааласчӊтхан орыннаң айдӊчадып, ікі хысты кӊр салғам. Олар талайзартын чоғар сыхчатханнар. Пірсі чабыс арах, ипти хур хурчан салған, хып-хызыл састығ полған. Честь пиргеннер, че мин иртіре парыбысхам. Поzymнның комсомол тоғызынча полисчыма чаада ӊл халғаннарның орнына комсорттар турғызардаңар сурығча пис часта поларбын тіп сӊс пирген полғам. Мына ораан чачыннар тудына, паяғы хызыл састығ хыс чиде тӊскен.

— Сірер хайданзар? — сурчам аннан.

- Моряктар батальонынан.
- Олар сірерге хайди хайчалар?
- Чахсы.
- Хомзындырбинчалар ба?
- Чох, хайди за.

Ол хоосчы полтыр. Мындох поэмының боевой листоктарын чая сал-
глабысхан. Амдығы ла чили пір хоосты паза аның алтында пазылғанын
сағысха кирчем: «Нимее, Вася, туртухчазын?»

Ол хыс, Мария Педенко, Кічіг чирзер поэмы сурынып алған, анда
десант түскеннен пастағы күннерінен сығара полған. Атыстар тобыра
палығлатханнарны сығарчан, амыр тус аразында, газеталар, конверт-
тер, чачыннар тудына, окоптан окопха ойлачан, чоохтазығлар иртірчен,
стихтар хығырчан. Кічіг чирдегілер аны пілченнер, ағаа хынчаңнар,
аны иң чахсы агитаторға саначаңнар. Холнаң пасчан «Полундра»
газетаны ол сағын тапхан, олох аны нинче-нинче экземплярнаң «чарых-
ха сығарарға» ондай тапчаң. Аны чаачылар аринча талалғанча хығыр-
чаңнар. Андағ листоктарны көріп хығырчатсалар, анда хачан даа күлкi-
хатхы чайыл турчан.

Соонаң, піс Новороссийскті алчатханда, Марияны палыглабысхан-
нар, че ол, имненіп алып, пазох чааласчатхан частьсар парыбысхан.
Аның махачызы үс чаа орденнерінен таныхталған. Соонаң ол иң хазыр
чаалазығлар парчатхан Киевсер сурынып алған. Пірсінде газетада
(сағысха кир полбинчам «Правда» алай «Известия» газетада ба) аның
«Кёбленіс» статьясына орта полған. Хайдағ-да харах частандырчан
хыныстанар пазылған ниме тіп сағынарға чарир полған. Андағ полбин-
дыр. Чир-суубыстаңар, Чир-суубысха хыныстанаңар чоох парчаттыр.

Чир-суубыс үчүн Мария Педенко чинт поэмын, чуртазын аябаан. Ол
дневнигінде, хайзы соонаң печатьта сығарылған, Кічіг чирденер пасхан:
«Чир алтынаң ах чарыхты көрерге сых килзен, чүрск өрінче. Хайди
чуртирың килче. Ибіре, тізен, хазыр чаа машиназы талаан чазылар.
Изелген тураларның артхан-халғаны, кисклеткен, чара саптырған чир-
де сарғалыбысхан хан тамчыхтары. Күн чариниң читіре көрерге маң-
нанғалахтох, истіпчезің: «Кии». Син пазох поэмының хуоңзар паты-
бысчазын, хайда сырайға удур сых тартылча, патроннан иткен лапма-
ларның хара ызы аразында нанчыларыңны даа чадап танылчазын».

Геройларның көп сабазы чили, Мария пістің күннерге читпеен.
Пу чалахай кізіні сағысха кіріп, мин пістің Чир-суубыстың пасха даа
көп саблығ хыстарынаңар сағынчам, хайзылары чааның прай аар-
чүктерін иреннернен тиң үлескеннер. Мағаа оларның чарых омалары
совет ипчінің илбек күзін көзіткені полча.

6

Чаалазып алнынзар чөріс... Апрельдегі чаалазығлар соонда прай
армия, олаңай чаачыдаң пасти командующайға читіре, «наступление»
сөснен чуртаан. Поэмыбыстың төреен-өскөн аалларыбысты паза город-
тарыбысты ырычаа артысчатхан туста піс прайзыбыс инег-чобағны

кӱргебiс, хыстырыстагы узун айларда азымахчыларга тогыр угаа тын хатыглан паргабыс, анын учун бс алар сагыс ай-тыс пирбинчеткен.

«Хачан за?»— сур турганнар чаачылар, командирлер, политтогынчылар, сурыга «наступление» сӱстӱ хоспин, ол даа чохта нимеденер чоох парчатханы пiлдiстӱ полган. Анзына пiр ле сӱснен нандырарга чарапчатхан: «Тӱрчеден». Алнынзар чӱрiбiзер кун паза план улуг чазытта тудылган. Че ол нима тимнелчеткенiн чазырып алчаа чох полган, чазырарга даа кирек чох полган.

Хатыг сабыс идерге чахсы ондайлар пол парган. Прай фронттарда Хызыл Армиянын кӱзi азын парган. Фашисттер командованиезi кинетин не чаалыг кiрiбiскен паза чааласчаг техниказы артых полган сылтаанда пол парган ондайларын чiдiр салган. 1943 чылда махачы тыл фронтха 24 муң танк паза поэ чӱрчен орудие, 35 муң самолет, 130 муң пушка пирген. Пiстiң тириибiс ырычнинаң иледе артых паза кӱп полыбысхан. Аннаңар, хырых устiн чайгызында, кӱп улуг хабыстарда чин салып, пiстiң армия фронттың ортызындагы чардыгында кидер 300 километр парыбысхан, пiсте, устунзархы саринда,— 600 километрге.

Новороссийсктi алып алар сагыс хайдаг ондайларда тӱреен?

Сталинградтагы харбас соонда Гитлер аннаң даа улуг ибiрiске кiр парарын пiлiн салган, аннаңар устунзархы чирлерге матап тын сыххан. Ол пiлген: Таманьны чiдiргенi хайди даа Крымны чiдiр саларына агылар, анын Украинадагы войсколарын хоргысха кирер. Таманьны холдан позытпас учун, фашисттер арачыланарга хайдар-хайдар тимненiп алганнар. Хара талайдаң Азов талайга читiре миналар тургывылган, ирт полбас тулғаглар идiлген, дзоттар паза доттар пӱдiрiлген, бронь колпакнан чабындылыг пушка-пулеметтар тургызылган iкi полоса полган.

Пiснен хости А. А. Гречконын армиязы чааласхан, ол фашисттерниң матап удурласчатханын иң пурнада сынаан. Пiр хыраңны алып алча — тохтаг, паза пiрсiн алып алза — пазох тохтаг. Сагысха кiрче, Леселидзе, Колонин, мин, полковник Зарелуа тӱнде чатчатхабыс. Тынаг тузы полган, пiс кирек хайдаг пол парганын узурчебiс. Анда Леселидзе пiди теен:

— Пiлчезер бе нимедiр? Таманьны паза Крымны алып аларга клӱс пу хыраннарда нимес, а Новороссийсктi холга кирерiнде. Пiс Ставкадаң пiске 17—20 муң кiзi хоза пирерге сурынаңар. Тимненiп аларбыс, аннаң алып пастирбыс.

Пiс сах иди иткебiс. Леселидзе Москвазар сыгдырадыбысхан, Ставка пiстiң пастаабысты чаратхан, пiске Гладковтын дивизиязын пиргенер. Ана аннаң пастал парган.

Новороссийск немецтерниң тогырланчан-арачыланчан бӱн чирi полган. Фронт сунгар улуг пиктеглерден пасха, олар городта кӱп саныг арачыланыс пункттары идiп алганнар. Чон чуртачан улуг тураларда, заводтарда, элеваторда, вокзалда кӱп пушкалар, пулеметтар тургызып алганнар, пӱкӱл кварталларны кизiре, чирнi хазып, бткiстер иткеннер, улицалар баррикадаларнан тулгалган. Уламох тын пиктел парган полган порт.

Немецтер-фашисттер командованиезі совет войсколарының тактиказын чахсы пілчем тіп сағынған. Тоғырланыстың улуғ чирлерін піс хамахха албачаңмыс, оларны хыядын иртчеңміс. Аннаңар; Новороссийскті пиктеп, олар мында штурм поларын сахтабааннар. Алчаас ит салғаннар. Пістің тактикабыстың өбіні аның өтіг-чітиинде, чапчаңында полған. Ыырчының арачыланызын пасха чирде нимес, а Новороссийскте ле үзерге састырған сылтағларның пірсі ырчыны кинетін чаалабызар ондайнаң тузаланары полған.

Ол тусха 18-чі армия десант тастап чаалазарында улуғ опыт чыып алған, пістің сағызыбыснаң, городха сабысты, алнында көрілгендегі чіли, ікі саринаң нимес, а ўс саринаң идерге — Цемесск бухтазының он паза сол чарларынаң — Кічіг чирдең паза цемент заводтары саринаң, ідөк улуғ десантнаң талайдан, анзы ырчаа аринча сағыбаан ниме полар. Андағ план чарадылған.

Паза пір таңнас тимнелчеткен. Пілдістіг, улуғ десантты улуғ корабльлар түзірерге кирек, ана андағ корабльларны ырчы кічеп харахсынчаң паза хадарчаң. Піс, тізең, войсколарны кічіг суднолардан түзірерге чаратхабыс. Аннан алынча, хырдағы пиктеглерге торпедалардан сабыс идерге тимненгебіс. Аның алнында торпедаларнаң чирзер атпачаңнар: олар талайдағы чааға паза судноларны тали сабарға иділгеннер. Көрілгені хоостыра, торпедаларны атылдырар үчүн катерниктерге көп тоғынарға киліскен.

Ырчы піл салған план, пілдістіг, азынадох чарымы нимее чарабинча. Аннаңар пір дее нимені пілдіртпин, улуғ чазытта тудары пастағы пөгін пол парған. Піс тимнелчеткен чаалазығнаң палғалысчатхаң хайдағ даа пічік алызарын чаратпиныбысхабыс. План идерінде уғаа асхынах кізі араласхан. Прай нимені өтіре піліп алар разведка пасталған. Пістің сағызыбысты пілдіртпес үчүн, разведка чалбах фронтта иртірілген. Ідөк ырчыны хаңыртар тоғыс иртірілген, иптіг иділген иледе нимелер ырчыны үстүнзархы Озерейка районында пазох десант тимнелче тіп ізендір салғаң.

Піс чаалазығның партийно-политической сарина харбасты тимниріне чіли хайығ салғабыс. Чаалазығ пасталарына прай частьтарда хайди даа күстіг партийнай организациялар поларына чидерге чаратхабыс. Анынаң устанып, коммунисттерні чаалазығның иң аарлығ участоктарынзар ысхабыс. Десант частьтарына кізілерні кічеп үзүріп алғабыс. Оларда 60-70 процент коммунисттер паза комсомолецтер полғаннар.

Мин ідөк политотдел тоғынчыларын орта турғызарданаң сағынған: оларның полғаны ла сабыс-харбас тузына пірее воинской частьсар ызылған. Соонда, оларға дивизияларда паза полктарда тоғазып, мин көргем, олар, пасхаларына көзідім полип, улуғ көдіріліснен чааласханнар. Піс көп политтоғынчыларны, чаада тұс халғаннарның алай ба палығлатханнарның орнына табырах турғызар үчүн, резервтен дее алғабыс. Парторгтарның ікілер, комсоргтарның үзер орынчызы полған. Андағ ондайнан, прай подразделениялерде төреміл партияның паза комсомолның устағ-пастағ кізілері поларына читкебіс.

Новороссийскті позытхан соонда іле сыххан: піс тоғын салған «Десантникке памятка» улуғ туза иткен. Пастағызында нинче-де абзац-та Хызыл Армияның прай фронттардағы маннаныстарынаңар, Гитлер чаачыларының чабал сайбағларынаңар, ырычаа хатығ сабыс идерге, аның прай сайбағлары үчүн ӊс аларға пістің дее кўнібіс читкеніненер чоохталған. Аның соонда кӊні чӊптер пирілгеннер. Хысхачахти чоохталған: чаачы суднаа одырчатхан, суднода полған, тўсчоткен туста паза чаада хайди тудынаңа кирек. Пірее сидікке кір парза, хайдағ ниме идеріне піс кизілерні азынадох ўгрет саларға харасхабыс. Памятканы полған на десантникке пиргебіс.

Памятка идерін мин гражданскай чаа тузындағы Устўнзархы фронт чаачыларын кӊре сағынып алғам. Ол туста В. И. Ленин памяткаа улуғ хайығ айландырған паза тың аарлығ чӊптерін алынча таныхтаан. Хысхачахти чоохтаза, аның Владимир Ильич алынча хайығ айландырған иледе оңдайларнаң піс прай партийно-политическай тоғыста тузаланғабыс. Мына кӊзидімге памяткадаң строкалар:

«Коммунист арғыс!.. Сағаа чааға иң пурнада кірерге, а чаадаң тўгенчизін сығарға кирек. Син фронтха Хызыл Армия чаачыларын ўгрет турарға аылғазың. Че хайдағ даа минутада холына мылтых ал пілерге паза поэтының тудынызынаң кӊзідерге кирек: коммунист ах сағыснаң, арығ чўрекнең чуртап ла пілче нимес, че идӊк туыстығ ӊл пілче!»

Город аларға тимненіс кўннері паза хараалары иң аар тоғыс артылған тус чілі сағысха кірчелер. Че анзы Кічіг чирдегі хыстырыс кўннерінең паза харааларынаң хайдағ пасха полған! Тоғыс чабыра паспаан, чўк ӊріндірген, кизілернең полған на тоғазығ кўс хосхан. Десанттың алынында парарға чаратхан талай пехотазының алынча батальоны, анынаң устап-пастааннар Кічіг чирзер пастағызын тўскен матырлар В. А. Ботылев паза аның политчасть киреенең орынчызы Н. В. Старшинов. Ол батальонға Новороссийсктің ырычыдаң аылған пастағы пӊзік туразында турғызарға флаг пирілген. Флагты илбек аарласты чілі ікінчи статьяның старшиназы чийт коммунист Владимир Сморжевский алған. Туртыхпас разведчик, пастағы десант харбастарының матыры, киртініс иділгеніне чўрексініп, арғыстарына аасхынып сӊс пирген: «Талайчы чезін уятха кирбеспін!»

Тус читкенде, армия командуюшайы К. Н. Леселидзе город аларға парчатхан войсколарны апарар командирлерні чыып алған, «Ч» тузын — 9 сентябрьдаң 10 сентябрьға париған хараада чаалазығ пастир часты паза минутаны искірген. Мында полғанының на пӊіні тўгенчизін кічеп кӊрілген. Аның соонда, чаалазығ пастырына чарым кўн халғанда, Алтынзархы Кавказ фронтының командуюшайы И. Е. Петров армия паза флот командирлерінін алғым чыылиин хығыртхан, анда полғаны ла хайди тимнен салғанынаңар искірген.

Прай стрелковай частьтарда, десант отрядтарында паза судноларда, алыннар чӊрїбізеріне пір час халғанда, чыылығлар иртїрілгеннер. Кизілерге уғаа кӊп ниме чоохтирға кирек полған, че амғаа читїре піс чоохтап иолбинчатхабыс. Аннаңар иң не аарлығ сӊстерні таллап аларға кирек полған. Миң кӊп чыылығларда полғам. Чахсы сизін салғам: город

аларданар приказты чаачылар улуг чөпсініснен, мин чоохтирчыхпын, брініснен удурлааннар.

225 кун паза хараа піс прайзыбыс сахтаан тус читкен. Командующайнын харахсынчан-устачан пункты Маркотха сынында иділген. Аннан, аядагы ла чили, чахсы көрінчелер Цемесск бухтазы, порт, городтын илееде чардыгы.

Хараа. Чаалазыг пасталарына ам даа тус пар, че мында амох таа көп кизи чыыл парган. Армия командующайы, штаб пастыгы генерал Н. О. Павловский штабтын илееде офицерлерінен хада, артиллерия командующайы генерал Г. С. Карнофилли поэнын полысчыларынан хада, пасха даа войсколар командующайлары. Угаа сымзырых, аны телефон сыгырастары ла сайбапча. Разведчиктер искиргеннер: ырычы саринаң пір дее чөріс-хайыныс пілдірбинче. Түрче-түрче полза орудиеден чалгыс атыс истилчеткен, хайда-да ундар атхан снаряд чара чачырапчатхан — анаң пазох сымзырых. Нога-да агырин на, сала сыбых-таспин чоохтасхабыс. Офицерлер паза генераллар удаа частытарынзар көр салчатханнар.

Мына «Ч» тус — 2.44. Мин пілгем, ол минутада 800 орудие паза 227 «катюша» ат сыгар, тигірзер чүс иліг бомбардировщик көдірілер. Сабыс хайдаг хатыг поларын за пілчеткем.

Че сынында искеним мині тың хайхатхан. Прай чир изелчеткен чили пілдірген.

Артиллерия атызы он пис минута парган. Ол тустың аразында азынада көріл парган орыннарзар 35 муң снаряд поэыдылган. Атакаа чөрібіскеннер талай пехотазының чаачылары паза Кичіг чирден стрелковой частытар — піс ол аарлыг чар полосазын анча үр тиктең не тутпаабыс. Паза пір саринаң цемент заводтары районынан алнынзар чаалазып чөрібіскеннер. Піс көр салганы хоостыра, талай десанты чаага кірібіскен.

Городта көйбіскен өрттер чалыны Цемесск бухтазын чарыт турган. Мин чыпламазар, Геленджик саринзар, харахсынгам, порт хырында ла угаа табырах атыххан паза тулгагларны чох иткен «чол асчаң» катерлернің пастагы группазын көр салгам. Ол артиллерия атызы пасталган соонда алты минута пазынаң пол парган. Таныг көріне түскен — «чол азых». Нинче-де минута ирткенде, бухтазар улуг табырахта катерлер кире салганнар, олар кидеркі паза іскеркі молларны аар торпедаларнан ат сыхханнар. Чардагы пиктеглерні тали сапхан угаа таңнастыр сабыс. Чарда ыснаң цемент тозыны ораалыбысхан. Анзы десант түзірген катерлерні ырычдан чазырған, он пис минута пазынаң, алай ба артиллерия атызы тоозылган туста, Ботылевтың батальоны пристаньда чааласчатхан. Чарым частың аразында, ырычының матап атчатханына даа көрбин, станковой пулеметтарнан, минометтарнан, танк атчан мылтыхтарнан тирінілген 800 кизи чарзар сых килген.

Цемесск бухтазында прай ниме поралас парган. Ол-пу саринаң, айланыстарда сугны чоғар көдіріп, катерлер атыхханнар, олар сағамох сүзис парар чили пілдірген. Че прай ниме азынада көрілген сананыснаң иділген. Торпеда катерлерінің соонаң канонерка кимелер, хадаг ка-

терлері, сейнерлер килгеннер — полған на судно поэның чолынан. Пірсі пірсінің соонаң атакада пол парғаннар Ағас, Элеватор, Нефть-урчаң, Импорт пристаньялары. Чара чачырастар паза өрттер чалыны порт районында бухтаны чахсы чарытхан. Анда суғ сынап таа хайнаан.

Ағас пристаньяны алып алған Ботылевтың батальонының пір туста Цемент пристаньяныздар С. Н. Каданчиктің устаанаң 1339-чы стрелковай полк чөрібіскен. Прай полк чарзар сых полбаан даа полза, чарзар сығып алғаннары ырычының пиктеглерінзер чалтаныс чох пір тине атых-ханнар. Иртенге читіре олар көп күс чыылған паза тың пиктелген пунктты — цемент итчең «Пролетарий» заводты алып алғаннар. Ікінчі хараада оларға полктың пасха подразделениелері хозылғаннар.

Харахсыныс-устағ пунктында телефон сығдырадыстары үзілбінчеткен. Прай пірігістернең ізестіг палғалыс тудылған. Таланттығ командарм хабыснаң, пілізін-хыйғазын паза пазымын салып, манат устаан. Чаа парчатхан туста частьтарны табырах алыстыр турған, резервтерні кирген, хорғыс полыбысхан чирзер полызығ ыс турған.

Пастағы туста алаң ас парған ырычы оңарыл парған. Полған на тураны, полған на кварталны ат сыххан. Пістің холыбысха кір парған чирнің границаларын піліп алып, немецтер артиллериядан чаалап сых-ханнар. Че пістің дее артиллерия алнынзар чылчатхан частьтарға отнан полыс турған. Пістің летчиктер ырычының холындағы чирзер бомбаларны үзік чох тастааннар. Тигірде төреміл штурмовиктер учухчатхан — күнде олар алтылар-читілер учугыс иткеннер.

Ікінчі хараада электростанция районынзар 1337-чі полк чнде түскен. Анынаң хада түскен полковник В. А. Вруцкий, 318-чі стрелковай дивизияның командирі. Че анынаң палғалыс сайбал парған. Командующайның чүзінзер көріп, мин аның уғаа тың сағысха түсчөткенің сизінгем. Рота ла, батальон на нимес, че бөн сабыс чолына сығарылған дивизия пүкүлінең дее сағба пирбінчеткен.

Леселидзе электростанция районынзар бнетін офицер ызыбызарға, Вруцкийні таап аларға, ние полчатханын піліп аларға паза тудығ чох искирерге приказ пирібіскен. Мин, сағын көріп, командующайға ол киректі минің орынчым Пахомовха артыбызарға чөп пиргем. Командующай аны чахсы пілчең, аннаңар табыраанча чаратхан, че оперативнай пөліктің пастығына приказ пирген: Пахомовнаң хада пөліктең капитан Пушицкийні ызарға.

— Минің «виллизімні» алып алыңар, — теен ол андадох.

Оларға алнындағы линияны пастыра городсар кіріп аларға, тын чааладчатхан зонадаң хыйылып, Вруцкийні табарға, прай киректі кічеп көріп аларға, картаа пазарға, анаң табыраанча нандыра айланарға кирек полған. Оңналып, ікізі дее хазых-тіріг айланған, че олар «Октябрь» заводтың районында артыс салған командующайның машиназын бомба тали саап парған. Көп харығларны тобыр парып, чар сунғарли салылған суғ ахчаң трубаца олар хайдағ-да азых чирге сых парғаннар, аның озаринда электростанция турған, оң саринда — узун тура, фашисттер аннаң тохтағ чох атчатханнар. Электростанцияа читонча метр халған, че андар чидер чол азых площадканы ла кизіре алай ба үйл-

четкен көмір кистіндегі тура сунғарли ла полған. Табырах чарадығ алғаннар. Пушицкий хара тас ұйнеріне көлене чылча, а Пахомов хорғыстығ участокты кизіре табырах чүгүрібісче. Соонда ол позын тилекейнің иң маңат спринтері сынап таа сүре чит полбасчых тіп чоохтаан. Хорғыстығ даа полған полза, олар олох чолнаң нандыра айланғаннар, армияның Военной соведіне кирек хайди парчатханынаңар хабарларны хайди даа читірегі ізестіг полар үчүн, пір ле нимес, ікі карта ағылғаннар. Олар ідөк хомзыныстығ хабар читіргеннер: полковник Вруцкий аар контузиялығ, харах чох чат халған паза хольнаң палығлат салған. Көөлче-көөлче дее полза, че тіспеніснен алнынзар парчатхан дивизия частьтарына сах андох полызығ пірілген. Дивизия командирінің тоғзын ит турарға ұр нимеске штаб пастығына артхабыс.

Улицаларда чаалазығлар парчатхан. Пірсі пірсінің соонаң искіріглер килген: вокзал алылған, аның үстүнде талай флагы турғызылған; «Пора тура» алылған; «Хызыл тура» алылған; пістіңнер школаа кірібіскеннер; 103 квартал поэдылған... Че полған на искірігде хомзыныстығ хабар чит турған: 318-чі дивизияның политотдел пастығы подполковник А. Тихоступ атыр салған... армия политотделының инструкторы майор П. Исаев атыр салған... армия политотделының инспекторы майор А. Цедрик атыр салған... Аның алнында ла өл халған М. Витов, соонаң Анапа алтында өл халған 83-чі талай бригадазының политотдел пастығы К. Лукин.

Сағысха кирчем, піс анынаң хада хумның чарда лүдірілген румыннар блиндажтарының пірсіне кіргебіс. Уғаа ізіг полған, Леселидзе дее, миң, Зарелуа; Лукин ұр нимес тее көлекте полып аларға хынғабыс. Че блиндажта хайдағ-да сылас, көөлчеен не тохтағ чох тарсылас истілчеткен. Мин теєм:

— Пу час механизмі полар, неке. Бомба сал салғаннар полар. Че мыннаң сығанаң.

Піс сыххабыс, блиндажтаң ырах нимес парып, бурканы чаза тастап чада түсклеебіс. Пістең ырах ниместе Лукин чадыбоғысхан. Алынча бомбалар сығырысханнар, чар хазы хум төңічектерінең чабыл парған. Чара чачырастар нызыразы тоозылғанда, піс турғабыс. Мин арғызымны хыйғылаам:

— Лукин! Лукин!

Тапсабинча. Анынзар пас парғабыс — ол өліг. Итсе, сызырылған даа чирі чоғыл. Кии салғағы өдіре саап парған.

Тайма ол, сын нанчы уребинче,
Хости ла синнең полбинча.
Синінең хада ла чуртабинча,
Флягаңнаң синің суғ Іспинче...

Чахсы чоохтанған поэт. Сағыснаң за мин прай сизінчеткем: чаа парча, өлім чох полчаа чоғыл. Че чүрек испинчеткен, ол уғаа ла тын сыстаан. Ірі чох чат халғаннарға мин поэым пічіктер пасчаңмын, мин тастааң харбах чир минің арғыстарымның сыыраттарында чатча, минің автомaдым табызы хомзыныс салюдының атызында истілген. Пар-

гияның сын ооллары, анын адынан чаачыларны өлімнің чаага хыгырғаннар. Төрөөн Чир-суу үчүн тын аябасха хыгырғаннар. Чаада олар постары хыгырған ниме үчүн ин пурнада махачыларын көзйткеннер, чаачыларны постарынаң хада көдир турғаннар. Олар Лениннің чахийн түгенцзіне читіре толдырғаннар — постарынын хылинан, прай киректерінең көзйткеннер: коммунист ах сағыснан, арыг чүрекнен чуртап ла пілче нимес, че ідөк турустыг ол пілче.

7

Новороссийскте чаалазыг алты күн паза алты хараа парған. Частьтарнын паза пірігістернің номерлерін адастырбасын, саннарны көзйтеспін — городты алғанынанар военной история литературында чарыда пазыл парған. Пасхазын таныхтирға кирек: чаачыларнын ыырчыны сабарға алнынзар тартылызы, өкпеленізі угаа улуғ полған, оларны амды хайдаг даа ниме тут полбаан. Күн сай паза час сай даа піс улуғ махачыланыстарға киречілер полғабыс. Оларнын пірсіненер дее мин чоохтап пирерге кирек.

Талай пехотазынын пір ротазы фашисттернің пиктеглерін үс хати талап полбаан. Рота командирі Иванов, ыырчынын арачыларызын тали саап, чол азар үчүн пос көннліглерінің штурм группазын төстирге чаратхан. Андар он пір кізі кірген. Группанаң рота парторгы Валлиулин паза төрт коммунист устааннар. Хатыг сабыснаң олар ыырчынын арачыларызын сайбабысханнар, анаң оларнын соонан чаачылар чүгүріскеннер. Че улица тоозылчатханда, оларнын чөрізін тоғыртын атчатхан пулемет тохтадыбысхан. Андада Валлиулин старшина Дьяченкаа теен: «Пулемет хачан тымыл парза, кізілерні атакаа көдір». Чыл парыбысхан. Пулемет атчатхан подвалнын көзенеене чит парғанда, ол атырыбысхан. Че ханы атыхчатханына даа көрбин, ол көзенексер сегірібіскен. Алар ниме аыл парған.

Салахутдин Валлиулинні мин Кічіг чирде полғаннаң чахсы пілчеңмін, ол ин чахсы парторгтарнын пірсі полған. Агаа правительство сыйығын пирерденер пічікте хол салчадып, андаг махачыланыстар хайдаң сыхчатханынаңар сағынгам. Сарысчан ниме чоғыл, кізі өлімге парчатханын пілген. Ол туста поэна піди чоохтабаан полар: «Амох махачыланыс идербін». Чох, ол поэын на көзідер махачыланыс полбаан, а асхынах сөстіг, тың на харахха тасталбас, мин чоохтирчыхпын, пазымның махачыланыс полған. Андаг махачыланысты, «Чаа паза амыр хонных» роман хоостыра көр көрзең, Л. Н. Толстой тың аарлачан. Махачыланыс Толстой хайди сағынғандагы чіли иділген: кізі, хайдаг даа нимее көрбин, агаа идерге кирек полчатхан нимені итче.

Я, хайдаг даа полза, кізінің өлімнен хорыхчаа пар, анзы чайлғаннан. Че угаа сидік туста чарадыг, алнындагы прай чуртаснан тимнел парып, поэы ла килген чіли килчең. Андаг полчатханда, хайдаг-да син, хайдаг-да тус пар, хачан патриот-чаачынын Чир-суу алнында поэынын хайди даа идер киреен пілінчеткені хорғысты даа, ағырысты даа, өлімненер сағысты даа туу пас салча. Андаг полчатханда, махачыланыс —

ол сағынмин иткен ние ние, а киректің ортазын-сынын паза илбеең
бтіре пілінгені, ол кирек үчүн кізі поэнын көңнінен поэнын тынын
салча.

«Чаанын сын кирек үчүн полчатханын пілінгені, — пасхан
В. И. Ленин гражданскэй чаа чылларында, — пос харындастарынын
чуртазы үчүн постың тынын аябасха киректелчеткенін пілінгені чаачы-
ларнын көңнін көдірче паза оларны хайдаг даа сидіктернең сыдаза-
рына састырча... Анзы мыннаң сығара полча: мылтых пирилген пол-
ған на тоғысчы паза кресен ниенің үчүн парчатханын пілче, анна-
лар сын кирек паза социализм чинер үчүн поэнын ханын піле-тура
төкче».

Лениннің пу уғаа маңат сөстері чонның ах сағыстығ кўстері хайдан
пасталчатханын, сын кирек паза социализм чинер үчүн Ада чир-суубыс
үчүн Илбек чаа чылларында пістің чонның өлімі чох махачыланызы
хайдан пасталчатханын тирең паза хап-орта көзітчелер.

16 сентябрьда Москва Алтынзархы Кавказ фронттынын паза Хара
талай флотынын махачы войсколарына салют пирген. Илбек тоғырла-
ныс тоозылған. Станичка тіп кічичек ааллығ азых кизек чирде піс читі
ай полған хыстырысха сыдасхабыс паза чин салғабыс. Гитлер чаачыла-
ры чағын кірчее чох сівееге айландырылған улуғ городта полғаннар,
піс оларны аннан алты күнде сығара тастабысхабыс.

Чир-суубыс город поэйтханнарнын улуғ махачызын паза сыдама-
ғын пөзік паалаан. Он тоғыс пірігіске паза частьа Новороссийсктің
аарластығ ады пирилген. Мунарлап чаачылар паза офицерлер Совет
Союзынын орденнерінен паза медальларына сыйыхталғаннар. Улуғ
махачыланыс көзіткен онарлап чаачыларға Совет Союзының Геройы-
нын пөзік ады пирилген.

Войсколар аймағы араласхан Новороссийск десанты Ада чир-
суубыс үчүн Илбек чаанын ин улуғ десанттарынын пірсі полған.

Новороссийск үчүн харбас ирткен чаанын историязына совет кізі-
лерінің чиқіске матап кўстенгеніне, чаадағы махачыланыстарына паза
чалтаныс пілбезіне, Ленин партиязына паза социалистическэй Чир-суға
түгеде пирін салғаннарына көзідімнернін пірсі полып кірген.

Верховнай Обн командованиенің приказын радионаң чарымызы
изел халған турада искем. Андар партия горкомы кір парған полған.
Город чонынын митингін піс итпеебіс: чон чох полған. Анан піс улица-
ларча чөр сыххабыс. Улицалар даа чох полғаннар. Изелістер. Прай
город — ойба-кўл ле. Хайдаг-да кўрүпте хоосхалығ өрекенні тапхабыс,
паза пір дее кізіні таппаабыс. Сағысха кірче, анда элеватор полған,
хости — моряктар клубы. Алнындағы күнде пістіңнерні хаап алған-
нар, пеер сўр киліп, керосин урыбызып, өртеп салғаннар. Уғаа чабал
ниие.

Тоғынғаннар саперлар, мунарлап миналарны, фугастарны, чара
чачырабаан бомбаларны паза снарядтарны, хорғыс чох идіп алып, тарт-
ханнар. «Городта табылған полған на чуртағы сах олох чирде атыр
салар» тіп пазылған пічіктерні тали тартханнар. Фашисттер пістің
кізілердең хорыхханнар... Моряктар клубы алнында яблах салылған

чир полған. Анда мин алынзар пастырыбысхам. Колонин мағаа чоох-тапча:

— Син хайдар сынчазың?

— Син Военнай совет членізің,— нандырғам мин,— а мин полит-отдел пастығыбын. Мин ікі хаалағ алында парарға кирек.

Новороссийскті позытхан соонда көмес тее тын хабынып аларға хынчатхабыс, че піске пір час таа турарға чарабас полған. Маннаныстыҥ иртірілген хабыс піс чааласчатхан прай чирде, алынзар чөріп, ырычыны сабарға ондай асхан. Немецтер, пістің войсколарға саптырып, хут чох чүгүріскеннер. Піс Айналар ізині тіп адалчатхан чирні алып алғабыс, андада Анапазар чол азылған. Гитлер командованнезіне «Кримгильда» (Тамань чарым олтырыхтан войсколарны план хоостыра хыя апарары) хабысты «Брунгильданан» (манзытта көзірері) алысты-рарға киліскен. Че мифтегі ол даа абахай оларға полиспаан.

Таң чарыбысханда, піс чолча ойлат париғабыс. Піске искіргеннер: алыныста пістің авиация немецтернің частытарына сабыстар итче. Машинада Колонин, Зарелуа, мин паза адъютант Кравчук парчатха-быс. Хайди-да чаада кизи сизік хабынарға үгренибісче. Иди сизіктеніп, мин хысхырыбысхам:

— Ооллар, амох піссер бомбалар тастирлар. Чадынар!

Піс машинадаң сығара сегіріскебіс, чол хазында чада түскебіс, сала ла поэмыстың авиациябыстан хыялға кір парбаабыс. Че мында летчиктерні пыролирға чарабас, неке. Ырычыны сабарға күстеніс уғаа улуғ, хызында полған, иди піс прайзыбыс алынзар тартылчатхабыс.

21 сентябрьда 1943 чылда пістің армияның танк паза пехота пірі-гістері хатыҥ сабыснаң Крымзар чолда ырычының пик турып алған чирін — Анапа городты паза портты алып алғабыс. Сабыс уғаа хатыҥ полған, немецтер прай нимелерін тасты чүгүргеннер, иблеріне ызарға тимнеп салған ниме-нооны тастабысханнар, талайзар сығарға нефть таардалған 16 судноны даа чөргізібізерге маңнанмааннар.

Пістің войсколарның алынзар хатыҥ сабыстыҥ чөрізі күннен күн-ге тыыпчатхан. Чаалазыҥларда чыып алған опытнаң хада алынзар тартырылыс уғаа улуғ күс пол парған. Че маннаныс нник ле чит турған тіп чоохтирға пір дее чарабас. Піске Гитлернің күстіг, матап тирінілген частытары удурласханнар. Күннерін узарадарға харазып, олар Крым-зар чолда постарының түгенчү турған чирлерін пиктееннер паза, полчаа чохтар чили, полған на аалға, полған на хырана тыынғаннар. Алтынзар-хы Кавказ фронтының армиялары, Хара талай флотының паза Азов флотилиязының корабльлары, талай пехотазы паза авиация матап сап-хан сылтаанда ла 9 октябрьда 1943 чылда Тамань чарым олтырых прай поэмылған.

Керчь проливинің чарларында піс фашисттернің уғаа чабал хылиин көргебіс. Командирлер группазынаң хада турып, мин ырычының ырап-чатхан транспорт судноларын бинокальнаң көргем. Пістің бомбарди-ровщиктер паза истребительлер судноларның үстүнче ирте сал турға-ның чохсы көргебіс. Че самолеттар, бомба тастабын, чоғар көдіріліп, нандыра айландыра тартчатханнар. Піс пір дее ниме піл полбинчатха-

быс. Соонда пилоттар искіргеннер: судноларның палубаларында пала-лар паза ипчилер толдыра полғаннар. Летчиктер бомба тастап полбаан-нар: палубазар мылтыхнан хорығып сүрілген кизілернең трюмнарға кіріп алған фашисттер арачыланғаннар.

Алныбыста Крым полған. Войсколарға Алтынзархы Кавказ фрон-тының командующайының 9 октябрьда 1943 чылда пасхан 51 № при-казын хығыр пиргебіс.

«18-чі армия войсколарының чолы саблығ,— чоохталған анда.— Кічіг чирде, Мысхакода, Новороссийск хыриндағы тағларда махачы хабыстарнаң, Новороссийск городты паза портты атығыснан алғанынан 18-чі армияның сабланыс чолы салылған. 18-чі армияның войсколары, Анапа, Тамань городтарны алып-алып, ырычыны Таманьда унада сабар пөгінні иң пурнада толдыр салғаннар».

1943 чылда 1 ноябрьға паригаң хараада Керчь проливинзер 318-чі, амды Новороссийск стрелковой дивизияның чаачыларынаң десант су-днолары сыхханнар. Хазыр чилде, артиллерия тохтағ чох атчатханда, галайның миналар салылған отыс километр полосазын тобырып, олар Керчь хыринда палыхчыларның Эльтиген аалынаң ырах ниместе маң-наныстығ түскөннер.

Түзер алнында Ставкадан килген маршал С. К. Тимошенко 318-чі дивизия десантының маннанызы Крымны позыдарына төстег тіп чоох-таан. Пилдістіг, аның сөстері орта полған.

Андағ полча «Кічіг чирнең» палгалысчатхан прай нима минің са-гызымда. Ада чир-суубыс үчүн Илбек чааның пір страницаы. Пір ле, че ундулбас страница.

Верховнай Обн командующайының приказынан піс 3-чі Украин фронтынзар ызылғабыс. Кічіг чирдегі чаалазығлар соонда, Ново-российскті штурмнаң алған соонда піске тынағ даа чили пилдірген. Че чаада чуртас алысхах полча, үлүс піске пасха нима молчаан.

6 ноябрьда 1943 чылда, Киевті алып-алып, пістің войсколар он кўннің аразында кидер 150 километр парыбысханнар, Ырычыны көп чирлерден, ол санда Житомирден паза Фастовтаң сығара тастааннар. «Центр» паза «Юг» армиялар группаларың палгалыстырған чирлерні холға киргеннер. Гитлер войсколарына хорғыс іле көрінібіскен. Немец-фашисттернің командованиезі, Франциядан наа кўстер тастап, Жито-мирнін паза Фастовтын үстүнзаринда он пис танк мото паза пехота ди-визияларын чыып алған. Ідөк Гитлернің үстүнзартын-кидертің сабыс идерге, Днепрнін он саринда пісті хызыбызып, Киевті пазох алып аларға сағынчатханы пилдістіг пол парған. Фашисттер, пісті хызыбы-зып, Житомирні ікінчизін алып алғаннар.

Откісті чабызарға, ырычының чөрізін тохтадарға пістің 18-чі ар-мияа, Катукотын танк армиязына паза пасха даа пірігістерге приказ пирілген. Чолда піс 1-ғы Украин фронтынзар айландыра тартхабыс. фронтнаң генерал Н. Ф. Ватутин устаан. Ол тусха ырычы Житомир чолының 74-чі километрінде, Украина столицазынзар чолда полған.

Военнай совет, армия штабы, политотдел полған поезд прайзынан пурнада чөрібіскен. Аның соонаң армия пірігістері паза частьтары пол-

ған эшелоннар чөрібіскеннер. Табырах парғабыс, паровозтарны ла алыстырарға тохтап турғабыс. Хараа Баглей станцияны ирткебіс, ол Днепродзержинскийден алты ла километрде полча. Пасха станцияда, уламох чағын тохтабысхабыс. Иди мин төреен-өскен чирімзер айлан килгем.

Вагоннаң сыххам, чил тартчатхан, соох полған, пір дее ниме көрінмеен. Чыпламазар харахсынғам, минің «Держинкамның» — лабам тоғынған паза мин тоғынып пастаан, кочегар, аның соонда электроцех инженері полып тоғынған заводтың ызы чыстанған чили пілдір парған. Андар парарым, пір күн дее, пір час таа анда полып аларым килген. Алнындағы күнде ічемнен пічік алғам, ол көскен чирдең айлан килген. Пічіктең сығара пілдістіг полған: агаа көп ирее-чобағ көрерге килістір.

Че паровоз хысхачах ла тапсабысхан, вагонзәр кире сегірерге кирек полған. Мин ибзер соонаң на айланғам, туған-чағыннарнан чаа соонда ла тоғасхам...

8

Пістің эшелон Гостомель станцияда түскен. Штаб Колоншина аалда орныххан.

Анда магаа арам поларға килісчен, төреміл чағынхы станцияларзәр чөрченмін, войсколарны табыраанча түзірерге, иң пурнада артиллерияны түзірерге, анан аны Житомир—Киев шоссе чол сунғарли ағастар аразында турғызарға полысхам.

11 декабрьдаң 12 декабрьға париған хараада пір час тузында минзер армия штабының оперативнай пөлік пастығынын орынчызы подполковник Н. А. Соловейкин сығдырадыбысхан: Ставище тиремне районында ыырчы алнынзар чөрібіскен. Ол пістен ырах нимес, нинчеде километр полған.

Леселидзенең паза Колониннен палғабысхам. Командующай стрелкобай полкты көдірібіскен полтыр, ол чирзер танктар парчатханнар, че пір частан ирте андар чит полбастар. Олар читкенче піс андар штабтың прай даа офицерлерін ызарға чаратхабыс. Ыырчаа Киев шоссезін кизерге паза аны холға аларға ондай пирбеске кирек полған.

Соловейкин сығдыратхан соонда мин сах андох политотдел офицерлерін табырах көдірерге приказ пиргем. Командующайнан ұс ле минутача чоохтасхам, трубканы сал салғанымда, чөпсініснен көр салғам: автоматтарнан паза гранаталарнан тирінген отысча кізі тимде турған. Кем хайдар парарын үлестірім алғабыс.

Мин позымнаң хада адъютант И. Кравчукты паза пір автоматчикті алып алғам. Чыынчах шофер машинаа отысча граната сал саларға маннанған. Прай улицада машиналар күүлескеннер. Чағынхы полктың КП-зынзар чол тутхабыс. Иң кирек искіріглерні алып-алып, аннан андарох ойлатхабыс. Алнындағы линиядаң километр чарымда минометтар тың атчатхан сылтаанда, машинаны артыс саларға киліскен. Атыстар табызынзар табырах хаалап, тұрчеден траншеяа учулап парғабыс. Палығлатханнар өстесчеткеннер, чинит лейтенант ниме-

де хысхырчатхан. Оймах хырынзар чаба чадып, чибіргіче автоматчик атчатханнар. Хысхачах-хысхачах тыдырап, станковай пулемет атчатхан. Харасхыдаң үрүгістіг табыс истілген:

— Төдір парарға кирек!

— Тапсаба, хортых! — хысхырыбысхан лейтенант.

Ол туста мин мында кирек хайдаг полчатханын пілбеен полғам. Траншеяларның ікінчі линиязы фашисттер атаказы соонда пастағы линияа айлан парғанын пілбеен. Ыырчы, піске тудынар-хабынар ондай пирбес үчүн, пазох атакаа кіргенін пілбеем. Анзын анда ла піл салғам: пехота чаачыларының арам атызы тобыра ырах нимес чүгүрізіп, автоматтарнан тыдырадып, пістің пулемет ат сыхса, чада түзіп, фашисттер хысчатханнар.

Лейтенантты амырат салып, чаачыдаң чаачаа искілерге чыхыпиргем, нинче-де минута хайди даа тудыларға кирек: пеер машиналарда пехота полкы ызылған, танктар манзытнаң килчелер. Орін парған лейтенант чаачыларзар чүгүрген, паза пір хырынзар андағох хабарлығ Кравчук чүгүрібіскен. Ол тохтағ чох хысхырғаны ундулбинча:

— Ол комиссар, политотдел пастығы!

Пістің армияда хачанох чох полған комиссарлар институты, войсколарда үрдең пеер комиссар сөсті испеен полғаннар, че Кравчукка сах анда ол сөс иң киліскек пілдірген.

Чаада мин ыырчыны чағынтың көп хати көргем, че ол хараада полған чаа сағызыма сиип парған. Ракеталар чариинда фашисттер, оймах-осхылға чазынып, пір төннең паза пірсінзер атых турғаннар. Олар піссер чағдабинаң чагдап одырғаннар, че оларны өбнінде пістің пулемет тутчатхан. Пазох алнынзар атыхханнарында, пулемет ат сыххан, анаң кинетін тохтап парған. Амды чаачылар ла атчатханнар. Неместер чада түспінібіскеннер—хысхырыстарнаң паза үзік чох атыснаң постарын көбктірізіп, траншеязар чүгүріскеннер. Пістің пулемет, тізен, тапсабинчатхан. Хайдағ-да чаачы атыр салған пулеметчикті хыя сөзіректеен. Аарлығ секундаларны чідірбин, мин пулеметсар чүгүр парғам.

Прай чир чалбах ол туста мағаа фашисттер чүгүріс килиген нискечек чирічекке читіре хызырыл парған. Ур полған ма іди, пілбинчем. Пір ле сағыс полған: тохтадарға! Мин чаа нызыразын испеен, хости даа пирілчеткен командалар табызын испеен осхаспын. Хайдағ-да туста көр салғам, мин дее көстеп атпаан ыырчылар андарылчалар: піске полызыға читкен чаачылар атчатханнар. Сағысха кірче, пірсінін холы минің холыма теңен:

— Орын пирінер пулеметчикке, полковник арғыс.

Мин хылчаннабысхам: траншеяда чаачылар тол партырлар. Олар постарына орын таапчатханнар, чапчаң, иптіг хайынғаннар. Ол таныс нимес кізілер мағаа уғаа чағын, туғаннар ла чіли пілдірген! Піс фашисттерні тохтада тудыбысхабыс, анаң оларны хызып, совет войсколары Житомирні алып алғаннар, алнынзар чөрісті узаратханнар. Пістің армияда полған чаачылар постарының частьтарының хайдаг патриоттары полғаннарынаңар алынча чоохтирға хынчам.

Хайдаг даа хабыс, хайдаг даа чаалазыг, хайда даа ползыннар, ол от, хан, блім. Днепропетровщинадаң Прагаа читіре пасха-пасха районнарда полған хабыстарданаң сағынзаң, пасха-пасха картиналар харахха пос көрінчелер. Барвенково-Лозовская чаалазыг — харахха харға кире түскен, соох чилге хаптырчатхан кизилер көрінчелер. Кичіг чирдегі хабыстар — Цемесск бухтазында чара чачырастарға суғ хайнааны, анда войсколыг суднохатарны аар-пеер тастап турғаны. Сухуминиң шоссезі чарға читіре — ол тозын. Тозын кииде турған, тураларға, орудиелерге, машиналарға оралған, өзімнерге халын түскен. салааларны чабыра пасчатхан. Ол идөк түрейін пастыра табанға читіре өтіпчеткен. Піс аны суғнаң паза чичең нименең хада иди ле азыр-чаңмыс.

Ана андаг тозынның, күнге изіп парған чолнаң, снарядтар сығырызы тобыра мин чааға кірерге тимненчеткен дивизияларның пірсін-зер парчатхам. Көп машиналар турғлабысханына учурап парғабыс, мин хыядын ирт парыбызар чол табарға сыххам. Чол хазында сержантнаң солдат сарысчатханын көр салғам. Хының кирек полтыр.

Солдат госпитальдаң айланчатхан, анын резерв частьынзар пічин пар полған. Чолда группадан өнетін чат халған, тизібіскен. Анын соонаң ызылған сержант пасха частьта аны сүре читкен, палыгладар алынында ол солдат анда полтыр. Рота командирі, ние үчүн сарысчатханнарын піліп алып, поэның чаачызына теен: итче чоғыл, сержантнаң хада пар. Олар көрібіскеннер. Чолда солдат тоғыр сабысхан: парбаспын, поэмынның частьымзар айланарбын.

— Аны пістің полксар ысханнар, — минің суриима нандырып, чоохтаан сержант. — Ол приказты толдырбаан, аасхынып пиргөн сөзін сайбап салған. Аны чарғылирға кирек, ол, тізен, малхадарға сағынып алған.

— Чох, сайбабаам, командир арғыс, — сурыныснаң чоохтанған чаачы. — Мин тылзар чүгүрібіспеем ноза, мин поэмынның частьымзар парғам.

— А хайдадыр ол?

— Чаа парчатхан чирде, фриштерниң атаказын сахтапча, а тігілер, — ол сержантсар поэын икібіскен, — ам даа чубанчалар.

Сағын көрінер. Кізее закон хоостыра чаалазыға парбасха чарирчых. Агаа тынаг пиргеннер, чааға хачан парары даа пілдістіг нимес. А ол чааға күстенче. Пу оланай ла нцмеден сығара хайди сағынарға кирек? Чаачы поэының командирлеріне паза политической устағчыларына киртінче, разведкаа алай ба атакаа парар поэының арғыстарына киртінче. Андаг полбаза, ниее тартыларчых поэының частьынзар. Таныхтирға кирек, хабыстарда ол поэын турыстыг тудынған. Хортых пасха часть тілирчік, анын хортина киречілер чох полчатхан чирзер парарчых. Хомай хайындылыг, арғыстары хынминчатхан чаачы оларзар тартылбазох.

Иди, арса, кизілерні тартчатхан алынча рота полар? Чох. Совет-германия фронтынын пір поэынаң паза пір поэына читіре СССР-ның Тигіліг Күстерінің прай медсанбаттарында піс искебіс: поэмынның часть-

ымзар хынчам! Постың ротазын, полкын, дивизиязын кізілер алынча, ин чаксаа, ин чағынғаа санаңнар. «Алынча» частьтардан пістің прай армия полған осхас.

Паза пір, уламох хайхастығ кирек сағысха кірче. Ырчыны ідөк сүрчеткебіс, войсколар эшелоннарға таарлалғаннар, мин госпитальзар кір-сығарға чаратхам. Пастағы палатада отысха чағын, прайзы чөр полчатхан кізілер полғаннар. Мин, оларнаң анымчохтазып, чоохтаам: піс фашисттерні сабарға аннаң андар парчабыс, сірер табырах хазых-таныңар, анан сүре чидіңер. Прай пір тиңе чоохтан сыхханнар: хайди даа сүре чидерлер. Ікінчі палатада аар палығлатханнар чатханнар. Имчі сизіндірген, он саринаң пастағызы, лейтенант, ондайланмас. Газ гангреназын тохтатчаа чоғыл. Мин анынзар пас парғам. Көйчеткен чүзінде толғалчатхан сіліг хара сас, хара көміскелер, көк харахтар. Аннан пірее сурынызы, чоохтаң нимезі пар ба тіп сурғам.

— Пар, полковник арғыс, пар. Олбезем, мині поэмының частым-зар ыссыннар, турыс пиіңер.

Сах андох ла ағаа нандырбаам, Чүрексіпчеткенім ирткенде, чоохтаам: хайди даа турызарбын, сағысха түспе. Хайдағ частьта чааласханын, хайди палығлатханын сурғам. Анымчохтас салып, паригам, че ис салғам:

— Турыс пирбессер бе, полковник арғыс?

— Ноға, хайди даа...

— Сірер минің пічікке кірчеемні паспазар ноза.

Пазох табырах нандыр полбаам. Полызыға ниче килген.

— А мына мин пасчам, — ол чачынзар көзіткен. — Фамилиянны, кем полчатханынны, хайдағ частьта полғанынны. Көрчезер бе?

Мин холымны чачынзар сунғам, анда хығырғам: «Сығар тус чит килген». Чачынны табыраанча планшетке чазырып, лейтенантар көрібіскем. Ол күлінчеткен. Тамаамда хайдағ-да ние турыбысхан чілі пілдірген. Чаа чылларында көп хати мин искем пу сөстөрні: «Поэмының частымзар парарға хынчам». Че мин хачан даа ундуп полбаспын олаңай ла «турыс пиіңер» сөстіг лейтенантты паза Сухуми шоссезіндегі поэмын на пүдірген, сарысхан чаачыны.

Хайдағ пик төреен, хыйға сағыстығ алыптардыр олар! Хараххатың на тасталбас, че Чир-сууна тоозылбас-парбас хыныс, постың тынынаңар пір дее сағынмин, Чир-суун арачылап халарға хайдағ күстеніс. Чаачының сурынызы ла нимес, че ол хайди сурынчатханы чүреемні тибіреткен. Поэмының махачызынаң көдірілбин, олаңай ла, поэмының на киреененер сурынчатхан үчүн пыросынчатхан чілі пілдірген.

Мин хайди нандыр поларчыпын чаачаа тоозынның чолнын хазында? Прай уставтар, армиядағы дисциплина законнары хоостыра ол пыролығ полған. Чаада полған на кізі поэмы көннінен службаны хайда иртерін таллап ал полбас. «Поэмының көннінен» пасха чирге дее пар полбас. Законнарнаң устанып, мин аны хайдар ысханнар, службаны анда иртерге ыза пирерге кирек полған. Че мин чубанчатхам.

— Хайди итчен сірерні? — сурғам чаачыдан, хайди идерін сынап таа пілбинчеткем.

— Ызыбызыңар позымның частьтымзар, командир арғыс. Мағаа партияа кірерге кирек ноза! Тўнее кірерге маннанмин халғам, госпитальға кір парғам, амды чарлағ пирибіскем, пазох фриц хаарған ілдіріп алған. А пуларда, — пазох сержантсар икібіскен, — мині пір дее кізі пілбинче.

Пу сѳстер минің ікінчілезімні хыя тастатханнар. Адъютантха чаачының фамилиязын, воинскай частьтарның ікізінің дее номерлерін пазып аларға чоохтабысхам. Чаачаа молчап салғам: тандағыдаң орай ниместе аны позының частьынзар ызыбызарға приказ полар. А сағам сержантның хада парарға кирек — приказты сайбирға пір дее кізінің правозы чоғыл. Чаачы позының ѳрінізін чазыр полбаан, че чазырарға даа хынза, полбасчых. Чікімни, тўзеде турыбысхан, холын козырексар тудыбызып, теен:

— Парарға чарадыңар?

Хатабох, пазох хатап сизінчезін, халыхтарнаң палғалыс тутханы, тоғысчыларнаң, кресеннернең, солдаттарнаң чоохтасханы аарлығ полчатханынаңар В. И. Ленин уғаа орта чоохтаан. Тўрче тохтаан туста, тынағда, чаалазар алнында чаачыларнаң тоғасханы паза чоохтасханы хайдағ кирек, улуг выводтар идеріне ағылғаннар. Иди полған госпитальдағы тоғазығың паза Сухуми чолында чаачынаң тўрче чоохтасхан соонда. Ағаа хоза, чарадығ алылған: госпиталь соонда кізілерні, ондай пар полза, постарының частьтарынзар ыс турарға.

11 февраль 1944 чылда мағаа ачығлығ кўн полған. Мин Москва-зар тың ағырыбысхан командармны ўдескем. Имчілер чоохтааннар: ізеніс асхынах. Он кўн ирткен соонда Константин Николаевич Леселидзе ўреп парған.

Чаада кізілерні табырах піліп алчазың, кем хайди тынчатханың табырах сизін салчазың. Леселидзе совет кізілерінің ин маңат сарин кѳзитчеткен таланттығ полководецтернің пірсі полған. Хатығ сындырлығ паза ырчыларны аябас, нанчыларға чалахай паза нымзах хылыныстығ, сѳзіне турыстығ, сын кізі, чітіг сағыстығ, махачы кізі — мындағ полып халған сағызымда минің сын нанчым, хада чааласханым Константин Леселидзе.

Аннаң аңдархызынаңар кѳп чоохтирға чарир, халын книга пас сарларға чарир, алай ба чаа чолларының муңарлап километрлері паза узун айлары ам даа алныбыста полғаннар. Че пўун мин пір нимені пазох хатап таныхтирға хынчам: Кічіг чирденер сағыс, Кічіг чирдегі тапталыс паза опыт мағаа паза минің чаадағы арғыстарыма тўгенчі атыс идеріне читкенче полысханнар. Чаачыларның тѳдір пазынмас, махачы, сынчых полар хылиина чідірінмес-туртухпас, сананыс, чаалас пілері хозылған, прай ол ниме пірік парғаны пісті чиніске ағылған.

Хатығ чаалазығларнаң, аал-городтарны позыдып, піс Киев, Винница, Хмельницк, Черновица, Львов паза Украинаның пасха даа областьтарының чирлерін ирткебіс, Карпаттарға читкебіс. Мында, иртерге сидік чирлернең тузаланып, фашистер «Арпад» тіп адалчатхан арачыланыстығ пик линиязын пўдір салғаннар. Че Совет Армиязы ирг

полбас харыглар ол тусха чох полғаннар. Кавказ тағларындағы хабыстарның опыдынаң тузаланып, піс Карпат сыннарын асхабыс, ырчының талап таа полбас осхас арачыланис линиязын тали сапхабыс.

Амды политтоғынчыларға кўнўрте дее, хараа даа тынағ чох полған. Чаалазыглар парчатхан, войсколарда партийно-политической тоғыс`минутаа даа тохталбаан. Анынаң пір туста орындағы арғыстарға, чазыттаң сыххан коммунисттерге наа чуртасты ондайлирға полыс пирерге кирек полған. Пірсі пірсінің соонаң улуғ политической киректер иділ турғаннар: партийнай конференция, профсоюз съезді, чииттернің, ипчилернің конференциялары. Пос чуртас тыңызы Карпат Озариндағы Украинаның прай чонны политика хонинда чахсы аралазарына састырған. Ол пісті поэдыгчы-харындастар чили удурлаан. Прай орынарда Чон комитеттері тўстелгеннер, оларның пастағы съезді тимнелген. Ол съезде полып, мин Карпаттар озарин тўреен чонынаң пірік-тірердеңер чарадығ хай улуғ кўдіріліснен алылғанын кўргем.

Пістің войсколарны Румынияның, Венгрияның, Польшаның, Чехословакияның чоннары хайдағ улуғ ўрініснен удурлааннарын ундирға сидік. Ол странааларны поэдыдарында пасха пірігістернең хада саблығ 18-чи десант армиязы араласхан. Анда политической тоғыстың уғаа улуғ тузазы чарых кўрінген. Империалисттер пістің партияны онарлап чыллар изере чабаллааннар. Чоннарның сағызына пістің чуртазыбыстанар, пістің кизілердеңер хайдағ полза ла хоп-чип суғыстырарға кўстенгеннер. Совет чоны Европазар поэдыгчы полып килген. Андағ пўзік аарлас киреен пїдебеске кирек полған, пістің чаачылар аны пїдебеннер. Прай чирлерде совет чаачыларында ах сағыстығ, пазымның, аархылығ-пееркіліг, сын ўчўн турысчатхан, чааларда таптал парған кизілерні кўргеннер.

Уғаа сидік 1941 чылда піс чиніс килеріне киртінгебіс. Амды піс пїлгебіс: ағаа саннығ ла кўннер халғаннар. Прай киректернің чўрімінең піс ағаа тимде полғабыс. Че андағ даа полза, хачан чиніс алылғанда, ўріністің сині чох осхас чили пїлдірген. Минің сағызымда, ол ўріністің илбеен сўснен ам даа пір дее кизі кўзітпеен. Мин дее 9 майда 1945 чылда пістің чўректерїбісті кўбреткен прай нимеденер толдыра чоохтап полбаспын. Пїди ле чоохтирбын: ол кўн минің чуртазымда ии ырыстығ кўн пол парған.

Пістің 18-чи десант армиязына чааның тўгенчи кўні сала орай арах — 12 майда читкен. Фашисттер Германиязы сўс чох холын кўдірібіскенїненер актта хол салыл парған полған, піс, тізен, ам даа Чехословакия чирінде удурласчатхан ырчының артхан-халғанын унатчатхабыс.

Ундут полбаспын илбек ўлўкўннің таниин — чиністі таныхтап, Хызыл площадьта парад полғанын. Ўрініснен паза кўдіріліснен мин приказ хығырғам. Анда чоохталчатхан: 4-чи Украин фронтының пірік-тірілген полкының комиссарына фронт политуправлениеінің пастығы генерал Брежнев турғызылча. Аарлығ хумартхы чили мин хылысты хайраллапчам, аны суғынып алып, мин пістің піріктірілген полктын командованиеінең хада парадта ирткем,

Иди чиңіске чидерге минің сағызым толған — ол, постарының қырын не арачылап, тыннарын аябаан на нимес, ідөк чааның сидік чолларында Чиңіс Знамязын пөзік тудып ирткен паза Берлинде рейхстаг үстүнде Чиңіс Знамязын турғысхан миллионнап совет чаачыларынын сағызы полған.

* * *

Пістің чиңізібіс — ол чон чахсының чуртазында иң улуғ чидіг. Ол пістің социализм хонхтығ Чир-суубыстың илбеен көзіткен, коммунизм идеалларының уғаа улуғ кўзін көзіткен, сыдамахтың паза махачының уғаа хайхастығ көзідімнерін пирген — прай ол ние сынында полған. Амыр хонх турзын, ол совет кізілеріне, чир чалбахтағы ах сағыстығ прай кізілерге уғаа кирек.

Түгенчі кўнге читіре піс сынчых арғыстарыбысты чығабыс, ирткен прай чолда фашисттернің чабал киректер иткенін, ічелернің сыхтазын, паза хараа-кўнөрте уйғу-чадын чідір салған өкіс ипчілернің, өзөкчеткен палаларның чобалызын көргебіс. Миннең пўүн, чааны пастағы кўннен түгенчі кўнге читіре иртіп, хайдағ өөн сағыс халғанын сурыбыссалар, мин піди нандырарчыхпын: чаа полбазын. Чаалар хачан даа полбасха кирек.

Хайдағ нимеденер сағынчатханын хачан даа азыхха чоохтанарға хорыхпинчатхан, идерге кирек нимені ит саларға киректелчеткенін пілінчеткен, ізенчеткен нимее сынап чидерге харасчатхан политик, хазна тоғынчызы позын ырыстыға санап полар. Піс амыр хонх Программазын турғысчатханда, чоннар аразында чаа хорғызын чох идеріне айландырылған пастағларнаң көп тоғазығларда чоох тутчатханда, мин, коммунист, хайдағ нимее түгеде киртінчеткенімненер, хайдағ нимее хынчатханымнаңар чоохтаам.

Андағ полар илбек чааның опыдынаң алған минің өөн сағызым-көрізім.

Тілбестееннер

И. Н. Бурнаковнаң

И. В. Калчигашев

ХАКАСИЯНЫҢ 50 ЧЫЛЫНА УДУР

Иван Прокопьевич Лопухов Москвада Хызылчар крайынаң парған кирі большевиктернің секторының устағчызы полып, хакас чонының пастағы революционерлерінің пірсінеңер, 1915 чылның ноябрь айынаң сығара КПСС члені полчатхан Игнатий Степанович Бузулаевтің чуртазынаңар документальнай повесть пас салған.

И. С. Бузулаев сағам даа иргі большевиктернің аразында улуғ тоғыс апарча, ол партбюро хачызы, Москвадағы Хызылчардаң парған кирі большевиктернің история-литература секциязының бюро члені идок ол КПСС райкомы комиссиязының члені полча. Ол 1914—15 чыллардағы революция тоғызынаңар паза Ада чир-суубыс үчүн Илбек чаа чылларынаңар сағысха кирип, хығырыҕ-чылар алнында удаа чоох тудадыр. Ол 21-ці дивизияның бригадазының политотдел пастығы полып чаалазыҕларда аралазып, Берлинге читіре чөргөн.

СССР-ның Верховнай Совет Президиумы 1977 чылдағы 12 январьда сығарған Указынаң революция чөрімінде араласханы үчүн, чонда өткін, улуғ тоғыс апарғаны үчүн паза төреенінең пеер 80 чазы толғанынаң палғалыстыра, Игнатий Степанович Бузулаев Октябрь Революциязы орденнең сыйыхтатхан.

И. П. Лопуховтың И. С. Бузулаевтеңер пазылған документальнай повезін «Ах Тасхыл» альманахта сығарып пастапчабыс.

*Орыс тілінең аны тілбестеен
Михаил Чебодаев.*

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕСТЬ

1. ПОЕЗДТЕГІ ТОҒАЗЫҒ

Берлиннен Брестсер килчеткен табырах поезд, рельстер пазында пір син не тохлап ала, іскер иде ойлапчатхан, фашисттер Германиязын чиңип алған соонда, офицерлер ибзер, чир-сугларынзар тынаға айлапчатханнар. Вагон купезінде улуг чоох парчатхан. Хайдағ өріністіг, чаа тоозыл парды! Прай ла чирде аннаңар чоох парчатхан, хайди совет чоны Гитлерни чиңип алғанынаңар. Ол чаа төрт чыл пістің чонны ирее-леен, миллион кізілерні өдір салған. Магаа ибіре өріністіг күліністер паза пістің кізілернің харахтары чалахай чалтырааны көрін турғаннар. Че мин ідөк хомзыныстыг нимелерні көр турғам: Польшаның, Белоруссияның, Украинаның, Россияның палыглат салған чирлерін, өртел парған муңар аалларын паза городтарын. Чоох парчатхан пістің кізілернің кичеегі паза таңдағы чуртазынаңар.

Миннен пір купеде илігче частыг, чалбах чарынның, өскілең паза сылағай сынның кізі парчатхан. Купенің азых ізігінен көрінген, хайди ол хайығнаң тузаланча: ол чоохтан сыхсох, офицерлер тапсаспиныбысчалар. Ол, маңзырабин, пір син не чоохтанып, анынаң истіпчеткеннернін хайинн тартхан. Мин аның чоогын тыңнабох сыххам, андада минің хулағыма мындағ сөстер читкеннер:

— А сірер пілчезер бе, офицер арғыстар, Минсуг крайында хайдағ арбузтар өсчелер! Хып-хызыл, тадылыг арбузтар! Хызыл дыңялар даа, ананас осхас помидорлар даа чахсы пыс парчалар!

Агаа үндезіглер пасха-пасха полғаннар: піреезі Сибирьде арбуз-

тар паза дынялар օспинче тiп турғаннар, пiреезi мыннан мындар օскi-рiлерденер тօлкелеп турғаннар.

Орты кўн азыралы чагдапчатхан. Чиит офицерлер, хус палалары ла чили, օбрлебинен, суулазып ала, ресторанизар чօре халғаннар. Пiс iкօлең не халғабыс. Мин ағаа, холым сунып, позымны адап пиргем, ол позын аданған:

— Бузулаев Игнатий Степанович.

Ол, минi кўпезинзер хығырып алып, чоохтазып пастаан. Чооғынан сизинчем, улуғ чуртас чолын ирткен кiзi полтыр.

— Мағаа Минсуғ уездiн, алай хайди сiрер тiпчезер, «крайын» хачанох чახсы пiлiп аларға сағыс кiрчен, че аны мин асхынах пiлчем, — теем мин Бузулаевке. — Пiлчем 1897 чылнын 8 майынан пасти 1900 чылнын 29 январына теере андағы Сус аалда Владимир Ильич Ленин, политика ўчўн ызығда полып, Енисей губерниясындағы партия организацияларының тօстеен сал салған.

Игнатий Степанович, минзер танни кօрiбiзiп, тўрче сағынып, теен:

— Я, анзы андағ. Ленин Хызылчар городтағы паза Минсуғ уездiндегi политика ўчўн ызығдағыларға улуғ хайығ иткен, илеседзiнен ол тоғазып, чоохтасхан, таласчан даа, кресеннернен удаа тоғасчан. — Тўрче тохти тўзiп, Бузулаев теен: — Аны мағаа Мартьянов музейiнiн библиотекары Ермил Фомич Гушин, манат кiзi, 1905 чылдағы революцияның араласчызы чоохтап пирген. Ол Владимир Ильичнен ызығ тузында таныс полтыр. Лениннен чоохтазып, Гушин аның сағыстарын таратчан օтiг пропагандист полыбыстыр.

Ермил Гушиннiң пропаганда апарчан тоғысха килiстiре орын полтыр. Че хорғыстығ даа.

— Гушин паза аның нанчызы Ефим Брагин осхас революционерлер Минсуғда Лениннiң сағыстарын օткiн таратханнар, городтағыларның паза кресеннернiң культуразын кօдiрерiнде олар кօп ниме ит салғаннар.

Владимир Ильичнен тоғасханы Ефим Ермилович Брагиннiң соондағы прай чуртазына улуғ алызығ ит салған. 1897 чылнын май айында Хызылчардан Суссар парчадып, В. И. Ленин Минсуғда Ефим Брагиннiң туразында iкi кўн чуртаптыр. Владимир Ильичнен андада паза аның соонда тоғасханынаңар Ефим Ермилович улуғ алгыснаң сағысха кир турған. Ильичнен iди тоғазып чоохтасханы Брагинге уғаа азрлығ, ту:алығ полтыр.

Владимир Ильич андада прай нименi пiлiп аларға харасчан полтыр: Брагиннен, Гушиннен паза даа пасхаларынан Минсуғ крайнын историязынаңар, геологиязынаңар паза ис-пайынаңар сурағлачан полтыр, кўргеннер хайди хазылчатханын сурағлачанох полтыр. Владимир Ильич пiлiп алтыр, хайди саблығ орыс революционер паза ученай, «Чир паза Позыдығ» тiп чазыт революция обществозын тօстееннернiң пiрсi Дмитрий Александрович Клемент Минсуғда политика ўчўн ызығда полып, кўргеннер хазып, Минсуғ крайнын историязын паза геологиязын ўгренчен полтыр. Пеер ызыға ол 1881 чылнын сентябрь айында килген полтыр.

— Сісернің чирлерде күргеннер парохтар ба? — сурғам мин.

— Хакасия чазыларында, пістің Курагин районында, пасха даа районнарда андағ пурунғы хумартхылар халғаннар. — чоогын узаратхан Игнатий Степанович. — Минің төреен Пүгүр тағ тіп аалымнан нинче-де километрде ле кізінің көп чүс чыллығ историязынын киречілері — андағ күргеннер көп турғлапчалар.

— Андағда сісер Пүгүр тағ аалданзар ба?

— Төреен чирімнең сығып, иледе пол пардым. Пістің чирібіс пайдаа полза, прайзы ла анда чахсы чуртабаан. Минің пабам чоҥ-чоос хакас полған, Колобова тіп пай ипчінің араға заводында тоғынған. Пабам ибзер орайда ла майых парған, кірліг кил турчан, тоғысха заводсар ирте парчан. Күнде 12—16-лар час тоғынчан. Пістің семьябыс хачан даа хызыхчан.

— Анда за завод ээлері ниме хынза, аны итченнер полар: тастых, харасхы орын, культура центрлерінен паза бөн тимір чолдан оортахта ноза.

— Я, сах андағ полчан. Пабам аар тоғыстан паза бзбгістен ағырыбызып, 1901 чылда үреп парған.

— Россиядағы чуртас андағ полған: піреезі пайып, чырғачан пасхалары, тізен, тын аар пазығда ирееленіп, хызығып, бзбгіп, ағырып, читіре дее чорбин, үреченнер.

— Пабам үреен соонда, семьяданар прай сағысырас ічемнің икніне артылған: агаа тын көп тоғынарға киліскен, семьяны ла азырап алар үчүн, хайдағ ла полза тоғыс идерге киліскен, че хайди даа күстензе, агаа семьяны хызығыстан сығарып аларға сидік полған.

— Хайди полчан, ниме итчен? Колобованың кірліг араға заводинзар парза, пабамох чіли, ағырып, үрир. Анда ічем теен:

— Пар, Игнаша, Колобова пай ипчее азахха түзіп, пазыр көрдек, арса, сагаа пірее тоғыс таа пирер. Чуртирға піске аар ноза.

— Ол заводсар тоғынарға парбаспын, — тіптір Игнаша, анда управляющей чабал, адай ла осхас, Колобова даа тоғысчыларын кізее санабинча, ан на чіли оларзар көрче.

Ол пай ипчінің чабал хылыгын чон манат пілчен. Тоғысчыларны ол хынғанни ла пазынчан.

Тигіриб школазын тоозып алып, 1909 чылда он ікі частығ Игнаша төреен Пүгүр тағ аалынан Минсуғ городсар парарға чаратхан. Чалғыс ла оолғынан чарыларға ічезіне тын аар полған. Че хайди итсін зе, оолғына сөлеен:

— Че, оолғым, парарға ла чаратхан ползан, худабынан пар. Пісті ле ундуба. Игнаша, пазарзын хайда чуртап, тоғынчатханынны. А то мин сағысырим ноза, — тіп, ічезі ылғабысхан. Пичелері Евдокиянан Елена ылғазыбоғысханнар.

— Хайди даа мин сісерге пазам, ічен, ундубаспын, — теен Игнаша. Соонда ол, сөзіне сын турызып, ічезін үреенче ундубаан, пасхан, хынчан пичелерін дее ундубаан.

Уезд городы Минсуғзар Игнаша ізібінде пір ахказы даа чоҥ килген. Че, хайди тидірлер зе, чахсы кізілер чуртаста уруныбох парча.

Оолахха чӧп пиргеннер: «Садыг баңкының пӧлігінзер пар кӧр, арса, нымысха даа алып аларлар». Ол сала маңзыри андар чӱгӱр парды.

— Че, ниме зе, Игнаша, тоғыс пир кӧрербіс сағаа; мин сағынчам: син чоҳ-чоос семьяданзың, эрінчек оолах полбассың... Нымысха чӧрер-він ме? — тіп сурған банк пӧлігінің управляющайы.

— Чӧрем. Кӱстенем.

— Че пістің дисциплина хатыг, чахығны хап-орта толдыр турарға кирек... Тоғысха арыг кӧгенегестіг кил тур... Квартираа чи хайда тӱзіп алғазың?

— А мин сағам ідӧк ле, ӱр нимеске ле...

Улуғларның тоғызын ситкіп сизіне, Игнаша сымдах тоғынған, чахығларны иптіг, хап-орта толдыр турарға харасхан. Пірееде ағаа хол салчаң чачынның банктың устағчызыңзар даа кірерге килісчен. Иирде, пастыхтар чаратханынаң, тоғыс соонда халып, учебниктернен айғасчаң, машинканаң печаттирға ӱгренчен. Банкта тіліг пасчатхан кизіні аарлачаңнар, аннаңар ол сіліг иде بازارға кӱстенчен. Кӧп хат-хати пазып, букваларны хоостаңан. Иди Игнаша оой нимес каллиграфияа кӧнігіп алған.

Чыллар иртізіп, аның пілізі хозылып, аны маңат тоғызы ӱчӱн он пис частыгдох кӧнторщик тоғызына турғыс салғаннар. Анзы тоғыста алнынзар хаалағ полған. Оолах піліске матап тартылған. Ызығдағы пир большевиктің чӧбінең Игнаша Н. М. Мартьяновтың краевед музейінзер паза андағы библиотеказар чӧр сыххан.

2. МАРТЯНОВТЫҢ МУЗЕЙІНДЕ

Ол музейде, улуғ кӧріндестегі ле чіли, Минсуғ уездінің прай сырайы іле кӧрін турған. Позырах кӱннерінде чиит Бузулаев, аның заларынча ӱзер-тӧрттер час чӧріп, андағы нимелерні улуғ хынысонаң кӧрг-лечен полған. Анда ол поэзының тӧреен чиріненер, Устӱнзархы Сибирьде чуртапчатхан чоннарының пурунғы историязынаңар, чуртынаңар. тіллеріненер кӧп ниме піліп алған.

Музейнің пир залынзар кірчетсе, ус холнан чағыл парған рельефтіг карта хайыг тартыпча. Аймах-пасха бӱннернең анда суғлар, кӧллер, азырыхтар, тайғалыг тағлар, чазылар хоостал парғаннар. Андох кӧрігчінің хайини тартар Сус аал хырындағы Перово паза Бутаково тіп кӧллер, Турналыг тағычах паза пасха даа орыннар, хайда полғлаан Владимир Ильич Ленин. Мына Перово кӧл хазындағы отах, хайзында ол, аңнап чӧрзе, тынанчаң полған.

Пу ундулбас чирлерденер поэт Игнатий Рождественский маңат чоохтап салған. Ол пасхан:

Перово кӧл хазында чӧріп,
Отах хырында одырып ал,
Истіп аларзың харағай сӧзін,
Чоохтазар синнең хамыс таа.
Чир устӱндегі иң аарлыг сӱрӱн
Арыг чӱрееңе сир анда...

Музейче экскурсияны апарчатхан кизи пу чирлерниң тимириненер, чизиненер, алтынынаңар, тас көмириненер паза пасха даа ис-пайынаңар чоохтап пирер.

Харатастағы тас көмір копилериниң «Юлиядағы» паза Олендегі чис рудниктериниң тоғысчылары хайдағ сидік ондайда тоғынып чуртаанынаңар музейде турғызыл парған аар тачка, күрчек, хайло, лом, керосинниң фонарь чоохтапчалар. Ағбан чоғархы тимір заводында даа тоғыс ондайлары аннаң ниик полбаан, анда күнде 10—12-лер часнаң тоғынчаң полтырлар.

Владимир Ильич ызығ тузында көп хати Минсуғда полған, ол аны «город-аал» тип адачаң, Минсуғ аал, тізен, XVIII чүс чылдох төреен, анын ады пастағызын на 1772 чылда адалча. 1823 чылнын январь айында Минсуғ аал пайрамнығ киби́рнең город тип чарлал парған.

Сустан Минсуғар килзе, В. И. Ленин полған на сай, Мартъяновтың саблығ музейіне кіріп, анын библиотеказынаң книгалар алып, хығырчаң залда тоғынчаң. Андох ол политика үчүн ыстырғаннарнаң тоғасчаң.

Край историзынын пи́лігчи́зи Е. И. Владимиров пасча: «Музейде Владимир Ильич паза анын аргыстары библиотекарь Ермил Фомич Гушинниң полызиннаң музейниң бөн пөліктеринен — археология, этнография, аал хонин, промышленность, естественно-исторической пөліктернең танызып алғаннар. Музейде полып алып, олар Минсуғ округын паза оларға ызығда үс чыл чуртирға килісчөткен Сус, Тесь аалларны пи́ліп алғаннар».

Аннан андар Е. И. Владимиров искірчө:

«1932 чылда Е. Ф. Гушин паза 1896 чылдан сығара музейниң хайраллағчызы полчатхан Николай Иванович Тропин чоохтааннар, Владимир Ильичти музейниң библиотеказы уғаа тың тартыпчатхан. Ол туста анда киби́ргі му́чча книгалар паза журналлар, ідо́к Сибирьдегі паза бөн городтағы газеталар полғаннар, хайзылары музейге сыйлалып килчөкнер».

Нинче-нинче хати В. И. Ленин музей төстөгчи́зи Николай Михайлович Мартъяновнаң анын квартиразында паза аптеказында тоғастыр, ынағ чоохтастыр, хынып тыңнаптыр Н. М. Мартъяновтын Минсуғ округынын сығыстығ чириненер, тоозылбас ис-пайынаңар чоохтарын.

Профессор Арсений Ярилов пасхан:

«1895—1900 чылларда Минсуғ округынын чир чаянын паза аал хонинн үгрөчөдөп, мағаа Минсуғ музейиниң төстөгчи́зи Николай Михайлович Мартъяновнаң хада 1897 чылда Владимир Ильичте, ол ызығда чуртаан Сус аалда, поларға киліскен. Мартъяновнаң мин — ікибіс тее политика саринаң бөнінде асхынах пи́лістіг натуралистсыныхтағчылар полғабыс. Минсуғ крайы поэзынын чириниң пайынаң Сибирьни азырапчатхан «алтын түпке» дее саналчаң полза, пір дее промышленность чох, фабрика даа, заводтар даа чох, колония ондайлығ чир полған. Мартъяновтын музейденер, анын орындағы халых чоннаң чағын паза түзімниң палғалыс тутчатханынаңар чооғын Владимир Ильич тын улуғ хайығнан тыңнаан. Паза пірсинде, Сус аал пас-

тыра иртіп парярып, миң Владимир Ильичке пазох тоғасхам, ол Хызылчардағы Геннадий Васильевич Юдиннің арам урунчатхан библиотеказынаң поэна кирек кнйгаларны пас пирер полған».

— Хачан мин музейнің стендінде нимелер көрглепчеткенімде, — чоохтапча Игнатий Степанович, — минзер пір чиит кізі пас килген, ипти хырығылған сағаллығ, хыйға паза чахсы көрістіг. Минзер айла-нып, ол теен: «Амыр күннең, чиит кізі». Мин нандырғам: «Амыр күннең!» Піс танызып алғабыс, че маңзытта ла.

Бузулаевті тыңнапчадып, мин сурғам: «Кем полған ол?»

Бузулаев нандырған:

— Ол полған политика үчүн ыстырған большевик Вадим Александрович Ватин-Быстрянский, 1907 чылның март айынаң сығара партия члені, 1908 чылда — большевиктернің Петербургтағы комитедінің члені. Ол столыпин хара күннерінің хорғыстығ чыллары полған.

1909 чылның март айында полиция провокаторның хобынаң большевиктернің Петербургтағы комитедінің чыыли парчатхан туста аның прай даа членнері арестовать полдырыбысхан. Чибіргі ай Ватин-Быстрянский харибде одырған. Анаң — ұр чылға ызыға. Хан үлгүзі большевиктерні іди хазыр хыс парчатхан хариб, ызығ, каторга, алай полбаза, моондырыс.

— Сын ондайнаң, сын сағыснаң мин Ватин-Быстрянскийнең 1915 чыл пасталчатханда танызып алғам. Ол пазымның, хорғыс пілбес революционерні мин тың улуғлачанмын...

Поэнының кибірінең, поэрах күнде Игнатий Бузулаев музейзер киліп, аң-хустар пөлігінзер парчатхан. Парып, тіріг ле осхас книктерні, күрен абаны, хызыл пүүрні, пасха даа аң-хустарны көрглеп, өкерсініп пас чөрген. Аңчада ол кинетін истіп салған таныс үн:

— Изеннер, чиит кізі.

Бузулаев, хайбағыныбызып, нандырған:

— Изеннер, Вадим Александрович!

— Аң-хустар көрглепчезер бе?

— Я, мин хынчам оларға. Тігіне, көрінердек, ханча аймах хузы-чахтар... Оларның аразында арам учурапчатханнар даа парлар.

— Анзы тың чапсых, — теен Ватин-Быстрянский, анаң тұрче полып сурған:

— А ниме сірер хығырчазар, нимеденер көп піліп аларға харасчазар?

Андағ кинетін пирілген сурыға Бузулаев, алаң ас парып, нандыр полбаан.

— Кірінер библиотеказар, пірее ниме хада таап аларбыс.

— Алғыстапчам... Сағам мин политиканы піліп аларға харасчам.

— Политической кнйгалардаң даа пірее ниме таап аларбыс.

Ікіче күн пазынаң Игнаша Бузулаев музейнің библиотеказынзар кіріп, анда Ватин-Быстрянскийге тоғасхан.

— Че сірерге он полчых. Мин сірерге тилем урунмас таа кнйгалар таап пирдім. Чөп пирчем, оларны хығырып аларға.

Анаң ол Игнашаны стол хыринзар апарған. Анда Войничтің

«Овод» романы, Маргериттің «Пір дее чирдең хабар чоғыл» тіп кнйгазы, Н. Г. Чернышевскийнің «Ниме идерге?» романы паза «Сӧс алнының алны» чатханнар.

— Хығырып алзар, пірее ниме оннап полбазар — хада ўзўрербіс.

Книгаларны кӧрглеп, Игнаша, ӧрін парып, сӧлеен:

— Чахсы кнйгалар одыр, алғыстапчам, Вадим Александрович.

— Сілер паза ниме-де суарға иткезер?

— Я, мин сурынарға иткем сілердең, Вадим Александрович, аймах-пасха партияларны — социал-демократ, эсер, анархистерні піліп аларға мағаа полыс пирчен ползанаар.

Тўрче сағынып алып, Ватин-Быстрянский сӧлеен:

— Кирек андағ полча, ол сурығларданаар библиотекада чоохтазарға киліспинче... — Анан ол чарым ўннең хосхан:

— Кірінердек минзер иирде квартирамзар, анда піс ол сурығларданаар нинче кирек чоохтазып аларбыс... Чарир ба?

— А Сіреге чи, Вадим Александрович, іди кірзем, истіг полар ба?

— Пістің не кирекке парчатхан прай ниме мағаа истіг поладыр.

Ол Бузулаевке поэзының адресін пиріп, олар анымчохтас салғаннар.

3. ВАТИН-БЫСТРЯНСКИЙДЕ ААЛЛАП

Песке одың суғып ала, Игнаша, «Овод» романны хығырып, орты хараа читкенін дее сизінмин халған. Иртен иртӧк ол, табырағынча азыранып алып, садығ банкының пӧлігінзер чол тутхан. Чолда парирып, ол кнйгада хығырған пір дее хорыхпас матырларданаар сағынған, анын оларға кӧӧгіп, оларох осхас полары килген.

Тогысха ол тузында паза чахсы кӧннiлiг килген. Пўун аның iкi ӧрiнiс: кӧп тоғынарға киліскен чыл сан-пирізін тоос салған, ӧӧн ӧрiнiзi, тiзең, аны Ватин-Быстрянский ааллап хығырганы полған.

Сан-пиріс пічіктерінің алынча страницаларын пазох хатап хығырып алып, Игнатий Степанович управляющайзар чӧр сыххан, аныңа хада ол документті ўзўріп алар ўчўн. Банктың ээзі, аны ситкіп хығырып, тимнеен кізее нинче-де сурығлар пиріп, тўгенчiзiнде сӧлеен:

— Тимнеен пічинң кӧннiме кiрдi. Анда хап-орта иткенiң, тоғызынның културазы iле кӧрiнче, ағаа хоза пастыхтар аны тузында аларлар... Печаттирға чарир.

Сибирьдегі банктын Минсуғдағы осхас прайзы 69 пӧлiктер тоғынғаннар. 1914 чылда оларға салылған пасха ханнарның капиталы 519 миллион салковайдан азыра полған, ол санда 30 проценті — французтарни, 27 — англичаннарни, 25 — германнарни, 2,8 проценті — американецтерни паза японецтерни. Англия пайлары мында чапчаң хайынғаннар.

Чаа пасталар алнында паза наа парчатхан туста пасха ханнарның ачын пайлары тоғынминчатхан алтын приикстерін, чис рудниктерін садып ал турғаннар, нааларны асхлапчатханнар, кресеннерден уғаа тӧбiн пазынаң тамах, хаях, мӧӧт, тўк, аң теерілері, тууптар, пенька садып

ал турғаннар. Алтын ахча ла тоғынып алар прай нимелерні пасха хан пайлары харбап парчаңнар...

Сан-пирізінің нинче-де страницазын печаттап алған соонда Игнаша аалчаа парарға тимнен сыххан: чууныбысхан, сарымзых ұгбек сазын ойда азыра тараныбысхан, анаң турадаң сыххан. Город хойығ пұрұң-кідө полған. Полар чоох тазығдаңар сағынып ала, ол манзырабин пас парча Набережной уличаа, хайзында пір улуг нимес комнада Ватин-Быстрянский чуртапчатхан.

Бузулаев ограда халхазын тохлатхандох, Вадим Александрович, турадаң сығып, аалчызын удурлирға пастырған, тууп куртказын пазыт-тох иңніне арти чабынып ала. Вадим Александрович Игнашаны хол-тыхтап алған, анаң олар харасхыдан чарых комнатазар кіргеннер.

— Че, амды — изеннер.

— Изеннер, Вадим Александрович.

Чапчаң, хара-күрең харахтарынаң Ватин-Быстрянский аалчызын азағынаң пазына читіре сынап көрглеен, чазыт революционер тоғызын апар поларзын ма тіп паалаан чіли.

— Одырынар, Игнатий Степанович, — олаңай ла чөп пирген Ва-дим Александрович.

— Тура ээзі амох піске самоварычах чылыт пирер, чай ізербіс.

— Чарабас таа, неке, Вадим Александрович.

— Ноға чарабачаң за? Сірер тоғыстан көні пеер килгезер ноза. Сірернің дее, минің дее тоғынчаң күнібіс тоозыл парған, амды піске тынанып таа аларға чарир... Нименең айғастыңар, банкта хайдағ наа хабарлар пардыр?

— Сан-пиріс тимнеебіс. Прай даа ахча төлеглері армияа нимелер садып алғанынаң палғалыстығлар.

— Чаа прай нимені сырыбызар. Капиталисттер паза банкирлер, тізең, андағ чон хыялынаң уламох пайирлар.

— Минсуғзар палығлығ солдаттар көп килтір, ічем дее аннаңарох пасча... Пүгүр тағда паза пасха даа аалларда фронттаң похоронкалар алтырлар.

Олар тапсабин одырыбысханнар.

Вадим Александрович, кухнязар сығып, тұрчеденөк андартын хай-напчатхан самоварлығ айланған. Бузулаевсер көріп, ол теен:

— Олаңай кізілерге чаа ирееден, өлімнен паза үредігден пасха пір дее ние ағылбас.

Чіең ние столға салыл парғанда, Вадим Александрович Игнаша-ны холтыхтап стол кистінзер одыртхан.

— Аарынмаңар, хада иргізін азыранып алаңар, анаң партиялар-данаңар паза оларның платформаларынаңар чоохтазарбыс.

...Игнатий Степанович сағысха кирген амды ол ыраххы иирні:

— Ол мағаа андада большевиктернің РСДРП-зынын, эсерлер партиязының программаларының бөн сағыстарынаңар иледе ұр чоох-таан, анархисттерденер чоохтабох пирген, меньшевиктерденер чоох-таанох. Ол чоохта паза анын соондағы даа чоохтарында мин соонаң прайзыбысха аарлығ пол парған Владимир Ильич Лениннің адын удаа

искем. — Аннан андаг Бузулаев искирген: — Минің ол туста политикадағы грамотам асхынах полған, аннаңар Ватин-Быстрянскийнін андаг чоохтары мағаа чахсы политшкола полғаннар. Иди мин анынан танызып алғам, соонаң ынағ нанчыласхабыс, хада партия тоғызын толдырғабыс.

4. Е. Д. СТАСОВАНЫҢ КИЛГЕНІ

Табырах поезд Берлиннен Брестсер кўн салчатхан чалахай кўнде читкен. Вокзалда кўк өзімнер, чахаяхтар кўп полғаннар. Перронда чирісугларынзар чидікпинчеткен солдаттар паза офицерлер сырайлары көрінглеен. Анда піс И. С. Бузулаевнең чарылыс парғабыс.

Пазох хатап піс тоғас парғабыс 60 чыллар пасталчатханда, Москвада, Хызылчардағы кирі большевиктернін история-литература секциясында хада тоғын сыхханда. 60—70 чылларда піс удаа тоғазып, чўрек-сіністіг, ынағ чоохтазығлар апаруаңмыс.

Пўүн дее піс ідők Игнатий Степанович Бузулаевнең хада, стол кистінде одырып алып, чай ісчебіс. Ол, отыс ікі чыл мының алнындағох чілн, маңзырабин, пір тин, нымзах ўннен поэзының революциядағы чо-лынаңар чоохтап парча. Амды ол Елена Дмитриевна Стасованаң тоғас-ханынаңар чоохтапча:

— Чўрек талбыразынаң тыннап турғам мин Елена Дмитриевнанын чооғын, хайди ол Петербургта, Тбилисиде, Рыбинсктегі ызығда партия тоғызын апарғанынаңар, Женевада Владимир Ильичнен тоғасханы-наңар. Надежда Константиновна Крупскаянан хада тоғынғанынаңар...

Игнатий Степанович, түрче тапсабин одырып, анаң ниме-де сағыс-ха кирип алып, чалахай чиит ўннен пазох чоохтан сыххан:

— Иледе соонаң, революция иртіп парғанда паза 50—60 чылларда, мин Елена Дмитриевнанаң Москвада пазох нинче-нинче хати тоғасхам... Ол, кип-чоохха кирген, хорғыс пілбес революционер, ус конспиратор паза устағчы полған... — Бузулаев, хыр пазын аязынаң салз сыйбастырыбызып, чооғын узаратхан. — Аның пазында чўзер кізілер аттары, адрестер, чарадығлар, даталар, киректер, политиканын, философияның, хоос литературанын онар кингалары тудыл турғаннар. Че ол нимеденер дее чоохтаза, Владимир Ильичнең хада тоғынғанын ол улуг өрініснен сағысха кирчек полған.

Е. Д. Стасованы Сибирьсер 1914 чылда ыстырғаннар. Пастап ол Канск уездіндегі Рыбинск аалда чуртаан, соонаң, 1914 чылнын 6 августынан пасти, Минсуг уездіндегі Пин аалзар ызылған. Ол тустох Е. Д. Стасова пістің партия ЦК-зының членіне кандидат паза РСДРП(б) ЦК-зының Орыс бюрозынын хачызы полған, хайзына аны Прагада ирткен партия конференциясында заочно тапхан полғаннар.

1914 чылнын январь айында Сибирьсер ызыға килген пастағы кўн-нердеңк сығара Е. Д. Стасова мында революционер тоғызын чапчан апар сыххан. Волость центрі полған Рыбинск аалдағы паза хости ааллардағы политика ўчўн ыстырғаннарнын колониясында тоғысты тірілдірген. Иледелерінең палғалыс таап, пу орыннардағы чибіргіче больше-

виктерні піріктірген, анаң оларның ползыинан ызығдағыларға удур-төдір хабазығ пірісчең организацияны пүдірген.

Е. Д. Стасованың пастаанаң төстелген профсоюз кружогының сылтаанаң, большевиктер чох-чоостар аразында чазыт политика тоғызын апар сыхханнар, өбнінде тууп заводынын паза кустарьлар предприятие-лерінің тоғысчылары аразында. Рыбинскте, тізең, андағ чибіргі азыра, предприятиелер тоғынғаннар. Анда большевиктер, чазыт политика школазын төстеп, чыылызып алып, политика киректерінеңер рефераттар хығырчаннар, большевиктер партиязынын өбн органында сыххан политика статьяларынан танысчаннар. Ол өбн орган, тізең, «Сын чолы», «Істеніс сыны», «Сын ўні» паза «Тоғысчы» тіп пасха-пасха аттығ сығарылчаң. Елена Дмитриевна ідөк «Просвещение», «Вопросы страхования» тіп адалчатхан большевиктер журналларын сыбыра ал турчаң полған. Оларнан ызығдағы большевиктер, социал-демократтар, меньшевиктер паза эсерлер тузаланчаңнар (волостьта оларнын прайзы ол туста 50 кізі артиннаң даа саналчаң).

Хайдағ даа сидік полза, Е. Д. Стасова партия ЦК-зынаң палғалыс тутхан, Сибирьнің пасха орыннарынзар ыстырған большевиктернен пічік алысхан, оларға партия литературазын ыс турған, эсерлерден паза меньшевиктерден тоғыр күрескен.

Странадағы чуртастың прай өбн хабарларын піліп, Рыбинсктегі большевиктернің группазы Россиядағы иледе политической киректерге сах андох ўндесчен полған. Иди ол, IV-чі Государственной думаның большевиктер фракциязын алғыстап, «Сын ўні» газетаның редакция-ынзар сах андох пасхан: «Социал-демократтар депутаттары полчатхан 6 тоғысчыны постарынын сидік паза нандырығлығ тоғызында социал-демократияның марксист сағыстарын сыдамах, өткін паза хыйыстырығ чох арачылапчатханнары ўчўн, піс ізіг алғыстапчабыс» тіп.

1914 чылда мында пастағызын на маевка иртірілген. Анда большевиктер, эсерлер паза меньшевиктер араласханнар. Анынан Е. Д. Стасова, Илья Белопольский паза пасхалары устааннар. Ызығдағыларның колониязында ол улуғ кирек полған. Аны профессионал революционерлер чазыт ондайнан улуғ устарын салып, иртіргеннер.

Че полициянын Рыбинсктегі чазыт агенттері дее узубааннар, чапчаң тоғынғаннар. Соонаң архивтегі материаллар көбіткеннер, хайди полициянын «Воробей» тіп солалығ пілістіг агентінің искірийнен 1914 чылның июнь айынын түгенчизінде Е. Д. Стасованың квартиразында ніндіг иділтір, че. ырыс тартып, пір дее ние таппиндырлар. Андағ даа полза, пристав тұрчеденөк чарлаптыр, Е. Д. Стасова Туруханск чирінзер ызылча, тимненіске ікі ле час пірілче тіп.

Е. Д. Стасованың хазығы уян полып, чабал «туруханка» орнына, аны Минсуг уездіндегі Пии аалзар ызыбысханнар...

Рыбинск аалда Елена Дмитриевна андағы большевиктер группазының тыны-паары полған, марксизм-ленинизм сағыстарын тарадып, істенчі чонның пос паза часкалығ чуртазы ўчўн, революция күрезинин алғыдарға хығырып, ол андағы чонның сағызында арыбас улуғ іс халғысхан. Тиктең нимес, андағы ыстырған большевиктернің хайни-

нан Колчактың хан төгістіг диктатуразы тузында Рыбинсктен иліг азыра кізі Қравченко—Щетинкиннің партизан армиязынзар парыбыс-хан.

Ызығдағы большевиктер группазы уламох чинттерге улуғ хайығ иткен. Ахтарның гвардиязы Совет ұлғүзін андарып ұлгее турған пастағы күннерденөк сығара чинттерден революция группазы төстелген. Анынан Анастасия Толстихина устаан. Ол группа, партизаннар раз-вёдказынан палғалыс тудып, ахтар войсколарынанар хабарлар искір турған, ахтар ұлғүзінең тоғыр агитация апар турған...

И. С. Бузулаев Минсуғданаң чооғын узаратхан:

— Елена Дмитриевна Стасова пістің чирзер килгенінеңер мин Ватин-Быстрянскийден истіп алғам. Вадим Александрович анын Петербуртта, Кавказта хайдағ революция тоғызын апарғанын пілген, аннаң чүрек көбрестіг пічік алғанына тың брінген... Стасованың килгені Ватин-Быстрянскийні паза пасха даа большевиктерні өткін революция тоғызына хатап көдірген осхас полған.

— Палғалыс чи, хайди тудып алғаннар за? — сурғам мин.

— Пастап пічік пазысханнар, соонаң көнізінең тоғазып алғаннар. Стасова имчі Голубковнан пічік алысчанох полған. Ол, Голубков, 1902 чылдаң сығара партия члені полған, революция тоғызы хоостыра мин дее анынаң тоғасчаң полғам.

Елена Дмитриевна, ол тусты сағысха кіріп, поэтының «Воспоминания» тіп книгазында пасхан: «Курагинодаң сығара Минсуғнаң пик араһ палғалыс тудып аларға оң полған. Піс В. А. Ватиннең, А. П. Голубковнан паза пасха даа аргыстарнаң хада прокламация — пічіктер пастыра «чиндіртіс» кампаниязын апар сыххабыс. Піс ол пічіктерні пасчанмыс, анан аны өменен түзедіп алып, холнан хобырғлачанмыс. Олар Минсуғда іди хобырчаннар, мин, тізең, Курагино аалда. Пу киректе мағаа Эмилия Солин полысчаң (ызығда мында чуртаан ипчі, соонаң Колчак тузында өдіртіп салған), аның соонзар піс пу кирекке И. С. Бузулаевті кире тартып алғабыс, орындағы чуртағчыны, хайзы Минсуғдағы хайдағ-да учреждениеде тоғынчаң, холында пічік пасчан машинка пар полған. Партия тоғызына Бузулаевті Ватин кире тартып алған полған».

5. ТАЛАЗЫҒ СУУЛАСТАРЫ АРАЗЫНДА

Садығ банк пөлігінің чыл сан-пирізін Игнаша, табырах печаттап алып, ызыбысхан. Тоғызы амды асхынах полыбысхан. 1915 чылнын Сибирьдегі узун хысхызы пасталыбысхан. Ол көп книгалар хығыр сыххан, Мартьяновтын музейінзар паза библиотеказынзар удаа чөр сыххан. Иирде андар ызығдағылар, аймах-пасха партияларнын ыстырған кізілері чыылысчан полғаннар.

Чаа пасталғали странадағы политика киректері алыс сыхханнар, партиялар аразындағы күрезіглер тыбысханнар. Мында Игнаша большевиктернін эсерлерден, меньшевиктерден, анархисттерден тоғыр талазығлар апарғанын удаа исчен полған. Ол талазығлар пірееде

амырынча иртчен, пірееде улуғ сууласта, че полған на сай чазыт он-
дайна.

Пўун ол пеер хығыртығнан килген.

Талазығ сууластары аразында Игнаша Бузулаев меньшевиктер-
нің паза эсерлернің ачығ тілленістіг сөстерін-истіп халча:

— А ниме пасча сірернің Ульяновыңар, хайдағ чөп ол пирчедір?
Плеханов чи хайдағ сағыс тутча?

— Сірер, Наум Яковлевич, сурчазар, хайдағ чөп пирче Владимир
Ульянов? — амыр ўннең чоохтанған Ватин-Быстрянский.

Ызығдағы эсерлернің устағчызы Быховский, стулынан кинетін
тур киліп, Ватин-Быстрянскийзер сыыхтаас ўннең тапсаан:

— Я, я, мин сурынчам, чоохтап пирінер, хайдағ политика апарча
сірернің ЦК-анар, чааға хайди көрче Ульянов. Хайдағ ла полза чоох-
тар чөрче. Оңарылыстығ иде чоохталған сағыс кирек. Андағ сағысты
мин көрбинчем, испинчем!

Быховский, нерпа теерізінең позы тіккен картузын сала манзыри
пазына кизірте тартып, пастағы рядта одыр салған.

— Наум Яковлевич, мағаа сірерні ўгредерге кирек чоғыл, че
«хайдағ ла полза чоохтар чөрче» теенінерні истерге хомай. Хайдағ
чоохтар чөрчеткенін, тізең, сірер искірбинчезер... Хуруғ тілбірес ле, —
тўрче тохтап алып, ол хосхаң:—Владимир Ульяновтың авторитеді пик!

— Тохтанар, тохтанар, ноға тілбірес полчаң?! — хысхыра тўзіп.
Быховский, клоун на чіли, сілігін сыххан.

— Оңарылыстығ ноза. Ол тілбірес чоохтарны сірерөк осхастар,
сірернің партиядағылар сағын таапчалар. Ол — хара сағыстығ прово-
кация!

— Сурыға нандырыңар, сурығ өөніне! — тіп сала талбин хысхыр-
ған Быховскийнің нанчызы. — Піс тее пілерге сағынчабыс, ниме пасча
Ульянов Женевадан.

— Пістің партия ЦК-зының Манифестін сірер хығырғазар ба?
Мин сірерзер айланчам, Наум Яковлевич, паза сірернің нанчыларың-
зар.

— Хайда ол печатталған, кем аны пілче? Мин хығырбаам.

— Хығырып алыңар. Аны Владимир Ильич позы пасхан. Ол
«Социал-демократ» газетада 1914 чылның 1 ноябрьында сыххан 33-чї
номерінде чарлалған. Адалча: «Чаа паза Россияның социал-демократ-
тары». Хығырып аларға чөп пирчем.

— Өөн сағызың, арса, чоохтап пирерзер?

Ватин-Быстрянский, стол кистінең пазох турып, очкизін кизіп
алып, нандырған:

— Владимир Ильич пу чааға хайди хайарданар, чарых кўн не ос-
хас, оңарылыстығ тактиканы тоғын салған. Піс анынан толдыразынан
пір чөптїгіс. Пу хан тōгїстіг чаа тузында пістің өөн хығырыныбыс мын-
дағ полча: Империалисттернің чаазын граждaдcкaй чааға айланды-
рыбызарға! Андағ полча Манифесттің, Владимир Ильичтің тактика-
зының өөн сағызы. Че пу хығырығ көп нимеденер чоохтапча!

— Тикке ле! — хысхырыбысхан Быховский, — прай кўсті Ада чир•

суубыс арачылырына чыыр кирек, сірер, тізең, чонны гражданской чаазар тартыпчазар! Чарылыс! Алай нимедір ол?.. Постың Чир-суун ыырчаа сатханы нимес пе!

— Хайдадыр сірернің патриот сағызынар! — тіп хысхырысханнар меншевиктер.

— Сірерні германецтер садып алған поларлар! — тіп орлаан кадет Бахов, меньшевик Иков паза даа пасхалары аның соонча хысхырысханнар.

— Господин Ватин, пыром тастанар, Быстрянский! — пөзіксіреп ала, пазох чоохтан сыххан чиркен чазан салған кадет Бахов. — Сірердең сурынчам, хығыр піріңердек Манифесттің бөн сағызын. Мин паза пасха даа партияларның кізілері пілерге хынчабыс, ниме пасча господин Ульянов? Чаа парча, пісті ол тың сағысыратча. Піске Ада чир-суубысты арачылырына прай күсті тыдарға кирек! Мин Россия государствозының патриодыбын!

Ватин-Быстрянский, істіндегі ізебінең «Социал-демократ» газетаны сығара тарт киліп, залдағыларзар харахсыныбысхан:

— Сурынчатсар, тыңнаар, мин сірерге улуғ нимес кизек хығыр пирем.

— Хығырыңар, хығырыңар! — тіп үннер истілгенер.

«...Сағамғы империалисттер чаазын гражданскойқа айландыары пролетарийлернің чалғыс ла орта хығырны полча. Коммунаның кирегі андағ хығырығ сын полчатханын көзітче, Базельде 1912 чылда алынған чарадығда ол көрілген полған, пөзік бзістіг буржуйлар страналарының аразында сағам парчатхан империалисттер чаазының прай ондайларынаң сығара андағ хығырығ киректелче. Чаа ла пасталыбысханда, ол ба, пу ба туста чааны іди айландырыбызары хайдағ даа сідік пілдірчетсе, социалисттер киректі андар айландыар тимнег тоғызын төреміл, тіспен, хыйыстырығ чох апарарын хачан даа тохтатпастар.

Пу чолда ла пролетариат шовинист буржуйларның хоынаң позып алар, анаң ол ба, пу ба ондайнаң, табырах па алай тын табырах нимес пе, чоннарның сын поэдыинзар паза социализмзер парчан чолча тідім хаалағлар ит полар».

— ЦК Манифестінің түгенчі чардығында Владимир Ильич хығырығлар чарлаан, — теен Ватин-Быстрянский, — мин сірерге оларны хығырыбох пирем: «Изен ползын прай страналар буржуйлары шовинизмінің паза патриотизмінің тоғыр парчатхан тоғысчыларның чоннар аразындағы харындастазы! Изен ползын оппортунизмнен поэып алған пролетарийлернің интернационалы!» Сағын көріңер Владимир Ильичтің пу уханчы сөстерінеңер! Олар хан төгістіг чааны пастааннардан тоғыр күрезерге хығырчалар.

— Андағ полза, Россия государствозының тоозылчан күні чидіс чөр бе? — чүрексініп хысхырыбысхан Бахов. — Мин піл полбинчам, нименен не прай пу ниме тоозылар ни!

— Ульянов мында революция поларын уханчылапча! Ол хайди даа полар! — тіп чооғын хосхан Ватин-Быстрянский.

— Піс пу чаада пістің правительство чиндіртіп салары үчүн то-

ғыс апарарбыс! — тіп чарлаан, талазыга аралазып, большевик Юрий Петрович Гавен. — Хан төгістіг чааның соонча хайди даа революция оды чалбыраныбызар! Піс Лениннің соонча парарбыс! Піс аның сағыстарына киртінчебіс!

Эсерлер паза меньшевиктер, хазыр суулаза түзіп, түрчедең амырааннар.

— Сіерер чи, хайди сағынчазар, чинт кізі? — тіп пір эсер кинетін не Бузулаевсер айланған.

— Чаа? Кемге ол кирек? Банктагы тоғыстар хоостыра, мин көрчем, чаа буржуйларга паза банкирлерге кирек... Оларның пазында ахча ла! Ахча ла полза, оларга паза пір дее ниме кирек чоғыл!

— Кічіг хормачыланьс па алай улуғ чабал сағыс па! — ачығ тілленерге харасхан Быховский.

— Полар даа... Сіерернің колокольнялардан, — нандырған Игнаша. — Сіерер пілчезер бе, хайди орыс паза пасха хоннар капиталисттері, аймах-пасха компаниялар паза садыгчылар чаадан пайыпчалар? Мин зе пілчем. Оларның парызы пістің банкта ікі-үс хати өс парған. Ана кемге чаа парыстығ. Тоғысчылар паза чох-чоостар чи? Олар хомайдаң хомай ла, чох чуртап пастабысханнар, удаадан удаа ла похоронкалар алғлапчалар! Ибіре сыт-өстес ле істілче, чалғыс чобағ ла!

Аңада большевиктернің ая сабыстары паза суулада хысхырыстары істілгеннер:

— Орта, орта!..

...Буржуйларга паза оларнын партияларына, класстар күрезинн чабыра пазып алып, фронтха «Ада чир-суғны» арачылирға чонны чоох чох ызып аларга киліспеен, прай даа килкім рудниктерде, заводтарда. Хызылчардағы тимір чол мастерскойларында, уламох большевиктер тоғынған орыннарда хан төгістіг чааға чонның тоғырланызы уламох тыып турған.

И. С. Бузулаев чоохтапча: «Империалисттернің чаазын гражданскай чааға айландырарданар Лениннің сағыстары Сибирьнін прай даа пулуннарынзар чнт парғаннар. Большевиктернің Минсугдағы группазы Вадим Ватин-Быстрицкийнің паза Елена Стасованын устаанан РСДРП чаа суринна хайди хайчатхан Ленин сағыстарын тарадарында улуғ тоғыс иткеннер. Чааның пастағы күннерінеңөк сығара олар хыйыстырығ чох интернационалист чолына турыбысханнар».

Ур ниместе ирткен үзүрігнің араласчылары таразып пастабысханнар. Игнаша музейнің бзімнер өсчен пөлиинзер пастырған. Анда ол Марья чилегезі чаяхяхтың, тіріг ле осхас, порчоларынан өкерсін турғанда, кинетін кистінде таныс үн истіп салған:

— Че мин пазох сіерернең тоғас пардым, Игнатий Степанович. Сіерернің чоохтанған чооғынар эсерлерні көміскеден нимес, че көні харахтарынан хазады.

— Мағаа за, Вадим Александрович, сіерернең тоғазарға хачан даа хыныстыр... Ағаа хоза, мин чоохтанарға тимненмеен полғам ноза.

— Ханны хайраллачаң «ангеллерденер» чи, ниме сағынчазар?

— Чылан на охас, толгалчыхтар, тилнен дее тоғынарға кўс одырлар. Узўригнн узарадарға кирек полар, неке.

— Анзы хорғыстығ: тудып аларға даа аябастар... Быховский поэнына хада он ікізе кизи ағылтыр, кемнердір олар? Че піс оларнан ам даа тоғазарбыстар.

— Я, мында бнетін ызылған даа кизілер поларға аябастар.

— Анзынанар мин сағын көргемок. Агенттер мында читчелер. Чаа полевой чарғы сіреезіне дее одыртыр саларға ўр нимес, андартын, тізең, ікі ле чол: пірсі атысха, пірсі — каторга тоғыстарына.

Олар им паза чічен ниме оттарының гербарийінзер чағдап килгеннер.

— Мындағ көп от мында бсче бе? — сурған Бузулаев.

Ватин-Быстрянский иннілерін не көдір салған:

— Анзын мин чоохтап полбаспын. Пілчем, көп, — ол, кўлінібізіп, хосхан: — Анзын сірерге чоохтап пирерчик пу тиксі чир ўстўне саблан парған музейнің төстегізі Николай Михайлович Мартьянов, сынап ол тіріг полған полза... Анзын каталогтаң даа көріп аларға чарир, печатъта даа аннанар пазылғанох.

— Мин библиотекада піліп аларбын.

— Тохта, сағысха кірче, анда Григорий Петрович Андреевтің тоғыстары пар полар кирек. Орындағы өзімнердеңер аның көп чыллар аразында чыып алған чапсых тоғыстары. Ол ирткен чылларда ідок политика ўчўн пеер ыстырған кизи полған.

Ватин-Быстрянский, Бузулаевке холын пирчедіп, теен:

— Таңда, кирзер иде, минзер килінер, чоохтазып аларбыстар. Минің хынығ аалчы полар.

— Алғыстапчам, Вадим Александрович, мин килем.

6. СЫНЫХТАҒЛЫҒ ЧАХЫҒ

Пазағы кўнінде Игнаша ол политика сурийнча талазығны ла сағын чөрген. Төресн аалы Пўгўр тағдан паза хончых ааллардан парған ооллар чаада чат халғанынанар чыылығда асхынах чоохтаанына ол ачырғанған. Ічезінін пічігі ізебінде чатхан. Ол аны, пазох сығарып алып, хығыр көрген: Савелий Гордеевичтің Петруша паза Вася ооллары чаада өдіртіп салтырлар. Улуғ Семен похоронка пічігін алтырох. Синің пасха даа нанчыларын чаада чатхлап халтырлар.

Чатхлап халғаннар... Кемнің киректері ўчўн чаалазып, чатхлап халғаннар? — сағынча Игнаша. — Ханның ўчўн алай ба завод ээзі полчатхан Данилов харындастар ўчўн ме, хайзылары хазнаа чыл сай чўзер муң көнек араға пирчелер, алай ба пабамны, хомдаа кире тоғындыр салған Колобова пай ипчінін киректері ўчўн ме?

Городта паза банкта ол пай тонаң салған садығчыларыны, промышленниктерні паза коммерсанттарны удаа көрчен полған. Кўннен кўнге олар улам на «симіріп», ізептеріне алтын толдыра харбап турғаннар. Ол ідок көрчен полған, хайди албан паза аннан даа пасха төгелер чығаны кресеннерні тың чобат турғанын. Хакасияның істенчі-

лері, тізен, хан пастыхтарының паза садығчыларының, пір саринаң, паза орындағы хакас пайларның аяғ чох пазиинның алтында иреелен турғаннар. Пайлар паза кулактар, тізен, уламох пайып турғаннар.

«Кізілернің пір тиң нимес чуртазынаңар мин көп сағынчаңмын», — чоохтапча И. С. Бузулаев. — Чох-чоостарның паза пайларның аразы хайдағ ырах полған. Мин кічігденөк сығара позымның семьязында даа, орыстар семьяларында даа тың хызылып чуртапчатханнарны көрчен полғам».

...Саң сыңыри түскен. Тоғыс тоозылча, банктағы служащайлар тарасхлапчалар. Игнаша, нап-наа «Ундервуд» машинказын тимір шкафсар турғыс салып, тонанып алып, тасхар сығара пастырған. Тасхар харасхы полған. Пүүн ол олаңай ла таныс кізізер нимес, че чағын арғыссар, Минсугдағы ыстырған большевиктернің устағчызына тоғазарға парча. Азах алтында пастағы хар ығырапча. Кимзертін пастағы наа тан саапча, чүрескте, тізен, өрініс пулғалча.

Политика үчүн ыстырған кізілер орындағыларнаң хайдағ палғалыс тутчатханын чазыт шпиктер істесчен полғаннар. Оларға көрінмес үчүн, И. С. Бузулаев Гогольның адынаң улицача иртіп, паза пір улицаны тобырып, Чар хазындағы улицазар аның пір пазынаң кірібіскен.

Сиден хазынча таныс туразар арығлал парған чолыцах парчатхан. Мында, Ватин-Быстриянскийнің квартиразында, удаа большевиктер тоғасчан полғаннар, пасха партияларның даа кізілері полчаңнар, «пик тудынысха» сыныхталған орындағы чинттер дее кірченер.

Игнашаны Вадим Александрович, мының алнындағох чили, чалахай удурлаан. Пай даа, улуғ даа нимес комнатачахта истіг паза чылығ полған. Петербургтаң ічезі ысхан керосин лампазы аны чарытхан. Тасхакта книгалар турғаннар. Анда орыс, английскай паза немец тілінең книгалар көп полғаннар, журналлар парох полған.

— Хайди килдінер, Игнатий Степанович? Чолда пірдеезіне тоғаспаазар?

— Кізее дее тоғаспаан осхас полғам.

— Хайди иди «осхас полғам»?

— Фонар чарыпчатхан улица пулиинда ла жандармнар ротмистері Смирнов хайдағ-да ипчінең хада кошовкалығ ойлат парыбысхан. Улгүлер нымысчы.

— Ойлат чөргін ара... нымысчы. Че, банкта чи хайдағ наа хабар пар?

— Пүүн улуғ хорылыс полған.

— Хайдағ ние пол парған?

— Орты күнде банк хыринзар хостаан ікі торығ аттығ ростовщик-монархист Снегирев ойлат килген. Хачан даа полбаан кирек. Хада ікі черносотенецтер, позы чиркен тонан салтыр, управляющайның ізігінзер кірер алнында кірөстеніп алған. Управляющай, бөн кассирні паза мині хығырып алып, пайрамның үннең чарлаан: «Господин Филипп Егорович Снегирев инвалидтернің паза кинектернің фондына 500 салковай сыйлапча! Документ идіп, ол ахчаны кассаа алып алынар!» Иди тіп, ол Снегиревха хол тутхан.

— Көрдек аны, монархист хайдаг кізее аяачы полыбысхан! — теен Вадим Александрович.

— Кабинеттен сых парирып, Снегирев чоохтанған, — пастаан чооғын узаратхан Бузулаев. — «Пу хол чох, харах чох, азах чох кизи-лерни аябин көр сыдап полбинчам. Мин пу ахчаны пистин вераны, Чир-суубысты, императорны, святой синодты постарынын көксилеринен арачылааннарға сыйлапчам... Пбзик чаян худаи оларны көрзин... Ах-чаны кирек чирзер ызыбызынар, иди полбаза, миннен көрчен ние кө-рерзер!»

— Көрдек аны, хычаныснаң! — тіпче, Вадим Александрович.

— Я, — тіпче Бузулаев, — арам учурапчатхан тонағы. Ахча сур-чатханнарға ол көнізінен чоохтапча: процент мин алчам улуғ паза сах андох.

Вадим Александровичнең Игнаша, чай ізіп ала, сыйзырах пол парған ростовщиктенер паза рудниктердегі бунттарданар чоохтасхан-нар. Олар идок мыннан мындархы партия тоғызынанар чоохтасханнар.

— Вадим Александрович, Сісернің чахиңарны мин толдыр сал-гам, — тіп искірген Бузулаев.

— Хайдағ за?

— Сісер чоохтаан сурыға нандырығларны мин банк архивінде таап алғам. Че ээлернің искіріглері орта нимес осхастар. Тоғыс он-дайлары, аар пазығ, барактардағы общежитиелер ол искіріглерде адалбинчалар даа... Бунттарданар идок пір сөс тее чоғыл.

— Андағ даа полза, нинче тоғысчылар парын санап алғазар ба? — Че анзы бөнi нимес. Мағаа кирек піліп аларға, оларның тоғынчан күннері нинче час парадыр?

— 1901 чылда Ағбандағы тимір заводында ўс чўсче кизи тоғын-ған... — анаң Бузулаев, түрче сағынып алып, теен: — Тоғынчан күн-нері 10—12-лер час, пірееде аннан даа ўр парчан полған.

Аннан андар Игнаша «Юлия», «Улень» чис рудниктерінде Хара-тағдағы тас көмір копилерінде паза пасха даа предприятиялерде нин-че тоғысчылар тоғынчатханын чоохтаан.

— Прайзы чи ханча пол парча? — тіп сурған Ватин-Быстря-нский, тур киліп, книга тасхағынзар пас парып, Д. А. Клеменцін статьязы сыххан статистика журналын тілеен.

— Анзын мин санап салғам, — теен Бузулаев. — Минін санаа-нымнан, прайзы пис мунча ла кизи. Минсуғ округының прай чоынан тиннестірзе, тоғысчылар проценті көп нимес.

— Хайдағ соона хал парған чир... «Россияда капитализмнің бө-кені» тіп книгазында Ленин сурығны хайди тирен ўзўр парчатханына уғаа хайхапчам. Минсуғ крайының историязынанар тоғызымны пас-чатсам, мин ағаа төстенем.

— XIX чўс чылын түгенчизінде Минсуғ крайындағыларның бөн тоғызы аал хонни полған, хакастар, тізен, бөнінде, мал бөкіріп чур-тааннар. Анзын мин позым көргем, — теен Бузулаев.

Ватин-Быстрянский, түрче сағына түзіп, сөлеен:

— Игнатий Степанович, піске сісернің полызиннар кирек. Піс-

тің большевиктернің группазы империалисттернің хан төгістігі чаазы-
наң тоғыр агитация апарча. Сіер көрчезер бе, городта хайдағ көп ки-
нектер чөрче? Чаалазығларда чи ханчазы чат халған?

— Вадим Александрович, мин прай оңнапчам.

— Піс Лениннің империалисттер чаазын гражданская чааға ай-
ландырданар хығырини чонда тарадарбыс. Сіер піске улуғ хаба-
зығ ит поларчысар. Сіер — орындағы чуртағчызар, көп кізілерні,
оларның чуртас ондайын, чуртасха көрістерін пілчезер.

— Вадим Александрович, мин сіерге полызарға тимдебін. Ан-
вынана мин сағынған полғам.

— Че, андағда чахсы! — өрініп, хысхырыбысхан Ватин-Быстря-
нский анаң, Игнашаның холын пик тудып, чооғын узаратхан. — Сынап
сіер піснең хада тоғынарға пір чөп полчатсар, мағаа сіерге тоғыс
ондайынанаң чоохтап пирерге кирек полар. Паза хайдағ сөс пиріс
аларданаң.

— Мин сіернің хайдағ даа чахиңарны толдыр саларға тимде-
бін. Ізеніңер мағаа.

— Тоғыс ондайы уғаа хатығ, чох, пу ол сөс нимес. Уғаа хазыр
тирге кирек. Көмес ле алчаастабыссан, хабынмин халзаң, большевик-
тернің прай группазын хыялға, үрелге сух саларзың. Сіер оңнапча-
зар ба, Игнатий Степанович, нимедір ол?

— Мин прай оңнапчам. Мин чарат салғам прай күзімні больше-
виктер партиязына тоғынарына пир саларға. Аның платформазы —
минің сағыстарыма ин чағын.

— А сіер пілчезер бе, чаадан паза ханнаң тоғыр андағ агитация
апарған үчүн — военно-полевой чаргы атысха ла алай ба казньға чар-
ғылапчатханын!.. Ана нимее турча пістің тоғыс! Че піс аны апарар-
быс! Сіерге чи, хорғыстығ полбас па?

Мин прай сағын салғам, прай оңнапчам.

Аның соонда Вадим Александрович Игнатий Степановичті ол по-
зына алар сөс пирізінең маңзырабин прай таныстыр салтыр. Бузула-
ев оларны пір дее ундубиндыр, оларны мағаа чоохтап пирген. Мин
оларны прай пазып алғам, амды хығырығчыларға читір пирерге са-
ғынчам. Мындағлар олар:

Пастағызы. Группаның прай чахығларын пір дее талазығ чох,
иптіг толдыр турарға.

Ікінчізі. Большевиктер группазы парын паза группа мағаа пирген
чахығларны пірдесіне чоохтабасха.

Үзінчізі. Арестовать полдыртарға киліс парза, группа членне-
рінең палғалыс тутханаңар, группаның чахығларынаңар хайди даа
чоохтабасха. Сынап минде группаның прокламацияларын алай ба ча-
зыт литератураны таап алзалар, олар мині ле тирге, пір дее кізіні
адабасха. Мині харибге чаап, соғып паза аннаң даа пасха ондайнан
иреелезелер, группаның пірдесін адабасха.

Төртінчізі. Посха пөгін турғыс саларға, марксизм литературазы-
наң төреміл таныс турарға, чазыт таа, чазыт нимезінең дее.

Пизінчизі. Пір дее артых ұлұс мағаа тўспес, че көп хорғыстар сағыпча.

Андох Ватин-Быстрянский мағаа алынча көзідімнер чоохтап пиргон, хачан арестовать полдыртхан хай пірее арғыстар, уғаа иреелеттіріп, сыдаспин, арғыстарын адабысчаннар. Че іди адаза даа, оларның ұлұзі аннан нииктелбечен, пүкүлее организациялар ла ўреділчен паза көп пасха арғыстар ла харибге кірчен. Чоогын тоосхан соонда, Вадим Александрович сурыбысхан:

— Че, хайди за, нандыра чухурынмассар?

— Чох.

— Андағда чахсы!

Сах анчада кем-де ўс хати ағырин көзенек тохладыбысхан. Пістіннернің хайзы-да тіп, Вадим Александрович кірлессер сых парыбысхан. Тўрчеден ол комнатазар пір чиит, ортыннаң пөзік сынның, иптіг көрімнің кізінен хада кір килген.

— Танызынар, — теен квартира ээзі.

Ол аалдағы ўгретчі Николай Павлович Непомнящий полтыр, И. С. Бузулаевтің көнкіне ол кірген. Холында аалчы улуғ нимес корзинка тутхан, андартын ол кізі арбуз сығар килген.

— Көрінердек се, ниме ол ағылған, — теен Вадим Александрович.

Тура ээзі ипчі пір арбузын чууп, тілімни кисклебіскен.

— Че, стол кистінзер одырынар, арбуз амзап көренер, — тіп аалчыларын хығырған Вадим Александрович. — Октябрь тоозыл парир, аның, тізен, арбузтар. Хайдағ хып-хызыл, тадылығ! Позын өскіріп алгазың ма?

— Чох, мин аны кичее базарда садып алгам. Ікіні сірерге сыйыха ағылдым.

— Алғыс ползын!

Арбуз чіпчеткен аразында Ватин-Быстрянский аалчыдан сурыбысхан:

— Николай Павлович, сірернің аалда, волостьта хайдағ чапсых наа хабарлар пардыр?

Н. П. Непомнящий сырах иннілерін хайди-да тигеес хыймыралдыбызып, Ватин-Быстрянскийзер сурығнаң көрібізіп, ахсына суғ ла оортап алған чіли, тапсабин одырыбысхан.

— Сірер чалтанманар, чоохтанар. Пу пістің кізі, Игнатий Степанович, піснен хада тоғынча.

— Сурчазар, хайдағ наа хабар пар? Парлар хабарлар: ирткен базарлығ күнде кресеннер волость управазы хыринда бунт көдірібіскеннер. Көп чон чымылыс парған. Иреннер паза ипчілер хысхырыс турғаннар: «Оолларыбысты апарыбысхазар, амды аттарыбысты алчазар, албан хысчазар! Саңай тонап паризар!» Улуғ суулас пасталыбысхан, кайзы ипчілер ылгасхлааннар, волость старшиназын хысханнар.

— Пу улуғ хабар полтыр! — күлін сыххан Ватин-Быстрянский. Игнаша анынанох хада күлімзіреен.

— Урядник паза ікі хадағчы чўгүріс килгеннер, хысхыр сыхханнар: «Гражданнар, таразыңар! Сағамох таразыңар!» Кресеннер, ті-

вен, өкпеленібіскеннер, уламох тын хысхырысчалар: «Айландырынар пістің оолларыбысты чаадаң, аттарны піс пирбеспісі!»

— Махалығ, анзын пик сааптырлар! — улуғ өріністе чоохтанған Вадим Александрович. — Андағ полза, сірернің тоғызынар чахсы хулғалар пиртір.

— Я, хынза, пу бунт пістің агитациябыстың даа салтары поларох. Хайди полчых са? Хачан урядник, револьверін сығара тарт киліп, та-разарға чахаан пиріп, чонға хычан сыхханда, чалтанмааннарның пірсі, тас хаап алып, урядникті нитке пастыра тартыбыстыр, анзы анда-рыл чөрібіскен. Хадағчылар мылтых атып сыхханнар. Ипчілер, ол-ганнар ылғазыбысханнар. Андағ хорылыс пістің волостьта хачан даа полбаан!

— Урядник чи тіріг бе? — тіп сурған Вадим Александрович, Бузулаевнен хада прай көннiлерінең хатхырызып ала.

Имнег туразынзар апарыбысханнар, тал партыр тееннер.

— Че, чапсых хабар истіп алдыбыс, хайдағ чапсых хабар! Некрасовтын на стихтарындағы осхас, — теен Вадим Александрович, анаң улуғ көдірімнен нинче-де чол стихтар хыгыр пирген:

Полған на кресен кізінін
Көңні хара пулут осхас —
Хазыр өкпеде андартын
Хатығ күгүрттер күзүреп.
Ханның наңмыр даа аххадағ,
Че арағанаң на ол тоозылча.

...Кабак... Буй городта острог,
Чарастырганнар пісті.
Чаргы чахааны каторга,
Пастап хамчы чыста:
Чыртпааннар — сыйбап салғаннар,
Анаң... тискем каторгадаң...

Хынза, пу бунтарьларының даа піреезі каторгаа ыстырыбызар тіп, Вадим Александрович чооғын тоос салған.

Анаң тапсабиныбысханнар. Игнашанаң Вадим Александрович арбузтарын читіре чееннер. Николай Павлович, стулдаң турып, хысха-чах тонын кизіп, хойығ сибірек састарына хысхы пөрігін сал салған.

— Вадим Александрович, че парим, мині аалдағыларым сағып-ча. Піс танда иртен иртөк нанчабыс тіп, Непомнящий холын Бузулаевке сунған.

Ватин-Быстрянский, Непомнящийзер чалахай көрібізіп, тууп ту-журказын инніне тастаан, студент тузындағоғ фуражказын пазына кизіп, аалдан килген үгретчіні ограда халказына читіре үдес парып, анда ағаа чөптер пирген, аалда мыннанар революция тоғызын хайди апарарданар.

Вадим Александрович, айлан киліп, сах андох И. С. Бузулаевке чоохтаан, Е. Д. Стасовадан пічік алдым тіп. Чахсы пічік, хығырарға даа өріністіг. Е. Д. Стасова чөп пирче, пістің партияның ЦК-зының чааданар Манифестін піс пілчеткен адрестерче прай таратхлабызарға, чааға парчатхан солдаттар аразында даа таратхлирға.

— Хайди көрчезер пу кирекке?

— Нимедір зе, мин тимдебін, че тараданар.

Вадим Александрович, хойығ сарығ сағалларын сыйбастырып, сурған:

— А хайди сірер тарадарға сағынчазар?

— Иирде, банк тоғынчылары прай нанғлабыссалар, мин халам, ікі-ўс закладка печаттап салам.

— Машинкаңар чи пар ба?

Машинкам минің тоғынча, банктың чачыны даа чохсы.

— Машинка даа, чохсы чачын даа пар. Чохсы! Пір иирде чи нин-че экземпляр печаттап саларға чарир?

— Мин ўс закладка идіп алам, ол он ікі экземпляр оңарылыстығ текст полар.

— Анзы асхынах араһ, Игнатий Степанович.

— Пазағы иирде паза он ікіні печаттап салам. Тоғыс соонда ўр одырыбыссам — чігленібізерлер.

— Чохсы... — брінібіскен Вадим Александрович. — Че пастағох он ікі экземплярны мағаа пирерзер иртенбк алай ба иирде. Мин ир-теннебк музейде полам.

— Харазарбын.

— Печатталған соонда көріп аларға сағынчам. Уғаа аарлығ документ, Владимир Ильич поэы пас салған. Аны хап-орта печаттирға кирек.

— Мин күстенем. Печаттаан экземплярны мин поэымнаң хада квартирамзар алып аларбын. Банкта халғызарға чарабас. Анда ха-дағ агенттері парлар.

Мыннаң мындархызы полар

Михаил КИЛЬЧИЧАКОВ

ХУМАРТХЫ САРЫН

Күскүде төреен час чахаяхсың
Хатыг чүреемни чібітчеткен.
Хатап чаялған чиит көңнімзің
Тоң көксіміні ирітчеткен.
Хыс тооза сағаан чібіг үнімзің,
Часхы ағылған хусхаңах осхас.
Чоннаң алған хыйға сөзімзің
Хумартхы сөскө сағыс хосхан.
Чадып таа халзам, мінің соомда
Чир хомзынма, чүреем хынызы.
Хумартхаа адаан кізі ады
Син поларзың, чаным тынызы.
Часхызы читсе, көк отнаң хада,
Чахаях полып, хатап өзербін.
Чалаас азахтыг чазыда чөрзең,
Чодаларыңа чапсын турарбын.
Табылғат өскөн тағлыг чолда
Чалбах тас полып сині сағирбын.
Пөзік таха чох иртіп паризаң,
Табаннарыңны сыйбап чатхайбын.

Михаил ЧЕБОДАЕВ

ХАКАС ЧИИТТЕРІНЕ АЙЛАНЫС

Илбек пүдіріглерзер —
БАМ-зар,
КамАЗ-сар
Талазып,
учухча
ханаттанған чииттер.

Иб хыриндағызы
 хайдаң илбек полқаң!
 Эрістіг пілдірче,
 таныс ат адазаң.
 Че Соян-Сус ГЭС-тың
 күн чарии ла осхас,
 Сусталчатхан адын
 көп чоннар істіпче.
 Тилекей чир ұстўнче
 аның сабланызы
 Чир-суубыс адынаң
 хада пір тарапча.
 Волга хазындағы
 абахай КамАЗ-ха
 Мин дее тың көӊленчем,
 нымахтағы ла хысхы чіли,
 Че киліп,
 кӊр кӊріңер
 пу Ким хайхазына —
 Пурунғы тасхыл даа
 пілдірер наа чіли.
 Аның алтон пәсха
 ӊңіг сілиине
 іАңдып кӊрерлер
 аймах аалчылар.
 Аның муғуй алып
 илбек кўзіне
 Аал-городтар ӊңзир,
 чалтырасхлап ала.
 Чиит кўзіңерні,
 тикке хоратпин,
 Чир-суубыс ӊңнөмізіне
 хозыңар!
 Хакасиябыстың
 ікі орденніг көксін
 Соян-Сус
 чылтызынаң
 чазап салаңар!

НАНЦЫМ ХУМАРТХЫЗЫНА

Харындас ит салған
 пісті ХОНСШ,
 Хада тӊрібеен
 ікі постаңны.
 Окерсін чӊрчөңмін
 чалахай поэзыңа,

Уғаа хынцаңмын	өөремең чілі.
хормачыланызыңа.	Анымчохтәспин,
Өрінцең полғам,	саңайға парыбыстың.
син тоғас парзаң,	Ағаа чалғыс ла мин
Хада ла өскен	ачырғанминчам.
харындазыма чілі.	Арғыс-харындас
Хомзынцаң полғам	пол чөрген нанчым,
чобалызыңа,	Ам даа көп чоохтаспаан
Урдең көріспеен	чооғыбыс халды.

АҒАС ТУРА

Ағас тура
 Ағбанда турған,
 Городтың сіліг ортызында.
 Ікі хадыл,
 Абахай ол полған
 Позының постаң тузында.
 Төреенінең
 Ағбан городтаң
 Чазыт таа полған полар ол.
 Күнзер хайа
 Көзенеңтерінең
 Кізее чалахай көрцең ол.
 Саны чох көп
 Комнаталарынаң
 Ааллап позынзар хығырцаң.
 Аллығ залда
 Ас-тамах пайынаң
 Аалчыларны ол сыйлацаң.
 Ағбанны пүдірген
 Матыр чииттерге
 Ол отыс чыллардох той салған.
 Адалығ чааға
 Чорых парчатхан
 Лйдас оолларны күлететкен.
 Көпті көрген
 Пу ағас тура
 Позының суулаах чуртазында.
 Ағбанның
 Аарлығ аалчылары
 Тоозазы даа, неке, түсчең анда.
 Москвадаң килген
 Улуғ пастыхтаң
 Аал чабанына читіре
 Мында тапчаңнар

Хакас чоңыбыстың
 Аалцаа паарсах аллығ чүреен.
 Сибирь көгңізі
 Игнат Рождественский
 Стихтарын піске мында хығырцаң.
 Москвич поэт
 Александр Ойслендер
 Мындох піснең чылығ чоохтасчаң.
 Соонаң даа,
 Хақан ИУУ-наң ХәкГИЗ
 Мында эеленіп істенчеткенде,
 Ағас тураның
 Ізігі сообаан,
 Олох чылии халған чүреенде.
 Угретчілерге
 Ікінчі иб полып,
 Оларны паарсап удурлацаң.
 Минің дее нанчым
 Илья Харацах
 Мында күлініп пас чөрцең.
 Мағаа даа киліскен
 Көп күннерімні
 Мында тоғыста иртірерге,
 ХәкГИЗ-тің оой нимес
 Столы кистінде
 Орчі дее, чобағ даа пілерге.
 Мында піснең
 Майыхпас Томыцах
 Улуғ пілізінең үлесчетчең.
 Мында пысхан
 Хыйға книгалар
 Хакас чиріне тарапчатчаң.
 ...Көпті көрген
 Ол ағас тура

«ЛЕНИН ЧОЛЫ» ГАЗЕТАНЫҢ 50 ЧАЗЫНА

Октябрь таңына ах чазы
Часхы кўнге чили оңзеен,
Хакастың сөзінең ах чаңын
Чонға Ильич сынын сөлеен.

Ол сыынаң хазыр хыяннарнаң
Хайнаан хыролығ хысхылар,
Июньда чөгиг тозыннарнаң
Пурлаан ис-тыс пирбес чоллар.

Че синиң көөлбек илцілерің
Чахиинчы тооза толдырған,
Сағамғы часкалығ күннөрні
Чонға тапирға полысхан.

Пастағы көөмні, «Ленин чолы»,
Көглеезің, таныдып чонға,

Мин дее ол сыынаң илцің полып,
Сыххам көглернің чолына.

Синиң чахиинчаң ырыс алып,
Алғаам чолларымның сілиин,
Синнең істенчі ўлўс алып,
Көглеем ах сағыстың чітиин.

Хыролығ, соох хыян чиллерні
Хурчаам, хур идіп, пиліме,
Июльның чөгиг ізіглерін
Сулғаам, торғы идіп, иңніме.

Ол сыынаң тўўлбес илцің полып,
Иксеп чолларны ирікпеем,
Пастағы көөбіс, «Ленин чолы»,
Алғыснаң паарсас читірчем.

1977

ИЮЛЬ

Июль. Автобус.

Көзенеенде
Хайдағ чап-чарых тамчылар...
Порчолығ ситсе көзенеенде
Пазох көглөөндег сіліг май.
Пазох ла кўўлек чилнең соолап,
Ирт парды сўўлек наңмыраа;
Чир пизік, пазы — кўгўрт чолы,
Көк тигір — ситсе саңмараа.
Полбаан ос июльның ізіглері,
Оттар сіген чили хураан,
Оңмаан ос чазының оңнөрі,
Тўспеем ос тозынның пораан.
Тўспеем ос сиит ағас пўрлері,
Ізіг чиллерге сыбдыри;
Аттығ Ағбан суғ кичіглерін
Хозан киспеем ос чортымни.
Наңмыр сурнаана көңні чарып,
Кўлўк петух таа тыстанмаан,
Пазох тўрледіп ханаттарын

Солаасты соолада сарнаан.
Пазох ах хуу хустар тапсаандағ,
Көк чазаа көөленіс көгли;
Пазох тўстерібіс чайхаандағ
Көк пизік чирібіс сілиин.
Пастағы паарсах самоледын
Хол саап пір оолах ўдесче,
Ағаа ах чазының көк оды
Порчонаң сағылып көйче.
Ортезін соохтар, ізіглер дее:
Чўреем чолларны алғыстаай;
Пастаан чолларын кізілерге
Оң ползын тибес, чалбырай.
Июль.

Автобус.

Көзенеенде
Хайдағ чап-чарых тамчылар.
Кемнің-де ситсе көзенеенде
Порчолығ көөлбек часхы май.

* * *

Саңмайға саап, чағдаанда хырых чазым,
Көрчем, талай, көк күүлестіг сілиің,
Тудып салғаанча кееркек хара пазым,
Исчем, талай, ис-тыс пілбес чориің.
Синің илбееңде хайылған тустарның
Тәмчиин амзи, ухчам тустығ тадиің,
Синің тирееңде өөрліг чылтыстарның
Көрчем чылларны тобырған чариин.
Чирнің аяанда оор-пустығ ас полип,
Тустарнаң чылтыстарбынаң ачаан,
Ах көбік үлүстербінең, кил, соолап,
Пора чарларға көдлбек чачыраан:
Чикпек чиллернің паарсазы, көк тиңіс,
Сағаа салчам мин көбленген көңнім;
Түген парбас көглеріңнің сілиине
Чазап көрчем чатханымның үнін.
Муғуй чориің чүреемде солбыраанын
Чарат, көг идіп, көбленіс көглим;
Көгліг салғааң—көк чалын чалбыраанын,
Көк порам идіп, көліге көлим.
Көйче көк лампа, алнымда ах чачын,
Халдым чүреемнең мин не чалғызбаан;
Тасхар талайча соолапча ах чарых,
Чолға, арғызым, сарыннаң сығаң.
Чолға сых парған тооза кізілерге,
Хан тигірни хостобынаң салғаан,
Көк тиңісте кораптығ чүскеннерге,
Аттығ, чазағ даа чорых чөргеннерге —
Ах чарыхта чахсаа салған істерге;
Пастағы хаалағ иткен иркөлөрге
Талаан ползын чолларда тіп алғааң.
Хақан-пірее піске хынған хыстарның
Талааны тартып, чорых оң ползын;
Піске хақан-да паарсаан харахтарның
Чылии чолларда төбле чылытсын.

* * *

Чуртаан чон ирікпес ах чарых,
Ах тубан пөріктіг тағлар;
Хақаннаң сооласхан көк найых
Көрген чон түүлбес тайғалар.
Адам ас таарыцаң ах чазы,
Күнзөрі күүлескен оттар,

Ала хараамның арығ чазы,
Хумартхы хуур парған тастар,
Тол парған көбленіс аяан дэа
Тарт салған хаарта күлүктер;
Сөлир сын көблін сөс таппаан дэа
Илеен өрт-чалын чүректер;
Тилекей тооза пүүн хучаамда,
Істі аллығ, аарлығ кізілер,
Чат халған хазыр ханнығ чаада,
Абахай ооллар, пицелер, —
Сірерге көбленген көглерің
Читіре көглирге киліспеен;
Күгүртнең чуул парған сөстерің
Сіреп түстерінде түзеен
Ам, сиіріп көбленген чүрееме,
Чир соолбас паарсас тіліне,
Көглим мин көбленіс түрлеенін,
Көрзін тіп тооза кізілер.
Істі сіліинің чалбыраанын
Паспазын тозын кемнің дэе,
Ай-күннің аарлығ чир чалбааның
Сусталзын паарсас тілінде.
Ноған көк иирін тасхылларның,
Тасхан суғларның ағынын;
Сустарын өөрліг чылтыстарның
Таңнарның июньда аптығын;
Көк киінде хоорғын сыңыраанын,
Пүктернің оорлығ тынызын,
Аяста аат хустың тапсаанын,
Аястығ көбленген ырын;
Түгеели тудып чалыннарын,
Көк чібек чиліннер ори,
Айның хараанда пулуттарның
Көрерге кееркестіг чориин,
Тоңмас хара суғның тадиинның
Ізіг күннердегі кизиин,
Ам төреен чиит айның чариинның
Ах харнаң чуун салған сіліин —
Чүреемде чыыл парған муң сөзім
Сағаа мин, өөрем, айыдим,
Күй чахыяаның оттығ көзін,
Сағаа чүреемні пүүн сыйлим.

НАА ТІЛБЕСТЕГЛЕРДЕН

Семен ДАНИЛОВ,
Якутияның чон поэди,
РСФСР-ның М. Горькийнің
адынаң Хазна сыйығының
лауреады

КӨӨН ТООСТЫ НЫМАХЧЫ

Көөн тоосты нымахчы,
тапсабин одырча.
Ибіре пазох чуртас
олаңай пар сыхты.
Алыптар чоғыллар,
аттары кістеспинче,
Чаа соғаннары даа
сыылдаспиныбысты.
Пазох олох чуртас,
хайда кізее оой нимес,
Хайда алып күзі
ідөк кирек полча.
Хайда чобағлар даа
нымахтағыдаң ниик нимес,
Хайда пурунғыдаң
көп сидік тус парча.
Хайда ідөк ачыға
палығлатча чүрек,
Таң атсох, усхурча
чобағ күгүрттері.
О, нинче көрінмес
чиіс тудар кирек
Сірерге дее, пүүнгиң
матыр чуртағчылары!
...Алығдаң тоғыр чаа,
өлімнөң түгенмес чаа.
Истіг-тыстығ чоғыл
таңнаң таңа читіре.
Хыялдаң, таймадаң,
хара сағыстаң чаа.
Ағаа сыдасхан кізі
сын матыр нимес пе?

Олаңай ла тастынаң,
 тимір хуяғы чох,
 Че тиксі чир ұстў
 һарчан тіріг пайынаң
 Тудылча аның на
 улуғзырхозы чох,
 Кўннің сай кўрестегі
 сымдах алыбынаң!
 ...Нымахчы тымылза даа,
 нымағы халча піске.
 Хулахта сыңырапча
 ам даа көглеені.
 Азых көзөнектең
 сабылча чўреебіске
 Пўўнгі чобағларның
 пўўнгі ўннері.

Тілбестеен Мих. Чебодаев

Муталип БЕППАЕВ,
 балкар чонның поэді.

* * *

Хайда даа чўрим,
 Хада килче ал соомча,
 Хархай турған тағларым,
 Харағы сіліг чоным...

Ноо-да нанчымның
 Сиип хал пара паарында
 Сын поэыма чиксеей
 Паарсастығ Балкариям.

* * *

Пірде тастаң,
 Пірде көк оттаң,
 Пірде арчыдаң,
 Пірде час орайдаң,
 Пірде чылтыстаң
 Ах чарыхты хараам,
 Ал поэымны сынаам.

* * *

Ойнапчалар,
 Ойнапчалар
 органда:
 Сыт сыңыратча,
 Өстепче орган...
 Че піс
 ол сытты
 Музыка тіп тыңнидырбыс,

Че піс
 аның өстееніне
 Сөстөр иптеп таптидырбыс,
 Че піс
 көбленіс көглидірбіс,
 Сытта өңзідіп
 көбленізібіс.

Тілбестеен М. Баинов

КІЗІ ТӨРЕЕНІ

Чоох

Пу кирек 92, ас хатыҥ чылда, Сухумнаң Очемчирлерниң аразында талайдаң ырах нимес Кодор суғның хазында полған. Чап-чарых таҥ суучааның көҗлиг суулазын тобыра талайның салҥахтарының салым-ның солбырааны хулахты күүледе истіл турған.

Күскү. Кодор суғның көбинде ооҥазах, сарыҥ пүрічектер, чапчан хооралар чили, күмүстеле түсчөткеннер.

Мин чар үстүнде, чалбах таста одырып, хайлахтар паза бакланнар, пүрлерни палыххаох санап, — микее түзіп, тигде, он холзар иде, ағастар кистінде, талай солбыраан чирде, иди хомзыныстыҥ тапсасчалар ноо тіп сағынчатхам.

Миниң үстүмде тоң алтын каштаннар, азаам ибire — кемниң-де кизе сабылған аяларына төйи саны чох пүрлер.

Суғ озариндағы граб ағастың чалаас салаалары чыртых пүүге ле төйлер, анда одырған сарыҥ хызыл тобырғы, тізең, пүүге кир парған чили, сегиреңнепче паза хара тунчығынаң ағас хахпазын тоорып, хуртычахтарны хуйдырча, чапчан көгізектер паза көгін хузычахтар — алтынзархы аалчылар — хуртычахтарны хахлап ла маңнанминчалар.

Сол холзар иде түдүн осхас пулуттар, нанмырнаң чочыдып, тағларның тигейлерине аар артылыбыстылар. Оларның көлеткілері тағларның самшит ағас өзөдирген көк килиң идеенче чылып одырлар. Кирі буктарның, липаларның хоолларында, арачын ас осхас, күстіг мед табарға чарир. Аңа ол алында-пурунда поэының аптыҥ, изірткіліг тадылинан пір леҗнон тимір осхас пик Римляниннерни азахтан андарып, илбек Помпейниң чаачыларын сала саайға кирбиндір. Аарлар аны лаврның паза азалияның чахаяхтарынан алчалар, ирткен-парғаннар за, ағас хоолынаң алып, лавашка-пуғдай уынаң чуҥацах иткөм көптіргестерге-сүртіп чипчелер.

Мин дее ідөк, каштан төзінде чалбах таста одырып, таарынчах аарға чоо сахтырып алып, пір алҥай медха халас чапсырып, тайнанып одырҥам, күскү күнниң майың, эрістіг ойынын көріп.

Кавказта күскү күн көпті көргөн пуғдурлар пүдірген сині чох пай тигириб істі осхас. Ана олох пуғдурлар саны чох чазыхтарын постарынынох ах сағыстарының чітіг көстерінең чазырар үчүн, алтың күмүс-нең, чарых тастарнаң харах чалтаныстыҥ тигириб пүдір салғаннар, тағларға иң не сіліг туркмен торҥызынаң Самаркандта, Шемахада палҥалған кибістерни час салғаннар, тиксі тилекейни тонап алып, пеер, күнниң көзіне, ағаа пу сөстерни ле сөлирге хынған чили, ағыл салғаннар:

«Сини — синиңнерден — саҥаа».

Мин улуҥ сағаллыҥ, олғанни осхас, көҗлиг улуҥ харахтыҥ ах суур пол парған алыптар, тасхыллардаң түзіп, пу чирни чазапчатханын, он-пазы ис-пайны тиксі чайчатханнарын, тасхыл пастарын халын кү-

мүснең, хабырға-идектерін аймах-пасха ағастарнаң чаапчатханнарын көрчөм. Чапчаң сағыс таа, чарых түс тее сүріп чит. полбас сілігненң чабыныбысча оларның холы алтыида чирнің пу ырысха чаялған кизегі.

Уғаа чахсы тоғыс — чирде кизі пол чөрерге, хайдаҥ таңнастар көрерге киліспинче, хайди чүрек аас-тілі чох амыр хайхаснаң ирееліг, тадылыҥ салғахнаң сабыл турадыр сілігнің алнында!

— Я, — пирееде сидік тее урунча, өртеп турған хыртыстанызың толып килче көксіңе паза чобааң ачырхап сорча чүрееннің ханын. Че анзы санайға чаялбаан, чарых күнге дее пирееде кизілерні көрерге хомзыныстыҥ пилдірібісче, ханча күс салған ол кизілерні чарыдып, че — сағылбинча кизічектер.

Оңарылыстыҥ, — чахсы даа кизілер ас нимес, че — оларны тағырға алай ба — чахсы полар — аринча хатап төріт салза.

Сол холзар иде, хорбы ағастар үстүнде кизілернің ластары чайхалысчалар, талай салғахтарының суулазынан паза суғның пулбыранызынаң чадап ла истілче кизі табыстары — ана ол «астаң астааннар».

Сухумнаң (анда олар чол пүдирчелер) Очемчирзер тоғысха парчалар. Мин таныпчам оларны — Орел чирінеңнер, оларнаң хада тоғынҥам, кичее хадох саназыбысхам, че мин күн сығызын талай хазында удурлирға тіп, олардаң пурун харааох чол сығыбысхам.

Төрт ирен паза халың наахтыҥ, хазыра көр салған үрүкпей көк пора харахтыҥ, пурнынзар иде устайыбысхан хайдар-хайдар улуҥ хариныҥ азағы аар хат. Мағаа аның сарыҥ платтыҥ пазы көрінче. Ол чахаяхтанчатхан паза чилге сабылған сал хузух чіли, мондылча. «Сухумда аның апсаа тоозыл парған, фрукттарны чоо чінібістір. Мин баракта пу кизілернің аразында чуртаам, олар оланай ла орыс оңдайынаң постарының аар үлүстерінеңер уғаа көп паза уғаа тын суулазып чоохтасчаңнар. Ноо-ноо чир истілче оларның хомзыныстары, хоптанызы.

Пу — чобаға, ачыға чаба пастыр салған эрістіг кизілер, ачыҥ оларны, күскү пүрлерні чил чіли, өскен-төреен, майығыбысхан чирлерінен ходыра тартып, пеер хаап килген. Мында таныс нимес чирнің пайы оларны таңнатпаали таңнаттырып, харахтарын санай чалтандырған, аар тоғыс, тізең, аринча андара сабысхан. Олар мында тооза даа нимее ооп парған, мөніс харахтарын, алаң ас пара тыпладып, тыпладып, көрчөңнер, анаң амыр чоохтанып ала. пос постарына аястыҥ күлін салчаңнар:

А-ай... экей чирічек...

— Көні чырлапча нize.

— Я, я-а... че тас нize...

— Истіг чир нимес чи, а...

— Че аннаңар олар Пии холынанар, Хуруҥ хырданар, ол ойданар — төреен-өскен чирлерінеңер, хайда полған на харбах чир оларның ағаларының ойбазы полған, хайда пір дее ние ундулбинча, прай ние таныс, аарлыҥ, ачыҥ тирнең, арчынан чіли, бллел парған — сағысха кирип чоохтас сыхчаңнар. Оларнаң хада паза пір хат полған —

пөзік, көні, салаазы чох чарды осхас, атти осхас ээктіг паза пүлес көрістіг, көл осхас хара паза хыйыр харахтыг.

Иир сай ол, сарыг платтыг ипчінең хада, барактан сыгып, тасхар үйлген узахтарда одыра, наағын таяна, пөзік паза тарынчах үннен ырлачан:

Сыыраттарның кистінде
Көк талларны аралы
Хуурған хумычаанда
Ах пладычаам төзім,

Көбленгенімні сахтым,
Көбленгенімні килзе чи
Азаачаана мин түзем...

Сарыг ипчізі, пазын төбін тудып, харнын харахсынып ала, сыбыра даа сым на одырчан, че пірееде кинетін арғаас, хойыг снихтас ирен үнінең сыытха кірчеткен сөстернен хозылчан сарынға:

Мо-о, халағай, хынғаным.
Көбленгенім, көңіңеєм,
Киліспес ам, чүрееңеєм,
Сині паза көрерге...

Устүнзархы хара чөгіг хараада пу ылғап турчан үннер алтынзархы аарлыг сөллерні, хас-пораанның хынзаанын паза пүүрлернің хайда-хайда улаанын сағысха кирченнер...

Соонаң хыйыр харахтыг хат туданға туттырыбысхан. Аны, презенге салып, городсар апар салғаннар, — ол презенде дее халтырап-чадып сыыраттаңар паза хумычахтаңар ырын айнытхан чілі, мүүреенге төбй хыңыланчатчан.

Кинде сома-сوما, сарыг пас чіт чөрібіскен. Мин, азыранып алып, алғайдағы медты пүрлернен чаап салып, артынчаам артынып, паяғыларның соонча, чалғыс азах хатыг чолға таячаам тазыладып ала, манзырабин пастыр сыххам. Мына мин дее чолнын нискечек пора хачызындабын. Оң холда хойыг көк талай көлбеннепче, көске көрінмес муңар узанчан устар чылбырада чазап парчатхан осхастар аны-мына салғар — ах тахпай, сыбдырап ала, чарзар чүгүріп одыр. Аны сыхтыг, чылыг чил сүрче, ор хазых ипчінің аптыг тынызы осхас. Турецкай фелюга парустарын Сухумдағы содаң инженер — полза даа полар ир чізе, — ідөк тее пултаң наахтарын пултайтхан чілі, халбайтып, сол саринзар хойралып, Сухумзар алдыра чыл парир. Ноға-да ол көблче тиір орнына «көбче» паза «хотъ» тир орнына «хытъ» тібіскен.

— Көбче! Хыты! Син күлүк тее ползаң, мин сині амох полициязар...

Сүрееліг хынчан ол кізілерні полициязар ызарға паза аны ам, хынза сыыраттар хурттары хыйған сөбктеріне читіре салдап салды полар, неке, тіп сағынарға истіг.

Парарға ниик, кинде ле чүс париган осхассын. Көңнің көдірчен сағыстар, чохыр-чахыр сағысха кірістер, талай салғактарының ах көбік хырлары чілі, көглес турчалар көксінде. Че мынзы тастынан на, анда, тиреенде, тізен, амыр, анда, талай тиреенің күмүс палыхтары чілі, постаң тустын чарых, час агас осхас. чазылчых, ізеністері көблче чүс чөрчелер.

Чол талайзар алдыра толгал киліп, салғактар сыгып, чалғап парчаң хумзар чыл килче. Чол хазындагы ағастар даа, салғак көрерге харазып, чол хачызын кизіре хыри-пазы көрінмес суғ сөліне пастарын икіп турадырлар.

Чил тағзартын саап пастады — наңмыр чаар.

Сырып-сарып аразында көблчегінен өстес истілче — кізі өстесіні, анзы кізінің істің хақан даа хайдағ-да сағаа чағын ниме чіли, сизіндіре сілігібізедір.

Сырып-сарыптарны тари тудып көрчем — хузух ағазына чөлене, паяғы сарығ платтығ хат одыр, пазын иңніне түзір салтыр, ахсы, сөлирге дее астаныстығ, хабыра сөбде тартып партыр, харахтары хорғыстығ хазанасчалар: холларын хучах читпес харнына сал салтыр, чоо тысталғанына істі тітіресче. Паяғы хат, істің холларынаң тудып ала, туюх үннең мүйреп салча, пүйүрни осхас сарығ тістерін көзідіп.

— Ниме полды, саптылар ба? — сурғам мин ашыңзар мөкейіп, ол, тізен, ойба осхас тозында, хара сеек чіли, чалаас азахтарын пуланнадып, аар пазын пулғап ала харлапча:

— А-ар чөр, уяды чох... а-ар чө-өр...

— Мин, кинетін сизік хабынып, — пірсінде мындағ нимені көрерге киліскен полған, — хорых таа парғам, нандыра сегірдім, хат, тізен, сөбде тартып сыңырада улуп салыбысхан, тысталғанға хан хызыл чүзінче чара даа чачырирға тимде көстерінең пүркек харах частары сірлесе түскеннер.

Аны көре, мин айлан килгем. Алғайым, чайнигім, чүгім чирге тастабызып, паяғы ипчіні ойда чатырыбысхам, анаң азахтарын тізектерінең ээлдірібізере сағынғам — че ол, чүзімнең, көксімнең саап пар киліп, мині іде сазыбысхан, анаң тоңха айланып, тізі аба чіли ыранып, хырлап, төрт маханни, ағас аразынзар үмекти халған.

— Хасхы, үзүт!

Тикте табырах пу киректенер пілген нимем пазыма салып, мин аны ойда айландырыбысхам, азахтарын ээлдіре пазыбысхам — көрзем пала суу чагдап одыр.

— Чат, амох көрініп аларзың. Талайзар чүгүр парып, ниңнерім сыхсырынып, холларым чууп алып, анаң кил, — инейчі улыбысхам. Хат, тізен, отха салған тос чіли, хазыра-пүге толғатчатхан, холларынаң ибіре чирні саап, хубарыбысхан отты чула тартып, ахсына ла суғыбызарға күстенчеткен, чүзі кізі көрері чох хорғыстығ улыбысхан, харахтары, хайди-да пасха хазыр улып, ханнаныбысханнар. Ол туста пала суу чайылыбысхан, пазычаа көрінібіскен — мағаа ипчінің халтырасчатхан азахтарын тударға палачахха улызарға паза ічезі, хабыра тартып парған, мүйрепчеткен ахсына от суғыбыспазын тіп көрерге кирек полған...

Піс удур-төдір сала-сула пеерінісметкебіс. Ол — тістерін өтіре, мин дее ағырин арах, ол — ағырин сыдап полбин паза, хынза уятханына, мин — аарыныбох паза аның иреезін көр полбин чоо аяаныма.

— О, ох — худайымай, — хырлапча ол, ызырын салған, көгерте тартып парған иріннерінең көбік ахча, кинетін не күнге ооп парған

осхас харахтарынан іченің сыдачаа чох иреезінің тоозылбас-парбас частары сірлесчелер, аның иді талалып, ікі чарыларға итчеткен осхас.

— А-ар-р-чөр, илхан... Пос тұс парған майың холларынаң ол мині ам даа іде сасча, мин, тізең, аны чөптепчем.

— І-іт, алығ, маңнан халзына, халчағай төріт...

Сыдачаа чох аястығ аны көрерге, пірееде аның харах частары минің көстерімде сірлесчеткен чілі пілдірібісче, чүреемні хыза пасча. Хысхыарым килче, анан кил аахтапчам:

— Че, табырах!

Че-е, мына-минің холларымда кізі — хызыл падас, харах частарым даа өтіре полза, көрчем, — аринча хызыл падас, ах чарыхха, тізен, амох чөпсінминче, тулғапча, тудысча, хойығ үннең оорлапча, поэ іезінең дее азырылғалах. Көстері көк тигір осхастар, уул парған хызыл чүзінде пурны кізі күлкістіг, нанчыл партыр, иріннері хыймырасчалар паза сөб тартыл турлар:

— Мына-а, ми-ин, мына-а ми-ин...

Уғаа тайлых. Хабынмин халзан, холларың өтіре дее чылыбызар. Мин, тізекке турып, аныңар көрчем, ээрепчем, чоо өрінчем аны көрерге! Хабынзам — нима дее идерін ундубыстырбын...

— Кис... көблче сыбыхтапча іезі, — харахтарын нуубыстыр, чүзі снн партыр, чир өннің, парған на кізініне төбй, көгер парған иріннері, тізең, чадап ла хыймыранысчалар.

— Кінін, кистігеснең... кизібіс...

Мин пычаам баракта оғырладыбысхам, амды кінічеең тіснең кизе пазыбыстым, палачах Орел чирінің чоон үнінен күзүрепче, іезі-күліңче, хайдағ-хайхастығ көк отнаң тамылып, көйбістілер аның түбі чох көстері—майың холы, тізен, ізееп тілеп, юбказын харбастапча, хан сығара ызырын салған иріннер сала ла сыбырасчалар.

— По-ой, пір дее саам чоғыл... ізепте чібегес... Кінічеең палғап саларға... Чібічеең сығарып палғап пирчем — ол уламох чалахай күлінібіскен. Аның чылығ чарых күлінізіне хараам даа чалтаныбысхан.

— Че, ондайлан тур, мин парып аны чууп килим...

Ол, сағысырап, пулбыранча:

— Көр, көблче... көр-а...

Пу хызыл падас күчүн кізі ағырин-көблчені дее кирексібинче: ол мунзуринн хыза тут салған, кемні-де тудысха хығырған чілі, алып хыйғызын сал парча:

— Мына-а ми-ин, мына-а ми-ин...

— Синзің, синзің! Пик тудын, харындас, ол полбаза, чағыннарыңдох сағамох пазың үзе тартып саларлар.

Пісті ікөлеңні талайның көбіктіг салғағы көгліг чыртып пар килгенде паза аның идіне талайның ігігей чыли теңенде, сын табызын анда сығарған ол. Соонаң, мин көксінең, учазынаң сапхлап ала, чууп сыхханымда, ол харахтарын нуубысхан, сыраңнап ала, сыңырада сыхтап сыххан, салгахтар, тізен, пірсі пірсінің соонан урыл турадыр аның үстүне.

— Суула, Орел оолғы! Пар күзіңнең хыйғы сал...

Піс айланзабыс, ічезі харахтарын пазох нууп салтыр, иріннерін ызырынып, түгөнчі толғаана туттырчаттыр. Тын пылазып, өстеен аразында мин аның сыбыхтанызын истіп салғам:

— Хая, пирдек аны...

— Сахтап алар.

— Пирдек се...

Анан сірлесчеткен холларынаң көгіспек ілбіктерін систіп сыххан. Мин, природа чибіргіче олғанға тимнеп талған азых-түліктіг имчеен сығарарға полыс пиріп, тудыс турған Орел оолғын аның чылығ хойнына сух пиргем, ир оол сах андох парчан нимені пілінібіскен, сым на полыбысхан.

— О, ах худаї, ах чаян,—халтырап ала, улуг тын сал турған ічезі, үгдереп парған пазын, пірде пір сарина тоғыландырып.

Че мына, көблче хысхыра түзіп, сым пол парды, анан пазох азыла түстілер сөлечее чох сіліг харахтары — төріткен іченің, чаянни осхас, чайығ харахтары — чарых көгінең көріп чатча олар көк тигірни, көйіп оларда хайылып турча чахсы алынған өріністіг кўлініс, аар жолын көдіріп, іче кізі позын, палачаан көблче крестепче:

— Алғыс сағаа, ап-арығ ах худаї іче... оо, алғыс сағаа...

Харахтары ус пардылар, кире түс пардылар, ол сала ла тына илседе үр амыр чатча, анаң кинетін тыбысхан, нима кирексеен үннен тапсаан:

— Оолах, катомкам, хапчимм систіп пирдек... Систібістібіс... ол, минзер ү-ү-үр көріп алып, майың кўлінібіскен, аның орты түс парған наахтарында, тирліг хамаанда сала ла пілдірер танның хызыл сұстары чари түскөн осхас полған.

— Оортах пардах...

— Син тың на хайынма...

— Че, че... оортах...

Ырах нимес ағас аразынзар кірібістім. Чүреем тура парған осхас, көксімде хайдағ-да уғаа чахсы хустар көблче көглепчеткенге төбй паза прай пу нима — талайның тохтағ пілбес солбыраанынаң хада істіме уғаа истіг, чыл ибіре дее тынғадағ хайда-да ырах нимес хара суучах чулчуранча — чиит хызычах бөрезіне көбленгеніненер чоохтапчатхан осхас...

Чабыс ағастар үстүнде сарығ платтығ пас көріне түсті, амох ондайли тартынарға маңнантыр.

— Эй, эй, пу синзің ме, харындас, ырте хайыныбыстың!

Ол, ағас салааларынан тудынып, одыр салтыр, хаарта оортап салған ідіс ле осхас, паза чүзінде пір тамчых таа ханы чоғыл, көстерінің орнында сині чох улуг көк көллер көлбеннесчелер, иріннері ачыныстығ сыбырасчалар.

— Көр, хайди узупча. Узырын за ол чахсы узаан, че, мин көргенде, пасха олғаннардаң пір дее артых нимес. Ол ағас төзінде үул парған кўскү чап-чарых пұрлерде чатхан. Андағлар за Орловская губернияда бзер чоғыллар. Пасхазы полған полза, анда ла полар чи.

— Син, ічен, чадарчыхсын...

— Чо-ох, тапсаан ол, пос тўс парған мойнындагы пазынан чай-
хап, — мағаа манзырға кирек, ана аңдар, хайди полдычых?..

— Очемчирзер бе?

— Ол чи, ол! Пістіңнер зе иледе хаалап салды поларлар...

— Син чи, ам пар полгадағын ма?

— Ах худай ине чи? Полызар...

— Че сынап ол ах худай инечеең хада полза, — ниме зе, сым на
полыбызарға кирек. Ол ағас тōзінзер, кічицек, чōпсінмин пурдайыбыс-
хан чүзіцексер көрче, көстерінең чылығ, ирке сустарын тўзіріп, ирінне-
рін чалғап ала паза көксін көблче сыйбағлап.

Мин, от одынып, чайник турғызар иде тастар салғлапчам.

— Амох, іцең, мин сині чайнаң сыйлим...

— О, суғардах... Көксім аринча хуруп парды...

— Хада қилген аргыстарың чи, хайди тастабысханнар за?

— Чо-ох, ниме-е тастирлар, тастабааннар. Мин позым чат халғам,
олар көмес амзабысханнар..., ізе чаксы, оларның көзіне хайди ниик-
теліп аларчыхпын...

Минзер көрібізіп, ол чығанаанаң чүзін чабысхан, анаң ханнан
хағырыбызып, аарынып ала, күлінібіскен.

— Тун палаң ма?

— Тун палам... Син чи кем полчазың?

— Кізөк ле полған осхас полғам...

— Син кізізін! Кізі алғазың ма?

— Ча-ах, читпеем...

— Сығыртпа-а?

— Ноға?

Ол, харахтарын тўзірібізіп, сағынып алған:

— Хайдан піди пілчезің зе хат қиректерін?

Амды алахтырыбызарбын.

Анаң чоохтапчам:

— Ол кирекке үгренгем. Студент — искезің ме?

— Испин зе, искем! Пістің абыстың улұғ оолғы студенөк, абысха-
ох үгренче...

— Мин дее ана оларның пірсібін. Че суға пар килим...

Паяғы ипчі, оолаанзар мөкейіп, тыннап салча — тынча ба? —
анаң талайзар харахсынча: чуунып аларчых — суу даа пасха... Хай-
дағ хайдағ суғ полчаң? Тустығ, ачығ...

— Чуун, чуун — им суғ!

— Ой!

— Сынап. Анын суу даа чулат суунан чылығ, мында чулаттар пус
ла осхастар...

Пазын көксіне тўзір салып, сабыхсып ала, абхазец иртіп парир,
кічицек хуруғ ла сиир адычаа, хулахтарын пістелдіріп, тоғылах хара
харахтарынаң піссер хырынаң көрібізіп, — пысхырыбысхан, ээ-кўлин,
тўгдўр пōріктіг пазын чапчаң көдіре тўзіп, піссер пір хылам сиргек кө-
рібізіп, пазох пазын тўзірібіскен.

— Хайдағ андағ мында оорли ла ўрўккен кізілер полчаң, — көбл-

че тапсаан Орел хызы. Мин пастырыбысхам. Хара суғнын, ртуть осхас, чарых салғактары тастаң тасха сегіріп чарысчалар паза күскү пүрлер анда ойда төбін түсчелер — хайдағ манат! Чуунып алдым, чайнигіме толдыра суғ сузып алып, килчем, күскү ағастар өтіре көрзем — паяғы ипчі ибіре-сибіре хылчаннап, тізекке турып, тастарча чызынып одыр.

— Ниме кирек полды? Ипчі кізі хахаанынаң хубар парды, идек алтына ниме-де чазырча, мин-сизін салдым.

— Хая пир, мин көөм салам...

— Ой, иркем! Хайди за! Мылчада пол алтына көмер кирек полған...

— Позын даа сағындах, хачан пүдірерлер мында мылчаны!

— Син ойнапчазың, а мин хорыхчам! Ан даа чіп саларға айир ба... а, хара чирге чыырға кирек...

Позы хыя айланып, минзер аар, ол поончаан сунып, аарынып ала, сурынча:

— Че, иркем, чахсы арах, тирен арах, Христоснаң сурынчам... аядах оолаамны, ізестіг арах ит салдах...

Мин, айлан киліп көрзем, ипчі, холларын алнынзар сунып, оластазып ала талайзартын киліп одыр. Юбказы хурчанача ол, чүзі сала өңненібістір, істінең сустал турған на осхас. Мин ағаа от хазына чидіп аларға полыс пиріп, чапсыбаали чапсып турғам:

«Адамнаң даа күс полчаң ноо!» Анаң мөөтнең чай ізіп одырғабыс. Ол көөлче сурағлаан:

— Угрединиң чи, тастабысхазың ма?

— Тастабысхам.

— Іскее кірібіскезің, арса?

— Түгеде ізін салғам, ічең!

— О-ой, хайдағзың син! Ізе, мин—сині пілчем. Сухумда азых-түлүк үчүн пастыхнаң хырысханыңнаң сығара танидырбын. Андох сағын салғам — чир дее ізеечі кізі одыр пу, пір дее чалтанминча...

Ол, сіс парған иріннеріндегі тадылығ медты чалғап ала, чарых көк көстерінең ағас төзінзер ле харахсынчатхан. Анда пу наа орловец амыр узупчатхан.

— Хайди чуртап парар ни ол? — улур тынып тапсаан, мині көргөп ала ипчі. — Полыс пирдің син мағаа — алғыс ползын, че ағаа чи мынзы чахсы ба ни зе, — арда пілбинчем...

Чай ізіп алып, азыранып алып, ол крестеніп, анаң мин артынчаам тимнеенче, көөлче чайхалып ала, сабыхсып одырған, пазох ооп парған харахтарын чирзер көріп, сағысха түзібіскен.

— Нбөс парарзың?

— Парам.

— Ой, ічең, көр!

— Ах худай ине чи? Алдах пеер аны!

— Аны мин апарам...

— Сарыза, сарыза, ол чөпке кірген, ам парирбыс, удур-төдір инілерібіскен чөлезіп.

— О, халах, индеріл парбим, — теен ол пыросына, кўліне тўзіп, пір холын минің инніме сал салған.

Орыс чирінің наа чуртағчызы, ам даа кізі пілгелек ўлўстіг кізі, минің холларымда чада, сыылада тын салып одырған. Талай ах көбік тахпайларнаң палғаан изінең чабынып, солбырап, сыбдырап турған. сыбыхтасханнар чабыс ағастар, кидер айлан парып, чалтыраан чарых кўн.

Пастырчабыс ағырин, пірееде іче тохтабысча, тын хабынып алча, пазын өöre тудып, ибіре харахсынча — талайзар, арығзар, тағларзар, анан оолғының чўзінзер көрче — аның иреенің харах частарына өтіре чуул парған көстері пазох изіп тооспас көбленістің көк одынаң тамылып, сағылызыбысханнар.

Пір чирде тохти тўзіп, ол чоохтаан:

— О, худаи абачах! Хайдағ даа чайығ, чахсы ноо! Піди ле парып ла-а, парыпла-а-чадарчыхпын, ах чарыхтың хырина даа, а ол, оолғы-чаам чи, өзерчүк, поли өзерчүк іче чўреенің хыринда, иркечеем минің...

Талай соолапча, соолапча...

Тілбестеен М. Баинов

Мятхас ТУРАН

КИИК ПЫСХАҒЫ

Чоох

Ланди-да іди пол партыр: Оскар тайға хазында өскен, мындох ўгренген, нинче хати тайға холларында, өзеннерінде іче-пабазына от сабысчан, арығларча хыныға хозаннарға аннирға хайынчан, че кииктеп аңчы пабазынаң хада пір дее хати чөрбеендір.

Амды ол пабазының кистінде, соорда, киик теерізі тулуп ораан салып, хыйын чатхан. Ат табаны, харлығ чолда хыйтлап соорзар соох таннан хада тағ одынаң поралалған тирліг оор кўреен. Тимде-тимде пабазынан тамкы аралығ, аалдағы ир кізінің кўрліг арах чылығ чызы сабыл кил турған.

Хайдағ уғаа ырах пол парған олардаң Оскар. Угренген, ічезі кўс-теен, пабазы хынглабаан, тайғазар тартхан. Угреніп тоосханда, тізен, наа өсметкен городта хала парған. Амды пабазы кирибіскен. Аннирға кўскўнчек, чондағы чоохтаң, иртен турып тонанғанча, иир пол парча.

Оскар даа аңнап парбасчых. Аарлығ аалчылар килче. Хада ўгренген оол ипчізінең, палаларын ағылыбохчалар. Позынын ипчізі Клара аалчыларны иирдегі автобустан читіер. Кічиңек турачахха тол паррлар. Пірее киліскен чирде Оскар пабазының чуртын поэзынын дачазы чіли чоохтабысчан. Хайда дача, тіпчелер, анда туранын ағылағы кирек нимес. Пўүн иирде улуғ суулах полар, коньяк ағар.

Ағаа хоза киик ат килзе, хайдағ хынығ паза махалығ поларчых.

Оолгы аннап парарға теенде, пабазы апсах сала маңзыри хыймыхтана түскен. Ибде чоохтазар чоох таппин, хой чили мығранып одырған апсах амды чолда чоо суулаан. Аннап чөріп, кииктер көрглеенін, атхлаанын хайдағ микее түскенін сағысха кирген.

— Хара ат пырғырча, чახсы кўн турбас па анаң, — чоохтан салча.

Піреде чазан хара адын чоо хамчылап сыхча, тыыда саппин, олаңай ла хыхырча паза хамчызынаң пылахтатча. Піреде сўрнік парза, позы, сала андарыл кил түспеен чили, орханнапча. Уғаа кўлкістіг пабазы, таң кирибіскенненер.

— Азыр тіс хая харал тур, — көкні кōдіріліп сала сарнабаан апсах. Че оолгы харасхыда пір дее азыр хая көр таппаан. Таң аннаңарох істі кōйісті пілдір парған: пу тағлар аның хол-холаттары, чікім хырлар апсахха ибі-чурты осхас таныс, олар көрінмезе дее, апсах прай көр тапхан, нанчыларынзар ааллап париған осхас көкніліг.

— Аннап чуртааң ползаң, Осарах... — пу наадаң пастағызын на іди паарсах ўннең «Осарах» кічигледі. Че аннап чуртааң полза, чуртас-та хайдағ чоллығ поларчығын читіре чоохтирға туртығыбысхан. — Тайға чолын өтіре пілер полғазын, — сағызын читір полбиң салған апсах.

Пабазы ағаа, төріткен оолғына, парчан чуртазынанар чоохтирға сағызында пўдірген хазаалары істінзер ал чөрері, тайғазының иң піріктерінзер ізіктерін ас пирері килчеткенін Оскар прай іди-ханынаң сизінген. Че ол пабазының істерінче пас чөрерге сағынардаң, пабазы аны тайғаа тоғыр пасха кизіні чили хығырчатханын пілініп, істінде аарынған. Пабазына тōй, көп чоохтанмас кизілер чоохтың сағызын кизінің ўнінде тыннапчалар. Аннаңар, саба чоохтанғанча, тапсабасха.

— Ам ағырин, чоох тағ азыра истілче, — улуғ суулахтаң париған кизілер чили теен апсах.

Сынап таа ағастар хойыбыстыр. Оскар, азахтарын соор халатхызынзар сōбде салып, тулупха ораандыра сас ойда чадыбысхан. Ағастарның тигірзер сырайысхлапчатхан устары аразында сағам на пызың-пазың түсчеткен чылтыстар көблче ағар турыбыстырлар. Таң чарир тус чит килген осхас. Амыр. Соорның тимір табаны алтында кўбўр хар нымзах, ыраххы узун сарын чили, хыңнанча. Иртензер көрледе чылып килтір. Харның ағы даа сала ілерібістір. Төкпестер, чайғы нанмырлығ хазыр чиллерге андара хаптырғлап парған ағастар чилегелері ідөк ілерізіп көрінгеннер. Оларның хайзы ўгдереен састарын чайылдыра, холларын пулғалыстыра чўгўріс, сегіріс париған сўсеткелер, таң чаринна пастыр салып, хайдар кірчеен-парчаан пілінмин тарбай турғлабысхан чили көрінгеннер. Аразынча соорлығ хара ат хыймыхтанған. Піреде пырғыр салча.

— Оң пурнын тартын, — сыбыхтанча андада апсах.

— Хайда ла тўзірібізер ни? — сағынған Оскар. Тўзірібіскен чирдең сығара Оскар тағ хырлада Азыр тіс хаязар аннап парар. Пабазы чайғыда от саап турғысхан уламынзар парар. Анда ол киик микелечең оймахтар хас салтыр. Чарабас ниме. Мының алнында позы тайға хадарған. Ол туста ол андағ ниме итпесчік. Че тайғалап позы чөр пол-

бас полыбысханда, минін үлүзім тайғада олох халча, аннаңар магаа оймахтар ла халды теен чіли ахтанған. Аннар хадарчатхан паза аннапчатхан кізілер пілгеннер, че, апсах кізі полчатхайар тіп, хол сабысханнар. Оскар ол оймахта түс парған киикті көрері дее килбезе, агаа сала ізенглеен. Киик ле полза, анын теенен уғын көрглебинчелер. Аннирға күс сыданминныбысханда, хасхлап салған оймахтарын поэых көрглезін.

Толғалчатхан чол ачых арах чирге сыхханда, адын тохтадыбызып, түрче одырып алып, оолғынзар мөкейіп, сыбыхтанған:

— Мыннан, — холынаң тағзар паза анда харалып көрінчеткен өзензер прай ние мыннан пасталча теен чіли көзіткен.

Оолғы харалып хоолайчатхан өзензер мөніссіреп харахсынған. Анаң час үннен сурған:

— Чікім тағ ба?

— Пар чікімі. Сана киспе, харығ ла полар, хары мында чуға, чадых төгеліг. Таға харыхча, чіке, одырта сых, — үзүкти-үзүкти чоохтағлап, харах пулиннаң соонзар хылчаннап салча. Оскар чылығ тулуптығ соордаң хорымынаң түбі чох хоолайчатхан, аар көртік харлар чүктенглек салған ағастығ харасхызар чалғызаан түс халарға тын на хыңглабаан. Мылтинн чүктенген, саналарны алғлап, пазох ние-де хасхланған, пабазы полыс пирерін сағаан. Анын, тізен, пір дее кирегі чоғыл.

— Таях, а, мында. Хайда тоғазарбыс? — пала сурынызынаң айланған.

— Чуч-ч, суулаба! — холын тағзар көзідіп, холын хыланнатхан пабазы... Азыр тіс хаяда.

— Ырах па ол? — пілзе дее, сурары килген.

— Нонныхтап чөргебіс хайза.

— Аны пілчем.

Оскар чир түбінзер кір париған көннінен харалысчатхан төкпестер, чадыхтар аразынзар чөр сыххан. Таң чарирға идібіскенге төбй, манзыррға кирек. Че хайда таға сыхчан төс, хайда чол пілчее чоғыл. Агастар кистінде хайда-да пабазынын адының хазағлығ туйғағы хытлап париғаны истіл халды. Анда чылығ тулуп, пабазының тадылығ тайкы чызы... Ол, пиленге көнік парған, тайғаның хатығ сындырлиинаң, иргі күлүктернең тиннес көрерге, нымахтағы чіли пол килерге харазыбысхан. Хайдағ сіліг пілдірген ол, киикті чүгүрте атып, ибзер чүктен килері. Амды агаа, мылтинн тастап, пабазынын соонча чүгүрері килген. Пабазы оолғын, хысхыда піди тайғалап хачан даа чөрбее-нін піле-тура, чалғысхан тастап чөрібісті, хайдағ хомай. Че аннап поэы күстен килгенін паза мылтығын сизін салып, манзырада, ние полза ол ползын тіп, чөр сыххан. Хар алтында салааға хаап, анаң иніс төбін оймахсар чылғаяхтанып, хар аразынзар, андарылып, күреле халған. Ниннінзер паза ниткезінзер хазалчых ічікей хар урылған.

— Тпу, — пабазы сағысха кір килген, — чөн парған апсахтын сөзін истіп мында, сана даа киспин... Хайди полза саналарны азахтарына ілдірглек алып, чөр сыххан. Чадыхтарны чадап алтап иртче. Сығар

таға чит килген осхас. Тирең бөзөн оң саринда харал халча, пу чікім харыхча одырта сығарға кирек.

Саналары чылғаяхтанып тўнере тўскен, пірееде көртіктен хада чылыбыс турған. Че ол аңдарылып ала даа полза, таға сыххан, кўўеле тынастаан. Наағынча ізіг тир сірлепче, саналары салбахтасча, мылтых таа харығ. Оскар, хыялға тынын хыза мўндір париган чіли, сўркўннеде тынастаан.

О, тағ хыры ба! Хайдағ-да чудандыра хойралғлап парған, наннырын тудынглап салған тыттар турғлабысты. Соох нимес сөрөн тан. Іскер аалай хызыл торғы бөніг тигір істінең, часпаң тағлар озартын кўн наа ла сығара чачырапча. Тегілектеніп көглеен чіли толғалып, кўреезі хызыл-көк бөңнернең палынназып сыхча. Мына ортызынча, амды пўкўлеезінен. Көппегес чарых тигірде изеннестіре көбіктел парған сибірек пулуттар, кўмўстеліп, көглеп чарыбысты. Олар чоғар хара-көктен халыннапчалар, алтыларынча паза ўстўлерінче хызыл бөрттің чалыннарына көленибіскен осхас. Ибіркі тағлар даа пасха арах, хайдағ-да нииктер. Ағастарның соохха сўрген салчаң хыролары, кўн сығарынаң, чылығ даа полбаза, ооп партырлар, прайзы хайдағ-да аарлығ аалчыны удурлирға тасхар көгенектіг ле сых килген чіли көрінчелер. Оскар тағ хырында хайхап турған. Аның алнында хайдағ-да оңарылыстығ нимес илбек ние азылған. Пабазы пу пілдістіг ниемстің — кўннің, тигірінің, прай тайғаның — хайдағ-да чардығы, ол аны көріп, прай онарып аларчы, пўўн, тандағы, аңнаң даа андархы кўннерде тигір хайди алызарын, хайдағ чиллер, харлар тўзерің, аны хоостыра поэның чуртазында устанарчы.

Саналарын кизіп алып, кииктер көрглирге тіп, тағ индіре чылдыр сыххан.

Чарылысчатханда, апсах чоогын оолғына читірбин салған.

Че худаидан, — сыбыхтан халған андада, оолғы ағас аразынзар пастыр париганын көріп. Ол, пічік ле тоғынып, ілчір, кўзі-саа чох иде симір парған, чазығ ир кізінің тоғызын идерге пір дее чарабас пол парған иреннерге идірткегі тутчаң. Пола-пола килгенде, тізен, поэның төріткен оолғы андағ пол парды. Сырайынаң, чоогынан уғаа нымзах. Наахтары кил пултах, оймағастар кўлінісче. Ічезіне төбй тохчах пурунның, уйғулығ арах кўлінчек хойығ хара көміскелері, андағох хыстиина төбй, кірбігі аразындағы харахтары кізіні паарсах сыйбапчалар, аннан кізіні хылыхсыни көрчелер. Аарлығ аңнар теерізіне уғаа хыначы. Алай пічік тоғызында ир дее кізі ардап парча ба? Амды оолғын тайғазар киіріп, көп нимес ізенген. Арса, ол тайғазар кўлетке ле чөріп, сынында тайғадаң улуғ хортығ кізі пол парбас. Ол сағыстан парып, от уламына даа читкенің оңнабин халған.

Халтар ат, ахсын уламға тирең кире пазып, чарым харбахча от сығара тартхан. Улуғ тыныбызып, отты тооладып ала, тайнап сыххан. Суғлуғы ла сығдырапча. Албинан тайғаның кўр чыстығ оды сабыл килген. Ур одырғанына теек парған азахтарын сиберли ээлдіріп, Адорс

апсах соордаң тур килген. Че кинетін ады хохыра түскенде, чочып парып, поза паға тыныбысхан. Улам кистінде ниме-де туғлааны истіл парды:

«Оймахта кник», сизіне тартхан. Мылтинн хаап, сала манзырн оймахсар соплапча. Кииктернің піреезі, анда түзіп, тоңайта тооп парчан полған. Амды киигічек тіріг осхас. Кізіні көр салып, хайда-хайдар тырбаңнапча. Одырта араһ ойда чадыр, азахтары чоғар сарбайысча. Пазын тоң чирге сабынып, тобырах ла пол партыр, ибіре түк чайылча. Көксі хар ла. Че кизін азахтары аразында имчектері хызарысханнар, ине кник, поос осхас.

Апсах, мылтинна ойлап пар киліп, кииктің хамаанзар улап сыххан. Че хыйлағ тартар арада, кник апсахсар чапсаан чили көргенине сыдап полбин, мылтинн түзірібіскен. Уламға чбли турғыс салған. Соор пазынаң пағ систе тартхан. Ниме-де сағынып ала, хызыл пағны урухтир иде тоннабысхан. Оймах хазындағы харны күребізіп, кииктің мойнына кизірткен. Пағны тыыда тартханда, түк аразына поолдыра кір парды. Сіреніп тарт көрген, тайлыхча. Ипти тудып алып, сірен сыххан. Нинче ле пар күзінең тартхан. «Амох хайдағ-да ниме пол парар чили, холдаң пу позы париган нимені тут халарға манзыраан. Поолчатхан кник тырбаңнаан, апсах сөзірген. Көксі сыхты, сіліге тартханда, пүкүлее позы хар үстүнде сөйліндіре чадыбысты.

— Пок, хайдағ аарзың, киигічек, — позы алнынча чоохтанған апсах. Пағны позыда тартыбысты.

— Амох айыларзың, — чоохтанып ала, чалбағынча чатхан книктің ах-сарығ хысха түктіг ніске наахтарың, хулаан, анаң узун мойнын сыйбап, көксіндегі күпсек түкті сапхлаан.

— Хайдағ иркечексің, — хыылада чоохтанып чиділ сыххан. Нинче мындағларны өдірген, че ам арығ холы парбады.

Киик тынған чили пілдір парды. Пурнынзар үбүрген. Киик кинетін тынмин даа тура түскен. Пүкүлее уғзалых, че харахтары чылтыраза, хулахтары пістелізе түскен, тіріг халғаның, тағларча, хырларча хус чили ам даа учух чбрерін оңар салған осхас — сылағай азаанаң апсахты хорғыдып, харны пытырада сапты. Апсах, киикке чол піріп, хыя-хыя ырғаңнаан. Че мойындағы пағны көр салып, пағ узуа чапсыныбысхан, кник атыханда, апсах ойда парған. Айлана тартса, кник, хар көртіктерні азыра сегіріп, ырах парир.

Кинетін кирі анчынын чүрегі усхун килген, ойлап парбинаң мылтинна тыынып, нандыра чүгүр килген. Киик, тізең, уламға көли тарта тағзар ағас аразынзар учухтыра атығып ала парча. Илееде көстеенде ле тапсабас мылтығы тычли түсті.

— По-ой, алығ айна полдым-м! — арығ чүреенең түкүрінген. Мылтығын хатап ухтап, кник соонча чүгүрген. Хайдаң килген сағам на чадап хыймыхтанчатхан апсахха андағ күс. Пілінген тик ле тин парир, че тохтап полбаан. Амох, пілдірген, хайдағ-да ниме пол парар, хаап парар алай хайди, че чиит кник палғаан пағны иди ле апарыбыспас кирек. Түндерілче, ағасха хаапча. Тағ хабырғазынзар чағыннап париганда ла, көртіктен пар полбин, тохтабысхан.

— Тпук, алыҕ айна, — киик парҕан таҕларзар перінген. Пір чадыхтаҕы харны күребізіп, одыр салҕан. — Мойындаҕы паҕ чызыбачаң... — чоохтан салҕан пазох.

Хайда-хайда ырах чөрібістір. Адынзар айланҕанча күн пөзік бөрлирге маннанды. Аҕастар аразынча узун көлектер хоостаҕлап, харны харах айдыра чарытхан. Хойнына азых суғынып алып, хара адын изерлебізіп, апсах чалаң кииктеп чөр сыххан. Аҕас устары сууласча ба тан.

— Хар порабызар, аябас. Аннирҕа уҕаа килістіре.

* * *

Оскарҕа чағында аң даа сағбазы пілдіртпеен. Пірее-пірее ле оттап чөргөн киик істері харда хости-хости точкалар турғысхлап парыбыстыр. Ит пуруны паза табылҕат аразынча түлгү чолын хойбыли ораап чөртір. Че Оскар аннаңар даа сағынмаан. Ноҕа-да пабазы ол соордаң түсчөткенде хайди-да пасха көр халҕаны сағыстан сыхпаан. Оларнын хай-хай пасха чуртас. Пабазы прай чуртазын пу тайҕаны хасхан полза, амды андаҕ сағысырас чоҕыл. Амды, Оскарның сағынҕанынаң, кізі чир үстүнде поэзының харны үчүн нимес, поэзының чылтыс чіли тамыс салар ады үчүн күресче. Пу тус пабазына пілдістіҕ нимес, ідөк ол оңар полбас, хайдадыр чуртастың өбні паза оох-теегі.

Оскарҕа күлкістіҕ пілдір парҕан. Пабазы поэзының даа тузында улуҕ аҕынҕа тоҕыр тур көрөргө хылыхтыҕ полтыр. Тайҕа хадарчатхан кізі аңчыларны хатыҕлир орнына, полысчаң, хайди аннирҕа үҕрөтчөк полтыр.

— Тайҕа аны тоозылбачаң, — хынчаң чоогы анын. Пірсінде ідөк үҕрөт салҕан аңчызын чоллас сыхтыр. Чада чызып париган сыныннын идінең ух таап алып, атхан ээзін тудып алтыр. Андада күскеер чайгы полҕан. Сах олох туста пабазы хадарчатхан тайҕадаҕы одыртхан хараҕай хорбылары паза пис улам от көй чөрібіскен. Соонаң таныстар чолларында сыын мүүзінең хараҕай хорбылары тоҕас партырлар. Оолҕы тартыс хайди пол парҕанын чолласпаан, сурастыр таа көрбеен, ічезі ле пабазының алиина ачырҕанып перінгенін искен. Тутханда, хараҕай хорбыларын чоллазарох полтыр. Алай ол азыр мүүсті умуссар (похсах төкчөңзер) тастабызарҕа полҕан. Ол, тізең, өрт салҕан кізінін ізі көйібөк партыр тіп, чолласпин, поэзы тоҕыстан сығыбысхан. Соонаң районнаң киліп, лесхозтаҕы пастыхтарны ай-пораан тартыбыстырлар. Пабазын тоҕысха нандыра, че көйгөн хорбылар паза уламнар үчүн тооза төлеп, толдыра тартынчахты таҕ хырина пір дее тынамы чох сыҕарҕан чіли чабал сірентір. Оолҕы Оскар, тізең, ол туста институтта халҕанчы курстарда, тонанар даа тус. Пір хыринаң чызаан сыын үчүн пабазы иди хаххаанынаңар сағынарҕа даа ирке. Пурунҕы көйтік чоҕылынаң хала парҕан. Кічичек оох-теектерні сала ла чир улинча көрібісчөткөн палалар осхас. Анан чахсы көрібіссен...

Икомерні чізе нинче хати Оскар түнере түс халарынаң осхыр парир. Че ол поэзын көдіре, пасказынаң артых пілечік иде тудынҕан. Я, пілерін ол хомай пілбеен. Аның чооҕынаң оларның тоҕызы иргі ондай-

нан, кооптарны ла чертеж хоостыра хазары хомай тоғыс нимес, ол чох кооптар пўдірілбес, че пости, постын сағызы кирек, чуртасха пўўн-гі кўнге чағын ползын. Анын позы иткен хайдағ-да приборлар, хайзы кирек тее чох. Чиит инженерлер паза техниктер агаа көгіскедег пілдірібіскен. Анзы пілдістіг чахсы, че тоғысха туза ағылза, улам чахсы поларчых, че анзы тың на көрінминче. Аннаңар пастыхтарнаң пірее-пірее хатығ арах тоғазығлар полғлабысчаң. Халғанчы туссар Икомер харығ пілдірібіскен. Че мында аны ікі чылча мының алнында институтсар ысхан чертежтары ал халған. Министерствода прай чарат пиртірлер. Ол пічіктерінде пурунғы кооптарны наа ондайнаң сығарарға, хыра тартылбинчатхан чазыларны электрон устаанынаң суғлирға чөп пирген. Часхызын сарығ суғ ахча — тағ хабырғаларынча турбаларға киліп, чазыларзар позы чайылча, кирек полза, позох чабылып, пасхазынзар парча. Іди чай тооза пір дее кізі ползыни чох хараа-кўнөрте тоғынчаң охсас ол кооптар. Уғаа сіліг, че тузазы хайдағ полар ни? Министрлер дее ахча аябиндырлар, опыт ла идерге уғаа көп ахча сығарыбыстырлар. Амды пу килер чайғызын, анын кооптарын хазарға тимненчелер. Пір хыринаң ол чертежтарны институтсар ызыбызарға Икомерге Оскаррох чөп пирген. Оскарның мында хайдағ-да хозымы пар, агаа чол асхан, Икомер сизік хабарчых па, чох па, че ол анын саблан парған пічіктерін үлезерге итпинче. Оскар кізісер сыынминча, чойырхир нимені чағын даа итпес. Оланай ла хада үгринген арғызына хабасхан, паза хайди за? Икомер пірее ние сағынзын, анзы көрінер. Ам даа Оскар, Икомерні пабазынзар ааллап хығырып, нимесе-де чабалланар сағыс тутпинча, анын чўрегі арығ, аны кемге дее сал пирер. Икомер науказар тартылчатхан инженер, санай даа ол іди парзын, пір дее кізі тутпинча. Кемге-де хара тоғыс толдырарға кирек. Мында піліс тее тың на кирек чоғыл, ўнің хазыр ползын паза кізідең чоохтас піл. Андағ нимее пір дее чирде үгретпинчелер, ол пілісті пос чығарға кирек. Ана анзы Икомерде пір дее чоғыл. Оскарда, тізең, ол сари пар, анын ады өзібіскен, анаң санасчалар, устағ пасхызында бөрлепче, Икомер пір орында, оланай инженер. Ол сағын тапхан нимелер хачанда иргілен парарлар, тоғысты устиры хачан даа підиок кирек полип халар, анда хыйға, тіспен кізілер киректелче. Іди сағыныбысханда, Оскарға чөпсерістіг пілдір парған.

Кинетін ағастар, тағлар тўндерілчеткен, алай ойдасчатхан чіли суулаза тўскен — Оскарның сазы тырбайа тўзіп, арачылан халар сағыснаң мылтиин хапхан. Чох ол силейлер полтыр, ханаттарын хар пурлада саап, ағастар кистінче көдіріліп парирлар. Тағ хабырғазындағы оох ағастығ чыраа аразында нимедір? Э-э, кииктер! Тігіне ырах ла нимес. Пытыраза чўгўріп тағ хырынза айли тартыбыстылар. Нимедір пу? Кинетін Оскарның кииктеп чөрчеткені сағысха кіре тўскен. Көріне тўскенін атхан — теңмеді. Пазох патрон суғарға харбаланча, холы сірлезіп, патроны даа ипти тут полбинча.

— Э-эк, айна! — чадап кире пазып алған. Кииктер чоғыл. Тігіне нимедір, кииктер! Оскарны харап тари-тари турғлапчалар. Мындох атарға полған. Ол, тізең, кииктерзер чағын чўгўр сыххан. Тігі ле ағас

төзіне, чөленіп аларға. Кииктер Оскарны харап алып, ағас аразынча тағ азыра сегірізе халғаннар. Э-эк, айна! Оскар тағзар чүгүріктенбк сыххан. Че пір дее ниме чоғыл. Көмес турып алған. Тігіне Азыр тіс хая, андар. Амды чүгүріктен парары килген, азахтары, холлары, чүрегі прай хылчыгастанған. Оскар піди полғанын пір дее оңнабинча, алай пу аңчының тізіккені бе?

Че хайди даа маңзыраза, сана, тирен харға нымзах патып, ағырин на чылча. Ағас пастары күүлесче, чил осхас алай тан ма. Харычахтар учуғысхлапча, таң пабазы төлкелеен, тигір алызары ам читті бе?

* * *

Өкпезі түс парғанда, апсах маңзырабиныбысхан. Киик хайдар ойлырын азынада пілген, аннаңар аның чолына тоғырли сыххан. Мойындағы пағ чызыбачаң...

Ады тізекче харда майың сыхча, чилге көлек ачых төстерде хар ат пудынча. Майың даа полза, чылдырған. Сағысха түбен-аймах ниме кір килче.

Аның хара даа нимес, торығ даа нимес түктіг адычах, андағын халтар ат тіпчелер. Чабыс сынның, тохчах, чазан, че майығарын пілбес. Ур ниместе ле тоғыр кізідең, ахча пар пол парғанда, садып алған. Аңнирбын ма сағынчаң. Хайдаң. Пірде сыыннар, пуланнар санирга польстырып, пірде, сыын мүүзі тузында, ағас пүрі хырчаң харыстас сых килче, хорбылар сарғалып, пірде өрт — тайғада маң чоғыл. Тынанар алай пос алнынча аңнир орнына, идін сойа чөрчен, хузухтап таа пар килерге маң чоғыл.

Полысчаң кізі чоғыл. Чалғыс оолғын ипчізі Параско үгредерге күстеп, хыстарын ідөк. Апсах пілчен, үгринген пала ол кізі палазы, хайдан-да хат алар, хыстары хайдар-да ирге парар. Хайы ам, палаларын көрерге дее таппассың, хайда-хайда чөрглепчелер, хайдағ-хайдағ туғаннығлар. Пеер килзе, оларға аң на теерізі. Пірее аңычах холға кирзе, аны садып, ахчаағын көрбессің. Осар даа ам тиктең килбеді. Киик пысхағы чығдырча, поэна пысхах өдік тіктілерге. Нимее ол аарлығ теерілердең алчаахча Осар. Ноға-да оолғын пір дее оңар полбинча. Халғанчы 'туста сизін парир, ол хайдағ-да күлбүк-халбых ла, күле-чала ла, үс-чағда халғаяхтанчатхан осхас. Пірде ічезіне полызачых, пірде пабазынзар, прай идечік-тудачых полыбысча. Албыға теерізің көр салза, аннаң паза поэп полбассың табыраанча пир сал. Хачаннаң сағын чөрген: пірее дее хати тайғача аңнап чөр килзе, уғзалып алза, арса, пірее ниме сизінер. Ир кізінің хатығ чөрізің піліп алар. Алай амғы ир кізі андағ полар кирек пе! Ир дее кізее, ипчі дее кізее, төбй полбасха. Аннаңар Осар кичее аңнап парарға теенде, апсах аңнап чөрерге аарсыпчатхан даа полза сала маңзыри чаратхан. Ам хайда ла ни? Тир саапча, неке, симіс кізінің суғ ла сыхпас чирі чох полар. Апсахтың күлкізі кил парған.

Поэның апсахтың пу улуғ харча аңнап чөрчен күс чоғыл. Чалан ырах чөріп аларзың ма. Пірее кингічөк түзіріп алам ма тіп, оймах хас

салған, пилен кийгичектi дее соғып аларға сыданмады. Кирип парғаны пуох полбас па за.

Киик тее урунминыбысты, тик полбачаң даа хустарда ниме чоғыл. Хар порабысты. Күн тағ пазынзар түзібіскен ме алай пулуды халын ма, уғаа пүрүңкі, аңа даа тың хайбин. Азыр хаязар ла талаза тутхан. Анда оолгынан, хада азыранып, чоохтазып аларлар.

Кинетін ады, хохыра түзіп, нандыра одыра килді. «Пүүрлер» — сағызына сииле түскен. Апсах манзыраанынан мылтин даа суур полбиныбысхан.

— А-а, эйнезі, тур-р! — хысхырча. Көрче, тос арах чирде оох агас аразынаң пүүрлер, манзырабин, сопастан ойласчалар. Оларзар мылтин пахлабин даа атыбысты, тапсабас мылтых тычлап ла парды.

Э-эк, хос мылтых мында тайгаа толдыра нызырап пирерүк. Пазох патрон сухча, көрингенінзер ле тозовказынаң пазох тычлатты. Татай, пу мылтых атылчатханға даа төбй нимес. Нинче аңнаан, че мындағны, пүүрлер аннаң пір дее хорыхпин сопастирын, хачан даа пілбеен. Таң киир төкпес атха мүн чөргенін олар даа пілчелер. Уғы пүүрге хаппаан осхас — хайдаң. Ойласханнарын көрглеп парча. Ікі ос кистінде чилегезінең ходырыл парған тыт чатча, аның хыринда оох күрен салаалығ ах хазыннар. Анда киик түктері чайылча, ортызында хайдағ-да тарып. Алай ол кийгичек... Апсах, адынаң түзе хонминаң, кииктің мойнын тут көрген.

— Чох, ол нимес... чох, ол... худай көрзін... поол парған полар... Пөрігін суурып, чадыхта одыр салған. Кинетін, прай иді ханынаң ниме-де чағыннап килигенін сизін салып, тура хонған — агас аразында оолғы чүгүрте чылып одыр.

— Ниме полды? — үрүгіп сурған ырахтынох. Пабазы оолгына чоохтир ниме таппаан.

— Пүүрлер той иттірлер, — теен. Оолғы пүкүлее хар пол партыр. Киик тарыбын, оңар полбин, көрглеен. Пултах наағында оймағастар хыс палани ла чіли ойнапча. Ічезіне уғаа төбй. Харахтары хузух сабалынаң кізіні сөрөн арах таннаң сыйбабысчатхан осхастар. Пабазы, тізең, пурны, хурубысхан харағай салаазы осхас, сарығ, узун, ээгінде торбасха төбй сарығ өскі сағал, хоор харағы хызарыбысхан.

— Пилге сығып, иртіре париғам, кізі табызы истілче, көрзем, синзін, — үні көдіріліп чоохтаан оолғы.

Пабазы тапсабаан. Пурнынаох төбй игір хара сороллығ хаңазын сорғаң, ниме-де хомзын парған ма таң.

— Палығлығ полтыр ба? — олған сағыстан сурған Оскар.

— Чо-ох, хайдаң, — сыныхтап салдым теен чіли мойнынзар көзіткен. — Алай палығлатхан ма?

Оолғы хайда чөргенін, хайдағ істер көргенін чоохтағлаан.

— Оо, пис часха пари! — чазын көріп чапсып парған оолғы.

— Нанарға кирек.

— Хуруғ айланчаң поларбыс, — кірбік аразынан нымзах сыйбабысхан оолғы пабазын.

— Ноға хуруғ? — Апсахтын үні өтіг тапси түскен.

— Мына пысах! — Книктің азахтарын сараңнада тепкен. Анаң хуу тарыптағы түрлдіре чатхан чоданы хаап, харын хәhti сiлiге тартхан.

— Ниме? Ноға? — хорых парған оолғы.

— Амох сойып аларбыс, пұдін пысахтар! Хайтчан ол... Ханы чуул парар!

Пабазы, нанындағы пычағын суура тартпинаң, хуу сббкте хала парған пысахтарны сой сыххан.

— Хайтчан ол, чыхсы нiзе, — харын сыйби тарт турған, — Пысах өдiкке хайдадар чыхсы, сеге төрт ле кирек.

— Нимее аны, абан, ноо кирек ол? — Оскар ачырғазын тындыра тiп полбаан. Сбстерi хайдағ-да нымзахтар, нымзах резинаны ла ўзе тайнирға сiренiп, ахсында ығырадып, наах тбзiн хылчыхтапчатхан осхас.

Оскар сағыс алынғанча, пабазы, пiр-iкi ле тiле тартып, ханның пысахтарны чадых ағас ўстўнзер тастағлаан.

— Кбр, хайдағ пысахтар! — хыылаан ол. Оскар ўрўгiбiскен — пабазына утыр парир. Амох кбмес ле полза, чарнына ойда тастағлабызарға, чарабас тiбiзерге. Оскар iдбк иткен:

— Ну, абан мин синi мындағ полар тiп сағынмаам. — Кизе саап тастағлаан чiли сыххан Оскарның ўнi.

— Одiкке тiк салза, кбрiнмес, хайдаң килген ол пысах.

— Татай, — тўкўрген оолғы.

— Пасха ба? — хыхсыра тўскен пабазы, ах харағын оолғынзар чўлтеннеде кбрiп, пысахтарны хойнынзар суухлабысхан.

— Татай! — оолғы, тыыда хыхсырыбызып, инiс тббiн iдiне халған.

Апсах пастан ниме пол парғанын оңар полбаан. Пағыр ағас саптығ узун чылтырах пычағындағы ханны холнаң чызыбызып, ағас хынға суғыбысхан. Адының сыртына чахтал парған харны харағай сабалынаң сыбыра тартып, адын чадыхха хости пастырт парирып, тохти тўскен, пысахтарны хаап алып, хойнынзар суғыбысхан.

Оолғы ағас аразында тағ индiре тiгi илер парир, тискен чiли чўгўрте ойлатча. Узун иде iдiнче, кбрерге дее морсымның. Чиит кiзiнiн кўзi хай партыр, сағын салған апсах.

— Махалығ идiбiстi ол минi, — оолғын кбрiп, чоохтанған апсах. Че олох туста апсахха уғаа изi чох пiлдiрген. Сағам на тағзар кбдiр париган аарлығ нимезi, кинетiн холдаң поэып, тағ индiре тоғлахан париган осхас. Олаңай ла парбады, пабазының сырайына кник пысахтарын чаба тастаан чiли чбрiбiстi. Уғаа махалығ иттi. Хайда-хайдар бктем. Сынында бскiрген оолғы.

Апсахтың кбксiне сыыспас ачырғазы тут килген. Амох ол аны сўрiп чидер. Анаң чи? Анаң кбрiнер. Ол кбп ачығны, чабалны кбрген, чааны тўгеде артынған, че мындағ ачыға хаңан даа урунмаан. Чыхсы сағын килзе, ол ам даа чыхсыны кбрбинче, киректе зе, чаада алған медальларын хазанып ўлўкўннерде кiзее кбрiн чбрчен костюмы даа чоғыл.

Амох... Апсах, адының ахсын сiлiге тартып, сыхых таа теертке-

лек адын, холынан позытпас хамчызынан хабырға пастыра улдур-
җая. Халтар ат, хорых парған осхас, турғанозынан халыхха сегірген.
Ат туйғағы ла чадых аразына хыстылып андарылбазың, алай ады-
ның харны тыт салаазына чара тартырыбыспазың. Нинче тапхан
нимезі, тоғынған ахказы ол ла ўгрэнглепеткен палалары соонча пар-
ған. Ам даа ит полза, ит, ан теерізі, — прай оларға. Аның орнына пі-
рее дее хати паарсир орнына... Амох оолғын сүріп чидер, кник пыс-
хатарын сырайына тасты пирер. Апсахха пір пысхах таа кирек чо-
ғыл. Амох! Төс чоғар іди соданни ойлат полбассың, төс кізі сағызың
кирчен, чуртас санай ла иніс төбін полбачан...

Че оолғына чағыннаан сай апсахтын өкпезі түскен. Сүре читкен-
де, пысхатарын даа тасты пирерге холы парбаан. Оолғынзар харах-
сынмаза даа, аның ирке омазы, пултах оймағастыҗ наахтары, тохчах
пурны, хара халын кірбіктіг харахтары прай көрінген. Төссер сіреніп
сыхчатханы аястыҗ даа пілдір парған. Че адын тохтатпаан, хамчы
саап, көні иртібіскен.

Оскар, іче-пабазына ла паарсадып, оларға пір дее ниме нандыр-
бың, көнік парған. Ол оларнаң хада хачаннаң чуртабаан, хызылыста-
рын көрбеен. Ічезі пабазынаң чазырған чіли пирчен, пабазы, тізен.
көрчен, сизінчен, че тапсабачаң. Соонзар пабазынаңар кирегі халби-
ныбысхан — хайди полза, іди пол чөрзін. Аннаңар Оскар пабазына
пүүн «татай» тіп түкүрген чіли чөрібіскеніне пір дее кілеп салбаан.
Іди ол пасхазын даа, пірее сарыстарда уттыр париза, идібісчен. Чон
көзіне пыролаттырған кізінің тілі тарт парча, андада ол, удур пыро-
лирдаң, позын на арачылап халарынаңар сағын полча. Нинче хати, ол,
Икомерні чертежтары үчүн пыролап, ізік чаба тарт чөрібісчен. Ам даа
олох хылыгынаң пабазын іди ойдазыра тібіскеніне морсын парған.

Че пабазы, адына хамчы саап, піди өктем чөрібіскеніне паза ат
табанынаң сырайына хар тастада ойлатханына Оскар хахап парған.
Хайди полды? Позының соонда кізі чохта, ээн-хоол ла, хайди-да өкіс-
сірестіг ле пілдір халған. Хости парарчых, аннаанынаңар пірее ниме
чоохтирчых. Ол, тізен... Уғаа өктем. Піди ол, адын көліп, ибзер чал-
ғызан ойлада халардаң аябас. Анда ам аалчылар полар. Олар хайди
даа сурарлар.

— Кирек чарады ба?

Пабазы, тізен, хан пол парған кник пысхатарын көзідер. Анан
пазох сурарлар.

— Книгі хайда?

— Пүүрлер чіп салған, — нандырап алаамдырынан, — піске пу
пысхатары халтыр.

Іди пол парар. Икомер хатхырап, хынза, пасхазына истілер. Ос-
кар үрүгібіскен. Чох, апсахты сүріп чидерге.

Че таға сығара нинче дее чүгүрерге итсе, анчох пір орында тепк-
ленчеткен чіли пілдірген. Тігіне оох чыраа, ос хорбылары, оларны ибі-
рер, тігіне чоон чадых-азыра алтап полбас, андарылған агас — прай-
вын тооза санап полбассың, прайзын тобыр парарға кирек. Андарыл-
ған, тўндерілген, саналары систіл турған. Оларны палғап, хатабох

чүгүргөн. Хайди даа чидерге! Тагнын пөзігі тоозылбаадаг тогыр хабайбин даа турча. Оскар таягын чирге, айназы тудып, хази сасхан, ідінген, пазох нандыра чыл парчатхан осхас. Идінең хайдаг-да соох тир сыхча. Че пілінче, майыхпинча паза майыхпас. Нога-да азахтары агырта тагылчатхан осхас. Хайди даа манзыраза, ырабинча. Турыбысхан. Ибіре тайганын пір дее нимее хабайбас амыры чіскістіг дее.

Нимее ол Икомерні ааллап хыгырча. Ноо кирек ол? Хачан даа нанчы полбааннар. Сынында чертежтары ла үчүн, анын кинетін бс парганы үчүн. Я, я андаг! Агаа кемге-де чөленіп аларға, анаң анох тартхлирға, пасхлирға кирек. Пасха ондайнан ол чуртап полбинча. Икомер аны түрче полза завхозха ла чарирзын теені, аның пілізі пасхазына карьера идерге туза паза ол поэзы даа карьерист, хачанох инженер нимес теені хап-орта.

Оскар поэзын угаа чабаллаан. Майыхпинча, күзі дее парға төй, че азагын пөзік арах төнічекке алтирға итсе, көдірілбинче. Пір кизекке үрүгібіскен: ам аңдарыл парза, тур полбас. Олох туста сизінібіскен, манзыраза даа, пір дее ырап полбинча.

Чахсы сагынза, нимее маңзырға, саңай даа пілзіннер, хайдаг кізі ол Оскар, хайдаг аның іче-пабазы, хайди олар угаа уян чуртап-чалар, тарып киик пысхагынаң ала оларға пір дее артых нимес. Хайдаг оларнын чурттары, хайдаг оларнын пір дее нимее чарабас ооллары. Маңзырабинчыбысхан.

Че пабазы нанғалах полтыр. Соорына толдыра от таарлап салтыр. Поэзы түбіне читіре син парған от уламы хыринда хайдаг-да оймахсар хар күрепче... Оскарға пілдістіг пол парған, чагыннап килгенде, хайдаг оймах. Че ол нога аңдар хар күрепче?

Оскар аннаңар сурбаан. Саналарын суурған, пазыртхаа чапсыра палғап салған. Харын хахтабызып, соор үстүне чадап ла сыгып алған. Пабазы пазыртхы пазынзартын хайди-да чапчаң сыға салған. Адын тибіредерге поза паан чыы тартчатханда, Оскар пабазынан сурыбысхан:

— Пысхактар хайда?

— Ниме тідін? — удур сурған. Пабазынын тырбайысчатхан хызыл сағалы паза ыргах арах пурны көріне түсті.

— Киик пысхактары хайда тіпчем?

Пабазынын сырайы хайди-да аламдыр иде сөбілініп, сын сагызын пілчее чох иде чоохтанған:

— А-а, пысхактар? Тастаглабысхам, — хамчылығ хқдын тағзар сапхан, — тастаглабысхам.

Ибде оларны сағааннар. Тураа тол партырлар. Икомер, «Опал» сигарета тартып, ойда арах одырча, пабазынын чодым туразында угаа интеллигентнай көрінче. Ипчилері удур-төдір харығ полип, хабырғазын тойнаң сыбаглап салған пес хыринда хайынғаннар. Палалар орған үстүнде пычых-пачых жүсче. Аңчыларны прайзы улуг суулаахнан удурлааннар. Че аң өдірбин айланғанына пірдеезі хомзынмаан. Столға толдыра тамах салып, одырыбысханнар. Оскар ирет алған сай иргөк ондайнан хормачыланарға харасхан, че ойын чооғы салых ла парча.

— Хайди полгазын? — ниме-де сизинген ипчизи.

— Киикке атырыбысхам, — кўлерге харасхан Оскар. Агаа хатхырыза тўскеннер.

— Точно! Пабаннан хада чўрбеен ползан, ики азахтыг киик сўрис чўрген тирчипин.

Хатхырысханнар. Хабахха ит хаабысхан, кўмес ле хыныг чоох хыныг кўлкинең чараан. Ана ол туста Оскарнын ичези тасхартын кире салған.

— Эк, худай! — хатхалаан ол. Холында хайдаг-да тооп парған тўктиг теери чаза тартып ала, пазох хатхалаан.

— Эк, худай, нимези полчан пу?

Пысхах теерилер пирденнеп чарылглааннар, анаң стол хыринда тўсклееннер. Пабазы пысхактарны тастабаандыр! Оскарға ичези, кизе кўзитпин, ънетин пиди улуг уятха суғарға чазыр чўрген нимезин амды сығар пастабысты осхас. Аның аразында ичези хысхырған:

— Киик пысхагы мында, иди хайда?!

Икомер, ипчизи паза поэның ипчизи Оскарнаң хайдаг-да хыныг, хатхылыг ниме сағаннар. Че ол хычай парып, сырайы кўйп одырған. Прай пиктеен, чазырған, паза аның истинде кизе кўзитпин чазырып ал чўрген нимези изелип, ъон поэның иди-ханы чох киик пысхактарынаң чон алнына турыбысхан осхас. Аны, тизең, ин аарлыг кизизи, ичези, кўзитче.

— Иди хайда? — хысхырған ол. Амды институтта прай истил парар. Икомерниң ипчизи тыстанмас, кўлерлер, хатхырызарлар: пис Оскарны мындаг сағынчанмыс, сымында андаг полтыр. Хайди полчан за, пысхактарны хаап силерге, хысхыраға?!

— Пок, пу нимени, хайди пол чўрче, — чоохтаныбысхан пабазы.

— Пысхагы мында, иди хайда? — ичези кўлинип амох оолгы алай апсагы киик идин тасхар чазыр салгабыс тирлерин саған. Андада ол, тасхар ойлап пар килип, киик идин аалчылар алнына хайхада сали пирерчик. Хайдаг хыныг поларчых. Хаптырыбысханда, кўлбегі тутхан, мындаг аймах аалчыларны киик идиен сыйлабызары килген.

— Хайдаң таап алды пу нимени!? — сурған пабазы.

— Арчымахта полтыр, — пўўн ал чўрбеезиң ме хайди?

— Ал чўрзе чизе анаң, кўскўдох сооххан киикти полчатпас па, пок, апар сал, — арығли чох иде тибискен пабазы.

— Э-эк, худай, алай андаг нимең ме, — перинип ала сыххан ичези. — Анаң чоохтабачан ма, хачанох истеп саларчыхсым.

Хатабох кўўлес сыхханнар. Киик пысхагы, пўўрлер, хайдаг-да улуг аалчылар — прайзы оох-теек. Ин ули паза ин артығы...

— Абван! Че синиң ўчўн изибизелер. Кииктеп чўрип, киик ат полбас ўчўн изибизелер, — кўдирил сыххан Оскар.

— О, ол хайдаг-да хыныг ниме, — чирче кўдирген Икомер.

— Аннап чўрип, хайдаг сўрўнниг пол парған Оскар, — сўб тартхан Марина, Икомерниң ипчизи.

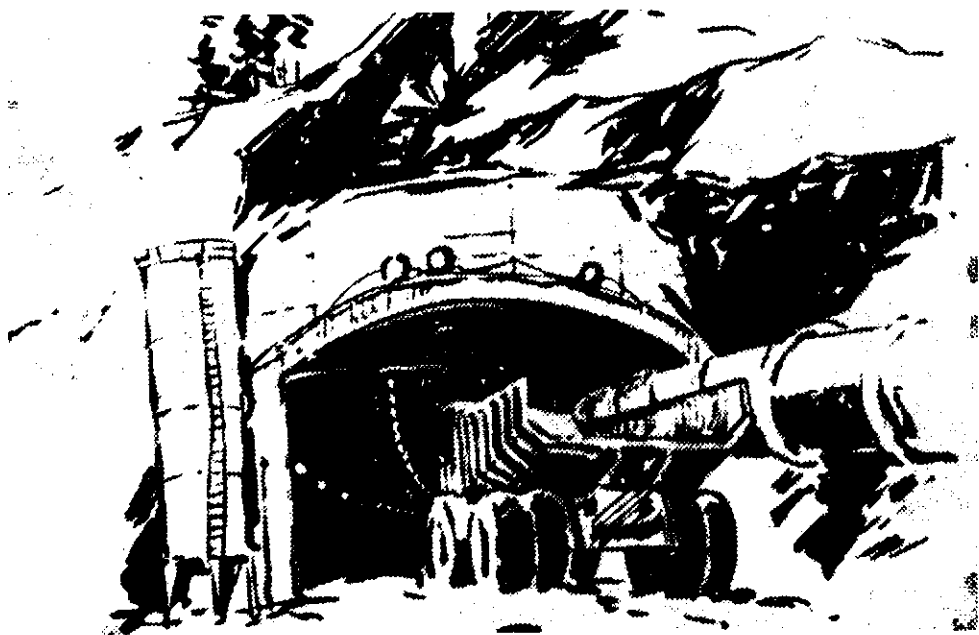
— Ир кизиниң истинде изерлиг ат чызызын, сын ма, апчах? — Икомер апсахсар чирчелиг холын сунған.

ХООСЧЫ-ЖУРНАЛИСТТИҢ ЧИДИГЛЕРИ

Хакасиянын улуг пүдүріглерин, матыр кизилерин — пүүнги күнни көзүтче хоосчы-журналист Владимир Бутанаев. Соян-Сус ГЭС-тың пүдүриин пасталгали ол «Соян ГЭС» тип темаа хоостар пасча. Анын тогыстары удаа областьтагы, Москвадагы газеталарда паза журналдарда сыгадырлар. Абакан—Тайшеттиң пүдүриине чарыдылган хоостар үчүн В. Бутанаев «Гудок» газетаның сыйыхтарын алган, политика плакады үчүн Финляндияда ирткен Тилекейдегі көзидігнің сыйи-наң таныхталган.

Хоосчы В. Бутанаев, чуртаснаң тин хаалап, Сибирьні наачылап-чатхан совет кизінің чарых омазын поэзының тогыстарында көглөпче.

Че В. И. Ленинге чарыдылган хоостары анын творчествозында иң аарлыг орындалар. Оларның иң чахсылары Москвада В. И. Лениннің Ойн музейінде, Сустагы музейде көзиділчелер, алынча альбомнарда сыхханнар, совет графика тогыстары аразында пасха хан чирлерінде көзиділгеннер.

Соян-Сус ГЭС, автомашиналар чөрүөң тоннель

Пүүлги чыл Владимир Павловичтин чуртазында угаа таныглыг. Май айда Москвада анын хоостарының алынча выставказы ирткен. Анда прайзы 70 тогыс көзиділген. Маңнаныстыг ирткен көрім Хакасия хоосчызының маңат чидинеңер киречілепче.

Социализм Істенізінің Матыры чабан Т. В. Окунева

Хая Ұтеңенер

АНТОН АЧА

Чоох

Полған хырых пис чыл. Чаада илееде чөріп, часхыда ла айланған Антон Албынахович колхозтың тоғынчаң аттарын, пугаларын хадарчаң. Піс, читі-сигіс частығ оолағастар, иир-иртен ат хазаазынаң сых-пачаңмыс. Чаачы киптіг, тың ахсапчатхан, ат хадарчызы пістең чарханмачаң, пабалары чаада халған өкістерге уламох паарсах полған. Пісті ол ат көлерге, чалаң чөрерге үгретчең, піс ағаа паарсап, прайзыбыс Антон ача тіп адачаңмыс. Ол пөзік, ніске сынның, наағында сорыптығ, түренмей сарығ сырайлығ полған, удаа чиділіп, тыңы хызылып тынанып одыр салчаң. Чааға парғалахта аны тон-хазых, көрімніг, аалдағы оолларны прайзын силчең күстіг оол полған тічеңнер.

Ізіг күнде ол күнге көйіп чатчаң, піске анын көксіндегі улуғ сорыбын көрерге аястығ пілдірчең. Паза анын пудында читіре пүткелек палығ полған, ол андар хайдағ-да чалбах пүрліг им оттарны чапсырып палғачаң.

Пір күн наңмыр чабысхан. Отта тоғынған малларны, иртеезин ағылглап киліп, аал пазындағы саста салглабысханнар. Піс, пасхох күйнердегі чіли, чалғыс хазың төзінде чыылыс парып, Антон ачаның хайди чааласханын сурағлапчабыс. Ол хынып чоохтапча. Піс, чалаас азахтығ, күнге көйглеп парған сырайлығ, киден паза намачылығ көгенек-ыстанның оолағастар, анын пір дее сөзін иртірбин тыңнапчабыс.

— Амды мин сірердең сур көрим, — айланған ол піссер, чооғын тоос салып, — өзіп алзаңар, кем поларға сағынчазар?

— Мин, сірерөк чіли, ат харадарбын, — нандырған Павлик.

— Мин дее...

— Мин колхозтың сағчаң інектерін хадарам. Сүтті тосханча ізіп алып. өктем ойлат чөрербін, — чоохтаңған түренмей көрімніг өкіс Мукайла. Оларның інек чох полған, хызылчаннар. Кем ол туста хызылбаан.

Пістің улуғ нимес, хара суғның ікі саринда ікі улица сөбде тар-тыл парыбысхан аалычах. Аал ибіре, хазаалал парған чіли хаялығ пөзік нимес тағлар турғлапча, хабырғаларында аймах ағастар көгеріс турлар. Улуғ чоллардан тастыхти чатхаң аалзар машина-мотоцикллер тилем кірбеченнер, піске ол туста чалаң чөргеннен артых ние чох чіли пілдірчең.

— Иди киліспес, харындастар. Түрче полза мал тоғызында даа үгредіг кирек полибызар. Кем солдат полип, Чир-суубысты хадарар?

— Мин алмияа палалға холыхчам. Анда кізілел ол халча, — чоохтанды аар тіліг Гриша. Піс күлімзірезібіскебіс. Антон ача теен:

— Хорыхпа, Гриша. Піс немец фашисттерін тоос салғабыс, паза хачан даа чаа полбасха кирек. Кем имчі полип ағырығ кізілерні имнеглир? Кем тракторнаң хыра талир? Кем үгретчі полар? Полған на

тоғысты идерге піліс кирек. Харассаңар, сірер хынған на нимее үгренип аларзар. Піс удур-төдір көріс салғабыс, киртінмин.

— Мин хайди үгренип аларбын, тоғыс часха парчам. Школаа ыспинчалар — хысхацах киден ыстаннығ Митка мөнек чоохтанған.

— Ноға?

— Кип-азаам даа, өдігім дее чоғыл. Школа аал пазында, ырах.

Митканың семьязы улуғ полған. Пабазы, чаада аар палығлат салып, имненче тіп пічік килчен.

— Анзы ізе андағ. Сағам прай чоныбысха аар. Немец фашисттері, чаанан кіріп, Чир-суубыстың чарымын үрет салды. Көп ниме чидіспинче. Хайдағ городтар, ааллар изеліп, көй халған. Хайдағ оолхыстар, хайдағ тоғысчы алтын холлар анда чат халған. О-о, сағысха кирерге сидік. Чыллар иртіс парарлар, прай ниме читкіче полыбызар. Сағам сидік тее полза, хайди даа тузында үгрөн халарға кирек.

Иди иң не чағын арғыстар чілі чоохтасчанмыс. Мин аттарны хараазын чөрчең хол істінзер чалабызып, Антон ачанан хада нан сыххам.

Күн хызарып көйчеткен аар хара пулуттар кистінен сығып, халғанчы сустарынан пөзік тағлар тигейлерін хызартып, ыраххы хара тағ кистінзер түс париган. Кии сыхтығ. Сала сөрөн танычах сабылчатхан. Хоныролар сығдырасханы, інектер мүйүрескені, адай үргені истіл парчатхан. Чолның ікі саринда хости-хости көрімі чох кічичек ағас турачахтар турғлапчатхан. Пір чурттың алнында аппағас сағаллығ, кічичек пүгүр апсах сырбағалар тоорчатхан. Антон ача, хыринзар пас парып, изеннескен.

— Кем ам пу? — апсах танып полбинчатхан.

— Мин Албынахтың аламдырыбын.

Апсах хорсайта күлінібіскен:

— О-о, Антон палам но. Пу чобаға кізі дее таныбас пол парим. Минің олғаннарымнан хада ла ойначанзың. Олар даа чох полза, аалап турзан, палам. Ус оолғымның, чаада түс халған тіп, пічіктері килглеен. Искен поларзың?

— Я, искем.

— Адым даа адап халчаң пір оолғым даа айланған полза. Төлім хайдағ талааны чох полған. — Ол улуғ тыныбызып, кічичек пүлес харағын чызын салған.

— Аған, син тың чобалба. Хынза, оолларың пірсі пірсінің соонча чайғызын чидісклирлер. Пірееде, үреп парған тіп, пічік килген соонда, солдат позы чиде түсче.

Олар төге пазында хости одыр салғаннар.

— Андағ алчаастар полыбохча ба? — апсах хахап парған.

— У-у, ноға полбачаң? Анда нинче-нинче муң кізі. Чаа тузы, пічіктер маңзыраға иділче, чохсы даа сыныхталбин. Пістиине дее төбй фамилнялығ чон көп.

— О-о, хайдағ даа тілліг чонның палазы чаада ла халбазын. Кемні дее іче-пабазы, ибдегілері сағыпча. Чаа — ол ынчых. Тўнее пір инейекке төлке салдырғам. Ол оолларың хазых нимес тіпче.

— Че-е, чой төлкечілерге киртініп порастаныңар. Японнарнаң чаа

тоозыл парир. Чааласхан ооллар айланысхлир. Хынза, оолларын партизан полған поларлар, пленге дее кір парарға ўр нимес. Чаа ол — чаа. Чобаға пастырба, оолларыңны сахта. Мин ўреен тіп пічік килген харындазымны сахтабохчам.

Апсахтың хойығ тырысхактығ сырайы ачых-чарых полыбысхан, харахтары бріністіг чылтыразыбысхан. О-о андағ ла полчаң полза тіп, апсах хаңзазына тамкы таарлап, отых сағып хамысхан. Хабонын чызы тадылығ сабылчатхан. Пірсі тамкы ызына тохтабин чиділ сыххан.

— Хазинн хомай осхас, оолғым,— ол хаңзазын хахтабысхан.

— Хазинн чахсы полған полза, чаа тоозылбаанда, килбесчікпін. Сағам имненчем. Ибіре арығлар, кин манат. Сўт, хаях пар. Имнер ағылғлап алғам. Тўрче полза, час пызоцах чіли, тоғлап ойлап чб-рербін.

— Чахсы, чахсы, палам. Андағ ла ползын. Чахсы тылаас чоохта-дын. Бріңчем. Пу хараазын, арса, истіг узим. Табырах хазыхтан, оолғым. Чахсы кізінің тблізің. Чарның чалбах ползын, чаяның пбзік ползын.

Апсах пісті азыранарға хығырған, Антон ача, поэрахта бнетін ааллап килербін тіп, анымчохтасхан. Чоохтаспін парчабыс, Антон ача сағысха тўзібіскенге тбй.

О-о, хайран кізі, — улуғ тын салған ол, — прай чирде чобағ, чобағ, чобағ. Хайдағ аар чыллар.

Чол хыриндағы чуртта пір чиит сіліг ипчі хырзынып ала, хазаа ізігін тыхтапчатхан. Антон ача пас парған:

— Чарадынар, худағай, тыхтирға полыс пирим. Ипчі сіліг харах-тарын хахап парған чіли піссер кбрібіскен:

— Хайди тыхтирзар, поэғлар даа чоғыл.

— Поэғ итчең сала чоон эмек чоғыл ба?

Ол кілеп парыбысхан, тўрче полғанда, таттап парған эмек, хыхсыс паза масхачах тудын килген.

— Апсағың удаа пасча ба?

— Удаа. Пір ай ла хонғанда, аны апарыбысханнар.

— Удаа, удаа пас тур. Ибдең пічік килзе, ўлўкўн не осхас. Ол, чоохтазып ала, поэғлар итклеп сыххан. Пастап эметі усталдыра саап, анаң тбрт іліг синеп алып, хыхсыснаң кизе сабысчатхан. Хынығ даа полған кбрерге аның поэғлар итчеткенін. Иледе поэғлар тим-неп алып, пызо хазаазының ізігін чардыларнаң ипти сапхлабысхан.

— Хайдағ алтын холлығзың, сват, — ипчі брініп чоохтанған. — Мындағ оолны сағыбин, хызын хайди пасха аалзар ирге парыбысты ни?

— Ноға? Мин армияда ипчі ал салғам тіп письмо пазыбысхам. Чиит, сіліг ол, ноға мині, кинекті, сағып сарғалар.

— Иди хайди уятпін чоохтанчазар? Сірер чаада, Чир-суубысты арачылап кинек пол парғазар. Ўр имненгезер бе?

— Тбрт айча. Ўс чыл артиинан чааласхам. Ибзер дее, тоғынарға даа сағын парғам. Хайди пастап хынған хызымны кбріп аларға сағын-

ғам. Ол даа алыс парған полар. Пірее ааллап килзе, миннең чолабит читіретсің.

— Позын даа тоғаспассың ма? Чолабидіңні чідірбеспін. Ноға ипчигілігін тіп ханыртхазын, пістің хыстар чаачыларны сағып пілчелер. Кирек полза, он даа чыл сағирлар. Кіріп, наа саған сұт амзап алынар.

— Чарир, алғыстапчам. Ічем сағып, сағысырабысты полар.

— Хайди аар ахсапчазар? — ипчинің аяпхахтан үні истілген. — Сині уғаа манат плесет салчан оол полған тіпчелер.

— Пай кўскўде, ипчи алып, плесет салчатханымны көрерсің, худағай. Че анымчоҳ.

— Анымчоҳтар. Чахсы хараанаң.

Антон ачазар хона парчабыс. Тигірни аар хара пулуттар чабысхан. Аалға табырах пўлес түсчөткен. Анда-мында кічичөк көзенөктердең пўлес одычхатар пўр харахтары ла чили пызыңнаслабысхан. Аал пазыңзар хаңаа хоғдырааны, ойнирға килчөткен чайлағдағы инөк сағчаң хыстарның сарнасханнары истілібіскөн. Антон ача тыңнап турыбысхан, мин дөө. Сынылах хойығ үннер ниірдегі сымзырах кинде пірде чағын, пірде ырах өзелістіг истіл парыбысчөтхан. Мин тообызып, Антон ачазар көрчөм, тигір сағының чарина, аның наахтарынча харах частары чылтырасчөтханын көр салғам. Мағаа изі чөх пілдірібіскөн. Ыраххы тайғаларзар тигір кўзүри халған. Ол, ниизінең сым туюххан харағының чазын чызыныбызып, мині чидінген.

Туразар кірзөбіс, пулуңдағы столда керосиннің чарытхы улуғ немөс тураның истін пўлес чарытчөттыр. Ічөзі чалбах сырайлығ, ниик, матлама пөзік инөйөк таслах хыринда хайын чөргөн. Ол столға хаяхтығ оладьялар чығрапчөтхан скөвраны турғысхан, хайди ўр полдын тіп, оолғынзар көр салчөтхан. Антон ача хайда тудылғанын чөөхчөтпирген. Піс азыранарға одырыбысхабыс.

— Ічөң, пістің ун чөх полбады ба?

— Уғрөтчи Михайловна ағыл пирген.

— Ічөң,— алданған чили сурынған ол,— пўүн Мөтрөна Михайловна ун ағылған. Кичөө Самөй свөт танах сох килтір. Орамөн мөбөт ағылтыр. Иди чарир ба, ічөң. Оларның постарының даа семьялары пар. Сағам кемнің артых нимөзі пар? Пөза кем дөө чинс ағылза, алба. Піс хызылбинчөбыс, хынза, хөй соғып аларбыс.

— Кілөпчөбин мө олардаң? Олар постары, сині табырах хазыхтанзын, кўс алынзын тіп, арығ сағыснаң ағылчалар. Аал-хончыхтын өңдайын, пістің чонның пір харбах чарбаны даа ўлөс чічөң кибірін пілбинчөзің мө? Кўстеніп азыранзаң, оолгым.

— Чаадаң мин не палығлат салып айланғабын ма? Көм пол парғабын? Постары даа хызылча поларлар.

— Хазых кизи хызылза даа, хайтпачаң. Піс хайди хызылып чуртаабыс, прай даа палаларым чөөн өсклөп алғаннар.

Антон ача, көб чөх іки оладья, пір чірчө соөх сұт изіп алып, ічөзін алғыстап тур парыбысхан. Мин арынып соөнчөх турғам, ічөзі кўстөөн. одырбаам. Антон ача стөнедө іліл парған чаада халған харындазынын

сомынзар көр турчатхан. Ічезі стол пазында, наағын таян салып, мөнек чоохтанған:

— Хайди пол паризың палам? Тамах таа өтіре чібинчезің. Көңнің дее хомай. Харах көзіне салыхчазың. Улиң чаада халған. Син дее табырах хазыхтанзан. Түстер хомай түзелче, алай күн алызарына ба? Ой, пиде, пиде.

— Ічең, түске киртінме син. Піди ле чобалзан, чалғыс чүреең хайди сидир? Хазинң хайралла, пик тудын, ічең. Харындазыма пичеллебе, хазых полар ол. Алчаастап көп пічіктер килче. Хызым (хыс тунмазын адынан адабачан) Миткачахха ыстан-көгенеемні хызыр пирген ме?

Тасхар тигір күзүреені истіл парчатхан.

— Чох, читіре тікпеен. Ағаа даа маң чоғыл, малларынзар манзырабысхан. Имненіп, ибде чатпачаңзың ма? Майых парғанға төбйзін. Кем сині тоғысха сүрче?

— Ічең, хазых кізі ағырчабын тіп чат салза, ол сынабох ағырыбызар. Мағаа арығ киңде, чон аразында чөрзем, истіг пілдірче. Аттарны иирде чалабысхам, иртен чыглап килербін. Аар тоғыс па ол?— анаң ол минзер айланған. Пу солдадым майыхчатханға төбй.

Инейек пу манат оолах пызомны ағыл пирче тіп, азағымны чуундырып, мині хызынын орғанынзар чатыр салған. Позы сенексер узирға парыбысхан, ол-пу нахланып алып. Антон ача иргі көнекті органынын алнында турғызып алып, үзігі чох чиділіп түкүрчеткен.

Чарытхы узырыбысханда, сағын сағылып, тура істін чап-чарых иде чарыдыбысча. Күгүрт үзігі чох күзүрепчеткен. Көзенек сүлейкелерін нанмыр тоғдыратча. Мин тигір күзүреенінен хорыхчаңмын, аннаңар уйғу чоғыл. Антон ача пазох чиділ сыххан. Майых парып, тынастап ала, орғанынзар чадыбысхан, поэна ла чіли чоохтанған: «йо, іче чүрее пүүн-таңда ла чөрчеткенімні прай пілчеткен осхас. Хайран ічем. Чаада түс халған ползам, іеңме, арса, ниик поларчых». Ол пазох хылап чиділ сыххан, аар өстепче. Мин, хорых парып, ічезін усхурыбызарға иткем, че инейек, үрүк парып, поэы кір килген. Чарытхы чарыдыбысхан, оолғының хыринзар пас парған:

— Ағырыбыстың ма, палам? Ой пиде. Докторзар апарарға ат хайдаң тапчан? Иирде Онакайның пастых тарт чөрчеткен наа кізбі килтірчік,— ічезі, пос алынча іди чоохтанып, табырах сых чөрібіскен.

Антон ача тың ағырыбысханға төбй. Үзігі чох чиділіп, аар өстепчеткен, ниме-де чоохтанып уларча. Суғ сурғанда, ағыл пиргем. Сырайы. мылчадан сыххан кізіні чіли, тирлеп партыр, чуғачах ирнілері харадыбысханға төбй. Ол сірлезіп ала, көп нимес суғ ортаан. Көнексер ханнаң түкүр салтыр.

Нинче-де тус ирткенде, машина күүлеені истіл парған. Ічезінен хада чиит оол кір килгеннер, өтік партырлар. Ағырыг кізіні сала маңзыри тонандырып, чөлеп сығар парыбысханнар. Мин сооларынча сыхам. Хазан түнер салған осхас чыплама харасхы хараа. Сағын, харах чалтандыра, сағыла түсче. Күгүрт үзігі чох күзүрепчеткен. Чылығ нанмыр сүүлетлече. Анда чалғысхан хонарға хорығып, избер чүгүрібіскем, өтігіп ала.

Иртен орай усхунгам. Нанмыр тохтап партыр. Чолда палғас. Киі сыхтығ. Күн арам хара пулуттар аразынан пахлабохча. Пөзік тағлардағы ах тубан ам даа тараалах. Арғыстарыма Антон ачаның ағырыбысханың чоохтаам, олар сырайларын мөнек тудыбысханнар. Пасхох күннердегі чіли, ат хазаазынзарох чылысчабыс. Пір күн Митка сарығ ыстанығ, андагох көгенектіг өрініп ойлап килген. Чазан салғанына чапсычабыс, нбірібіскебіс.

— Антон ачаның хыс туңмазы сыйлап пирген. Күскүзін школаа парарбын. Ізептері парох, — кічичек ахсы чабылбинчатхан өрінгеніне.

Ниделе пазынаң Антон ачаны үреп парған тіп уғаа хомай тылаас истілген, нбізсер хомдылығ ағылғаннар. Оларның чуртында кізілер толдыра хайынысхан. Ипчілернің сыды истілген. Сығарар күн район кішінең орденнер хазанған таныс нимес кізілер машиналығ килглееннер, хада оркестр ағылтырлар. Сыыратсар сығар париғанда, музыка ылғапчатхан чіли ойнапчатхан. Пір ирен Антон ачаның орденнерін, медальларын хызыл исте апарчатхан. Соонан на пілгебіс, Антон ачабыс ікі Слава, Хызыл чылтыс орденнернең паза Сталинградты арачылаан, Варшаваны, Праганы позытхан үчүн медальларнан сыйыхтатханын.

...Аннаң пеер иледе тус ирт парды. Хада өскен оол-хыстарымның көбізі пөзік үгредігліглер, пасха-пасха тоғыстала. Митка нанчым, пасталығ школаны тоозып алып, Ағбандағы хакас школазында үгренген. Семьязы көс парыбысхан, поэын армияда халыбысхан тіп искем, тоғазарға киліспеен. Мағаа ортымах школа соонаң, хазим уян полып, үгренерге дее, армияа даа парарға киліспеен. Совхозта торбах хадарчам. Түнсе часхыда Москвадаң письмо алғам. Митка нанчым Москвада үгренчем, чайғызын хайди два ааллап чидербін тіп пастыр. Пір ай ирт парған. Тынанчатхан күнімде мині, хайдағ-да чаа киреенің пастығы сағыпча тіп, конторазар хығыртыбысханнар. Сала маңзыри парчам. Контора алнында ниикке чөрчең машина турча. Кірзем, аалдағылар пөзік сыннығ майорны нбір салтырлар. Майор, мині көр салып, чаачылар кибірінең изен пиріп, холымны сілікче. Митканың хызыл сырайы, алтын өннің погон мархалары чіли, өрініп чылтырасча. Олған тустағы арғыстар, чоох таппың, сыныхти көріс салып, сым на турчабыс. Кізілер пісті нбірібіскеннер.

— Пір дее алыспиндырзың, кирибинчезің. Хайди чаа киреене тарыт парғазың? — хайди-да киліскек нимес сурығ пирдім.

— Арса, ундутпаазың Антон ача хумартхылап кип-азаан сыйлап сал парғаның? Хайдағ чыхсы кізі полған ол.

— Чох, чох пір дее ундутпаам, — чоохтанған Митка. — Ол туста аның чолың بازارға сөс пир салған. Чаачылар кибіне уғаа тың хыныбысхам. Москвада академияда үгренгем, тынанарға килдім. Ман тус таап, олған тузым ирткен аалны көрерге килдім.

— Чыхсы, чыхсы — өрінчебіс.

— Мин Антон ачаның чатхан чирін көріп аларға парим. Танда Ағбадна поларға кирек.

— Минзер ааллап кірбессер бе? — сурчам.

— Соонаң, соонаң. Армия парчаң оолларнаң тоғасхлим.

Піс иледе кізілер толдыра одырыбыстыбыс машинаа. Чалбах чолның ікі саринда ағастар көгерісче, ағастар кистінде пірсі пірсіне тбй шифернең чапхан улуг туралар турғлапча. Уғаа сіліг пістің аал чайғы туста.

— Аалны таныча даа чоғыл, — чоохтанған Дмитрий Егорович. — Мының алнында кічичек ле аалычах полған.

— Совхозыбыс пай. Чон тараспинча, чииттер бсче.

Пір ниикке чөрчең машина тозын көдіріп ирте халған, минута пазынаң ікінчізі.

— Хайдағ машина пу? — сурча майор.

— Пірсі малчыни, ікінчізі — трактористи.

Пістің аалның сыраттары арығ хазында чатча. Хусхачахтар аяс кўнге өрініссе, арыға толдыра пучурасчалар. Чылығ кўн. Че сыратсар парзам, минің көннм хачан даа хомай поладыр. Тайыс, туған кізілернің саңайға чат салған чирін көрзе, кемнің чўресне ниик полар. Антон Албынаховичті пу кўннерде ле чыып салғанға тбй. Хости аалда чуртапчатхан хыс тунмазы чыл сай Чиңіс кўніне кірписнең иділген хумартхы тасты хатап сырлап салча, тіріг чакаяхтар сал салча. Туғаннары даа, ўгренчілер дсе чыл сай тіріг чакаяхтар салчалар. Киртіп кир салған сўлейке кистінде орден-медальлар хазанған чиит лейтенанттың Антон Албынаховичтің сала сарғалыбысхан сомы пісер көңі көрчеткен. Піс аңы сағысха киіп, аарлап сым турыбыстыбыс. Ол піди тіпчеткен осхас: «Көрчезер, хайдағ толдыра чуртас. Пу чуртастың ўчўн аймах чааларда пір ле кізі ин аарлығ нимезін — чуртазын пир салбаан. Мин дее од санда. Алнынзар ізестіг хааланаң, тунмаларым. Алнынзар ла чол».

Галина КАЗАЧИНОВА

АЯНЫМ АЯН

Пурунғы чоным пүгүреліп,
Пүлеске теере тоғынчаң,
Ачын пайларны пайыдып,
«Аяным аян» — хомзынчаң.

Амғы хонихтың часказы
Арбын оортамнаң ізілче.
Сіліг чирімнің көглерін
«Аяным аян» — искірче.

Кічігде күннең чарыза,
Майығып килзем пизікке,

Уйғумны хығырып, ічем
«Аяным аян» — абытчаң.

Ханаттығ хусхун хара чаа
Харындас, пабаны харбаанда,
Хыра-чазы, иб-суғларча
«Аямым аян» — өзелцең.

Ада чир-суум Хакасияма,
Аарлас сағызым читіріп,
Ічем сүдінең сиип парған.
«Аяным аян» — сарнапчам.

ХЫС-ЧАСХЫ

Ылғаах сурнахтар брінче:
«Пиче-часхы чит килді»
Хайылып, тамчылап, сарнап,
Усхурчалар хара чирні.
Халын уйғулығ іче-чир,
Көрдек, хыс-часхы айланды.

Чорған алтынаң час оттар,
Өтіп, көгліг ұн сығарды:
«Изен, чалахай часхыцах,
Чылтырах сустың чылығ кўн,
Тызы чох чикпек таныцах,
Изен, чарых чирнің үстүл!»

* * *

Хынча кічицек хызыцаам
Сарығ пўрлер сыбыразына,
Иптіг азаацағын салча
Кўскўнің алтын сыйиина.
Ойынцыл соох чиліцек
Сарын-ырын ўспинче,
Айлахтанып ағаа пўрлер,
Учуғып кииде, тўспинче.

Табаннар алтында тастар сағылысча. Чылтыстарзәр хатхы-күлкі учухча. Чарых хараада чалаң чортыстагы хыстарның халбах көгенектері чалбастанча. Сүрместері арға-иннилеріне сабылысча. Оолларның табыстары хатхынаң араласча. Халсарыглыг хатыг чирлер хазарыза иртізе халча. Хыри-пазы көзінмес чазыда ай чарин ла хайынча. Ол, тудылчаң чир чохта, тигір чирнең пірікчеткен чирінзер чүгүрче. Ырах-хыда обаалар ла сырайысча.

Аев аалы соонда чат халды. Мына арыгның иледе алнына сыгы-бысхан Оксан пули көріне түсті. Ол кистіндегі, үс пилтір пірікчеткен чирнің үстүнде турчатхан Пизер аалны чазырча. Төндө чаланнар тура түскөннөр.

— Мында Нииннен Уйбат пірікчелер, — хамчы сабын улап көзйткен Артон.

Нииннен Уйбат піріккен чоохты улуғларынаң прайзы даа искен. Кирек, тізең, піди полтыр. Оёк суғның соона халгыс салып, Нииннен Уйбат марғызыбыстырлар, кем пурнада Ағбанға чидер. Уйбат майын, маңзырабас, анаң килтің хайдадыр ибіріліп, толгалып ахча. Иди ибіріс чирінде сала сала ла чарлары пірік парбинча. Ниин маңзырос, табырах, сорлаплачадар. Аннаңар поэна ізенибіспес пе зе. Уйбатты хай-хай азып, мин аны тынанып таа ала азарбын тіп, узирға чадыбыстыр. Ол арада Уйбат алнына кірібіспин ниме итchedер. Ана иди Нииннің не полып халтыр.

Мына пу үс пилтір пірікчеткен чікім чар үстүнде хыс-ооллар чылызарға хынадыр. Пу ирде пазох пірікклеп, түрchedен Пизер аалына тола сапханнар. Мында Пизер пайның улуғ туразы ибіре тадар ибічектер чагылысчатхан. Аттар чүгүрізі, чииттернің хатхы-күлкізі Тайраның ибічеенің хыринда тымыл парған. Анаң хыстар табызы сыңыри түскен:

- Орина ойынға сығарзың ма?
- Улүкүнде хайди сыхпас? — истілген.
- Чоон Пизер чабалланза даа, поэтты, а?

Иб істінзертін Оринаның ічезі Тайраның нымзах табызы чииттерге читкен: «Олғаннар, ааллап алыңар. Кірінер, аалчы полыңар. Хызым ам на тоғыстан».

Чииттер, хормачы сөстернең тастазып ала, ат тіннерін өргеннерге хаптырғлааннар. Ізікте ітклезіп ала, кіре хондылар. Ізік хыринда сыыспин, өң-пазы сырлыг-хоостыг путуллап турчатхан ілгөрні туу турғлабыстылар.

— Че, Орина, табырах, чубанма! Удаа даа пірікклирге килізе чоғыл маңзыранча ооллар. Уятчыл хыстар моркамнарынаң ахсыларын туу чаап салып турчалар. Харахтары ла чылтырасча.

— Кичеегі наңмырға тың суухтырзар, — чоох апарарға харасча Апой.

— Тоғыстан тоннарны даа хурударға маңнанмаам, — чобалча

түренкей Тайра. — Олғаннар, тохтанар, сірерні, сыйлабин, хайди сыгарарбын, — айлахтана түскен ол. — Айран ісклеп алыңар. Сүтті алындағы күнде ле хоза урыбысхам, тың ачыбаан полар.

Хыстар, уядып, чағын даа парбадылар. Ооллар, тізең, сабанны ибірібізіп, хамысты пылазып ала, ітклезіп, хатхырызып айран ісчелер. Амзабызып, айранны махтирға опып, иктебиниң пастарын пулғапчалар.

— Тайра чачаң, айраның андағ ла чахсы ползың.

Оринаа көбленчеткен Порис, хынчатхан хызының іезінең чалтанып, арғызы Тортканаң тасхар халғаннар. Ам анда арда сахсын полбинчатханнар чонның сығарың. Табырах хылыхтығ Тортка тапсаан:

— Тайра чачаң, ол чонны сығара сүрдек!

— Таң айранға патып пардылар ба!

Ізік азылып, чон күрелізе түскен. Атха алтанғлап, хамчы салдылар. Хынығ чарыс пасталды. Пористең Орина соона халыбысханнар.

— Орина, син пу ай сузына улам өкер көрінчезің, — Порис хыстаң харах албаан. Киртінчезің ме, чылғы хадар чөрзем, синнеңер ле сағын чөредірбін. Соох күн полза, синің хой соонча чөріп, соохха тоопчатханыңа өзелчем. Наңмыр полза, суухчатханыңа саңай салыхчам. Халых ла чыып алза, хон салар сағыс пар. Сөзің пирчезің ме, Орина, хынғаным.

— Мин сині сағирбын, Порис. Час-чайғыны даа тооза, хыр-хысхы даа иртсе, — анаң пазын түзірібіскен, — пілчезің ме, Порис, Пизер пайның пүгүр, чап оолғы Тимке пір дее чол пирбинче. Хынминчам мин агаа, чүреем чатпинча.

— Тис парыбызан, Орина.

Ічем чи, ічем, чалғыс ічем хайди полар? — чох, чахсыдаң хонарбыс Порис, сағирбын мин сині.

— Ноға соона халчазар, — удур чүгүрт килген паяғы Тимке. Узблен чиниттерні сүрістіре ойлада халғаннар.

Орина пу чағынхы үс аалның хыстарының аразында иң көрімніг, пазымның полған. Хойығ сүрместері тізекке читіре ойласча. Пөзік сылағай сынның. Тахпахтап асчаң хыс табылбачаң. Чазыда хой хадарчатса, ырлап сыхса, чорахалар, чіке турғлабызып, хыймыранмастар.

...Күр күскү ирткенде, пір нир Пизер аалынзар Порис чүгүрт килген. Сырайында өрініс. Оринаны ырахтынох көр салып, чүгүре түскен.

— Орина, тігізер, иб кистінзер хыя пастырандах. Чапсых тылаас искірем. Паяртын сығарзың, мин сині тут парыбызарбын. Иртен ічеңе пазырынарбыс. Сағы, хынғаным.

— Че ле, истілген Пориске, Орина чүгүрібіскен. Порис өрінгеніне өрчіліг пас парыбысхан. Паядаң китеп, тыннан чөрген Тимке арғыстарынаң хыстың сығарын хадар пастааннар.

— Хайдағ тоозылбас нир полчан? Орина, узуп полбин, аар-пеер ле айланча. Орты хараа тузында тасхар кізі пілдіре түскен. Орина, ізік хыринзар парып, тыңнаныбысхан. Анан көблче ізік асхан. Пик холлар, ман даа пирбин, сығара тартып, пазына пүрги чорған чапханнар. Оринаның чүреене ноға-да соох чайылған. Ноға, ол позы даа

пiлбеен, пiл полбаан. Ол кiрбеен, хайди чаланнар ибiрт салган хааа Пизернiң улуғ туразынар алдыра чол тартхан.

Ориңаны туразар кир килгеннер. Изiрiк чонның суюлазы истiле тiскен. Чорғанны аза тартханнарында, Оринанын алнында Пизернiң оолғы Тимке тур салтыр.

ЧИЛЛИГ ОРАЙ КУСКУДЕ

Ирткен орай кiскi хас-пораанға пай полған. Ана андағ хазыр киллиг иирде кiзiлер тоғыстаң иблерiнзер маңзырасчатханнар. Кiнi пастырчаа чох полған. Чил, идiргектенминен, кiзiлер сырайларынзар хазадчых харны тастапчатхан. Аның iчiн хол-сырайны туу чаба, соох чилге пiгiрелбинен пастырарға килiскен. Хара чилнең хада кiдiрiлчеткен хойығ хар iтiре пiр дее ниме кiрiнминчеткен.

«Ибiмзер ле, чылыға ла чидiп алим», — айлаханған минiң сағызымда. Пулунда турчатхан пис хадыллығ кiрпис тура хырында ир-тiпчеткенiмде, кинетiн олган хысхызы истiлген чили пiлдiре парған.

— Че, пу адай даа тасхар сыхпас кiнде ноо пала чiгiр чiрер, — сағынчам. Хулаама чил кiрче полар. Чабал чилге пазырып ала, пар-лачам. Ибiмзер, чылыға ла чидiп алим, — хысча сағыс.

Кинетiн алнымда, хас-пораанны iтiре саап, хызычах тура тiскен: «Тохтанар, турыңар, мынча парарға чарабас. Кiрiңер!» — холын чирзер улаан. Сiстерi чил iтiре чадап ла истiлчеткен.

Сынап таа! Электричество эмегi, iзе сабылып, чирче сiзiрiлчеткен. Пiр пазы столба пазында чилге хоолапчатхан.

Ол эмекке сала ла пазыбыспааным сағынып, чiресме соох чай-ылған.

— Алғыстапчам синi, хызычах, — тiп хысхыргам чил iтiре.

Хызычахха минiң чылығ сiстерiм читпеен, истiлбеен, ол улуғ маңзытта пулуң кистiнең кiрiне тiскен кiзiзер удур чiгiрген, холы-наң пуох хорғыстығ эмексер улаан. Анзы, минiк чили, чилге чылан чили хабырылчатхан эметкi ибiре пас парған.

Чახсы кiрiбiссем, олғаннар iзiлең полтырлар. Олар, iс пасха чарылып, кiзiлернi пулуң сай удурлап, азах алтында чатчатхан хы-ялданар сизiндiргеннер. Соох таа соох нимес, пораан даа пораан ни-мес чили пiлдiрген оларға. Чил, тiзен, хазырланчаан на хазырланчат-хан. Iзiлең, хадағда тiрчатхан чаачылар чили, эметкi iс пулуңни ибiр салып, электриктер килгенче порааннаң тiдiр пазынмааннар.

КИРТИНЦЕКТИҢ ХЫЯЛЫ

Малянын туразы суғ хазында. Пiзiк чар iстiнде. Иртен уучазы столға чiчең нимелер турғысхан арада, Маля, пiр тiлiм халас хаба тартып, сыға хон чiрiбiскен.

— Хуруға тайнанчаң полыбысты пу пала, — кiбiрен халған уучазы.

Маля школаа маңзыраан. Агаа пiўн хайди даа «Хакас тiлi» урок-та «тiрт» аларға кирек. Кичее ол ибiнең дее сыхпаан iгренiп. Чет-

верть тоозыл парир ноза. Маля маңзыраан. Иди сумказын холдаң холға тастап париғанда, хуруғ көнек хағдыри түскені истіл чөрібіскен. Маляның чүрегі сыртли түскен. Көрзе ле, хончых чуртапчатхан Тоолчах иней чолын кизіре ин парир. Анын алнынча тоғыр чүгүрерге орай. Тидірлер, хуруғ көнектіг кизінің соонча чол киссн, күнзіре хуруғ поларзың. Оң даа полбас одыр ол күнде, хайзы-пірсі улуғларнын чооғынаң. А Маляа пүүн хайди даа оң кирек. Ол «Хакас тілі» уроктарда «үс-төрттерні» арали ла алып, ам көрербін теен үгретчі, хайди нандырарзың. Пілізің сыныхтирбын. Ноға ла мындағ иртечіл ин пу Тоолчах иней.

Че үр дее полбин, Маля өріне түсті. Иней пит ибінең хуруғ көнектіг сыххан. А мин ол хуруғ көнектерні көйтігімнен азып, инейнің ибін пасха саринаң ибір парыбызарым. Анда туралар хастада аалның пазына читіре яблах хазаалаан сиденнер. Че чобағ ба за! Маля сиденнер азыра сегірестеп чөрбиндір бе. Сағыс хабынғанда, азахтары пос ла хаалаан сөбттернең тутхан хана азыра. Пот хыял! Иди огородтар пастыра чүгүр париғанда, Еленің ибі төзінең, ыранминан, түгдүр Хозан сегіре түскен. Тик ле аны Хозан тіп адааннар. Андағ чабал пу аалда паза адай даа чоғыл. Маля хорыхханынаң пөзік сиденні дее азыра тоғылахтаныбысханын пілінминче. Сумказы тігі саринда халтыр. Алығ Хозан, ол сумкаа үріп, эен парчатхан. Хайбагынзаң, ибіре улуғлар даа чоғыл, пылас пирерчіктер.

Кибінің идегін көрібіссе, позыға хаап, чыртыл партыр. Школазартын таң саң табызы истілче бе? Чағдап килзе, урокка одырғлабыстырлар. Маля ачинаң школаның пөзік кірлезі төзінде одыра ылғабысхан. Ам хайди полар ол? Ниме идер? Көрчетсе, Соролларнын сүскүчіл торбағы мустабинаң пу чүгүріп одыр. Ол торбахты пызо тузында Малянаң хада үгрнечеткен Витька ардат салған. Ол аны хамаанан ойнап сасчаң. Ам мүйстерін кистір салған, че кем пілчеттір малның ниме сағынып синзер чүгүрчеткенін. Маля кірлес үстүне хусахахтаңох табырах учуға, аар ізікті аспинаң, коридорча харах-хулах чох иртіре сапхан. Позының клазынзар айланчатхан пулунда, тудын полбин халып, одырчыхта турчатхан суғлығ ідісті андара сазыбысхан. Күгүрт-нызырт! Хайран хызычахтың, сырайынча харах чазы чолланып, чыртых идері төгілген суғда өтікчеткен. Угретчі Лидия Капитосовна Маляны, холынаң чидіне, учительскайзар кир чөрібіскен.

— Дежурнайлар, суғны чызыбызынар, — чахаан. Анаң, хызычахты чалаастандырып, нымзах холларынаң сырайын чуундырған. Маляа истіг дее полыбысхан.

— Ноға орайлат салдың, Маля? Арса, уроктарың үгрнмеезің?

Харағастар пазох суғлана түсті. Анаң Маля, сүркүннеп ала, үгретчізіне, хайди хуруғ көнектіг ирткен чолны кизерге тідинмин, хыялға кіргенін прай көнізінең чоохтап пирген.

— Көрчезің, — теен Лидия Капитосовна, — көні килібіскен ползан, орайлатпасчыхсың даа. Кибің дее пүдін поларчых.

— Сынап таа, — сағынған Маля, — киртін мынын соонан андағмындағ нимелерге.

ПАРКТА

Истіг иргі паркта кир тиректер аразында чазыныбысхан сірее-чекте занятиелер соонаң тынанып одыарға. Машиналар күүлебинче, тиректер наа ла пүрленчелер. Часхы тадылыг кинге пазың сала айланчатханға тббй. Одырчазың пір дее нимеденер сағынмин. Истіг-истіг...

Миннең тоғыр сірееде чиит ипчі одырчатхан. Ол, чалахай кўлініп, пістің арабыста чўгўр чўрчеткен ўс-тўрт частыг оолахты кўр турған. Мин дее, оолахты кўріп, ъкерсініп одырғам. Кинетін оолах, ма-наттап минзер кўрібізіп, чағын пас килген. Киртіністіг минзер кўрс, хара харағастарынаң, ол ниме-де чоохтап, пулбыранған. Пірде оолах-сар кўріп, пірде ічезінзер, шоколад конфет сығарып ағаа пиргем. Чиит ипчі, ниме-де тирге итchedіп, тапсабаан. Кічичек кизічек, конфета ча-чынын саяп, чоо сіренчеткен. Саябызып, ахсына суғыбысхан. Мин ам даа піл полбинчам, ноға ол оолахты холға алып, хойныма одырт сал-ғам. Чиит ипчі, уядып кўріп одырған пісті. А оолах пір дее уятпаан: сазымнаң ойнағлаан, наахтарым конфета ла ит салған. Кўлкістіг дее чоохтирға, че мин хыныбысхам пу нымырт харахтыг кизічекке. Хыны-бысхам аның сіліг хап-хара харағастарына, пас чўрчеткеніне, паар-сағына... Ныспачах, ол мині чылыт турған. Ам даа пілдіртче чўреем-де аның чыли...

Пір кўнінде занятиелер соонда мин пазох кичеегі орынзар маң-зыраам. Че кичеегі таныстарым анда чох полғаннар. Мин, оларны са-ғып, ўр одырғам. Че олар килбееннер.

Ибіре тиректер идўк пүрленчеткеннер, идўк тадылыг часхы чыс-тар кинде чайылғаннар, ибіре олох чуртас полған. Пір дее ниме алыс-паан. Че мин ибзер хайдағ-да аарлыг ниме оғырладыбысхан чўректіг нангам.

ЧАЛЫМ ХАЯ ЧІГІНДЕ

Чалым хая чігінде, соохтаң харбаза, чилнен тудыза, парбах тыт ъскен. Прай пўрічектерінең ол кўнзер тартылчаң. Ағаа пірееде кўк тигірзер ъбрлебискені тўзелчен. Че ағаа поэының кўгилбей тўстерін пір дее чағынына чоохтирға киліспеен: тыдычахтың ибіре аны тыңнир туған-харындазы чох полған. Тыдычах иди, поэынаңар ла сағынып, ъзіп, чуртирбын тіп сағынған.

Че пірсінде хыял андар кўгўрт-чалынның хара пулут полып чит-кен. Кўн кірізінде, чарым тигірні чаап, харал турған ол. Пола-пола хара пулут прай чир ўстўн туу тартыбысхан. Тўрче сымзырых турған, анаң кинетін тигірден чирге кўк чалын учуххан, прай чир ўстўн чары-дып. Кўгўрт табызына ибіркі тағлар тітірезе парғаннар. Анаң пазох, пазох... Тигірнең чир, чирнең тигір пір пол турғаннар. Парбах тыды-

чах хорыхханына пѳк парып турған. Ибіре хуюн хайнап турған. Ол тыдыхахтын кѳк кибін поэынаң хада хаап парыбызарға харасхан. Кинетін хара пулут істінең кѳк чалым сыгара чачыраан, кѳні тыдыхах пазына тўскен...

Тўрче полғанда, нанмыр тохтап, кўгўрт ирт парған. Тыдыхахтын орнында тахпайлар, кўгўртке кѳйген тѳкпес халған. Айлар алысхан, чыллар иртіскен. Пірсінде чалым хаяда уя салынған хузычах, уя чазирға ағас-сырып тазып, махаяхтығ салаа читірген. Махаяхнаң нимістеніп, ол нинче-де ўрен чалым хая чігінзер тўзірібіскен.

Пір часхы ирткен, ікінчізі, ўзінчізі...

Ўреннер хорбыланып пастааннар. Айлар иртіскен, чыллар чылысхан. Чалым хая пазында, харах ойнада, ўс тыт суулас турлар. Оларға кўгўрт чил, нанмыр хорғыстығ нимес, пу ўзбленің піреезі кѳй тее парза, хости аргыстары халар.

ТОҒАЗЫҒ

Мин аргыстарымнаң, таныстарымнаң удаа кѳріспинчем. Олар хайзылары пасха городтарда чуртағлапчалар, хайзылары ўгренгленчелер, хайзы ам даа армияда. Пірееде кинетін учурасхлап парзабыс, анаң на чоохха кірібісчебіс: удаа тоғаспаза, тылаас-хабар кѳп чыл парча поза.

Иди школадаң сыгара танызыма учурап парғам. Сағызым индетпинче полза, піс аннаң хада пис пе, алты ба чыл кѳріспеебіс. Хайдида киліспеен тоғазарға. Чоох-чаахнаң ўр одырғабыс. Ырінгебіс тоғазыға. Ўгренчі тузында хайди сохтанчых полжаныбысты сағысха киргебіс. Хатхырысхабыс. Ирткен тусты сағысха кирип, сала мѳнісіреебіс. Чоох тоозып, чарылызарда, мин танызымнаң хоных хонғазың ма тіп сурыбысхам. Хайдар чіткен паяғы чалахай кўлінізі? Амды минзер мѳніс, чуртасха тўўл парған ипчі кѳр турған. Кўрен харахтарыла, ноға аннаңар сурдың теен чілі, мѳніс тее нимес, а хайди-да сала хырыза арах чылтырап турғаннар.

— Ирлігбін, — кѳѳ чох нандырған Наташа. — Че паран, Сережа, проспектче тўрче пас чѳріп аларбыс, — амыр, чазығ ўннең хығырған ол мині. Мин тапсабин хости пасхам. Тўрче сым полып, ол, нимее-де ачырғана кўлініп, сурған:

— Сережа, син ам ўгренчезің, чуртазын кѳнніне кірге бе?

Андағ сурығ сағыбаан кізі, мин иннім не кѳдір салғам:

— Хайди тирге... Позың ілчезін. Студент чуртазы...

Наташа пазох сым пол парған. Ол минненер ундуп салғанға тѳѳй полған. Ағаа ла кѳрінчеткен, ағаа ла аарлығ, прай чуртазында тілечеткен нимені кѳр таап аларға харасхан чілі алынзар пасхан.

Иди тапсабин піс илееде полғабыс. Ибіре чон хайынысчатхан. Кинетін Наташа тигір ѳннің кѳк «Жигули» хыринда тохти тўскен.

— Сини бе? — сурғам. Танызым ағырин пазынаң икіп салған.

— Син амды хайдар, Сережа?

— Мағаа автовокзалзар.

— Че андагда читір салим сині, одыр, — танызым руль кистіне одырыбысхан. Мин сала харысхлаамох, че ол чоогымны испеен.

— Одыр, одыр, Сережа, — сурынчатхан ол.

Хайдағ мындағ ипчі полчан. Хачан-да мындағ даа полбақан. Амды, тізен, пірде командовать полча, пірде сурынча, пірде синненер ундубысча. Автовокзалға читкенде, Наташа пазох таңнатхан.

— Автобузың нинчеде тибірепче? — минзер айланған ол.

Автобуса ам даа ирте полған, мин ідök чоохтап пиргем.

— Че, андагда, Сережа, миннең хада одырып ал түрче.

Пазох тапсабин одырчабыс. Мин ниме дее чоохтанчаан табын-минчам, тапсабин одырчам.

— Сережа, син чи... чуртазың көңніне кірче бе? — сурған ол.

— Та, — пазох иңнім не көдір салғам.

Наташа минзер хайбаан даа, хайди одырған, ідök халған.

— А минің хайдағ-да кізі піл полбас чуртас, — позы алнынча чоохтанған Наташа. Прай ниме пар: квартира, машина... Че ниме-де читпинче. Хайдағ-да иң кирек ниме.

Мин тапсабаам, че амды аны ситкіп хараам. Ам на, аның чоохтары соонда ла, хайди-да көрін парған аның чиит сырайындағы тырысхатары, майых парғаны.

— Ниме-де читпинче. Ирлігбін. Тогынып алчабыс хомай нимес. Че піл полбинчам — хынысчабыс піс, чох па? Ирім хачан даа хысхырбас, хырыспас. Пасхаларың көрзең... Хончың ипчі ирін тогыстан килерін чидікпин сағыпча. А мин... Ай, чоохтирга даа аны. Наташа, ниске сым чатпас салааларың ізевінзер суғып, сигарета сығарған. Анаң хайдағ-да кнопка пазыбысхан, магнитофон осхас. Кабинача чүрек көбрестіг көб ағырин чайылған.

— Одырчазың ол гарнитурлар, хрустальлар, коверлар аразында... А нойма кирек олар, хачан кізее чуртас чыли кирек? Чүреен чылытпастар, паарың хайылдырбастар... Мағаа піреде онағы ла чылығ кирек, ирке сөс. А ирім... Ол... Ол, мин сағынғанда, пу машинаа артых паарсапча. — Наташа, сигарета тамызып, істінзер тартынған.

Түрче пазох чоох чох одырғабыс.

— Пілбинчем, Наташа, хайдағ чөп пирчең, — чоохтан салғам. Че мына ниме мин сағаа чоохтим: чуртасты хатап пастирға, өлімге пір дее күн халза — орай нимес. Ол минің сөстерім нимес... Анымчох, Наташа!

— Тохта, Серсжа, автобуса үдес салим, — мағаа сөс тее чоохтанарға пирбин ол, мині холтыхтап, автобуссар пасхан. Мині Наташа пазох таңнатхан. Хайдар кірген аның паяғы чобағлары. Амды миннен хости поэна ізенчеткен, хатығ пазыттығ ипчі пасчатхан.

— Анымчох, Сережа! Сағын көр: «чуртасты хатап пастирға, өлімге пір дее күн халза — орай нимес». — Наташа күлінчеткен, харахтары ла хатығ көргеннер, наа чуртастың пастағы сидігіне тимненген чіли.

Михайл КИЛЬЧИЧАКОВ

НЫМАХ ПАЗЫ

Халын тайғаның ортызында,
Хазы ағастың көлеткізінде,
Хара сууцахтың чікім хазында,
Халбах пүрлернің аразында,
Өскен оды күнге хурубас,
Өлген аң-хус чызыбас чирде,
Чалынның өрт чалбырап кірбес,
Час ағастар чайхалған чирде,
Халын хахпастаң ипти чабылған,
Харлығ наңмырлар сурнахтап кірбес,
Пик ағастардаң тапти киртілген,
Пораанның чиллер тобырып өтпес
Пір ибі турча кизек ачыхта.
Читі хыллығ хузух чатхан анда,
Пір тимде чатча хоос частыхта.
Чайғы күннің сұстары мында
Чарыс ойнапча чатхан хылында.
Ол ибде төреен тахпағастарым
Олған-узахты өріндірзіннер.
Чатханнаң алған нымағастарым,
Чүрекке кіріп, им-том ползыннар.

НОҒА ХЫМЫСХА НІСКЕ ПИЛЛІГ

Хас хақан-да хымысхалар
Хылбыс нимес, чоон полтырлар.
Хурт-хоостарға хадылбас,
Хара сағыс паста тутпас.
Хахпастаң чурт пүдіріп,
Хазың суунаң нимістентірлер.

Хызыл чистек киміріп,
Хызылыс, чобағ пілбиндірлер.

Пірсінде пірік хаяда
Пағацах орта пол пәртыр.
Палыхтығ көлі хайда-да
Палғазынаң чат халтыр.
Парцаң чол чох Пағацах
Пых-пах тўзіп чобалған,
Паза хатап палчахта
Пас чөрбеспін тіп нахланған,
Хурт кўлўгі Хымысхадаң
Харах чызынып сурынған:

— Хамыстығ көлнiң хазында
Харындас-туңмам көп халған,
Хорым хаяның хырында
Хатығ сөөгiм не чат халған.
Хара пулуттығ хаспа кўн
Хамыстығ көлімнең чарған.
Харағымда хараағы тўн
Харах чазынаң пулғалған.
Хабас пир, алып Хымысха,
Хамыстығ көлнi көрерге.
Хазығым даа тың хысха,
Хатап әндәры чидерге.
Хырых чылға читіре піс
Хараа-кўнөрте алғирбыс,
Хамыстаң иткен ідісті
Хымып сағаа сыйлирбыс!
Хурт-хоос пазы пу Хымысха
Хая хырынаң харахсынған.
Киидең хада тынысха
Көл чызы кире тартылған.
— Че, чарир, — теен Хымысха,
Чол сығарға тимненген.
Астабасха тіп, азыхха
Ах хазың суун артынған.
Мыны көріп Пағацах
Нымзах ўннең чоохтанған:

— Аңдар парарға чол узах,
Аннаң килерге хысхацах.
Артых азых албадах, —
Аны чоохтапча Пағацах. —
Хамыстығ көлге читсебіс,
Харындастарым сөклирлер,
Хайди син пір ниме пілбес
Хомай пағазың тирлер.

* * *

Ур бе, әс па парғаннар,
Улуғ көлге читкеннер.
Урүгіп, махтаан туғаннар
Улуғлап удурлабааннар.
Пых-пах түзіп, Пағацах
Пу Хымысхаа чоохтанған:
— Прай чобағлар соонда
халған,

Паза даа ниме кирек чох.
Пу көлнің түбі тооза палчах,
Позыбысха даа тарғынцах,
Прай пағалар чурт турғысхан,
Пәсха аалцаа орын халбаан.
Анымқох, алығ Хымысха,
Айлан чыстығ чуртыңзар.
Аар полбазын тіп, чорыхха
Азых чох сүстір хаяңзар.
Анаңархызын Пағацах
Чардаң суғзар атыххан.
Алахтыртхан Хымысхацах
Чар үстүнде тур халған.

* * *

Алахтыртхан хайран поэзы
Илеп-чудап ибзер читкен.
Хамыс өскен көлнің хазы
Түстегі чили пілдірген.
Хайди чобалған ол чолда,
Пір-ікі сөснөң тооспассың.
Хыял теені соонда халды,
Хас хақанға ундубассың.
Астаң астап парасхан
Хурын тыыда хурчантыр.
Аннаң пеер хайрахан
Ніске пилліг пол партыр.
Аннаңар кирі апсактар
Амға теере чоохтапчалар:
— Узун путтығ пағалар
Улуғ хырзар сыхпинчалар,
Хыр үстүнзер сыхсалар,
Хымысхаа азых полчалар.

НОҒА КӨРІКТІҢ АРҒАЗЫ ЧОЛЛЫҒ

Хайди полза илеп-чудап,
Хайрахан Аба усхунған.
Хысхы соохтарда кил матап
Хайран позы муханған.
Түзінде чеен тамахтары
Татхыны чох полғаннар.
Таттап парған ах тістері
Тербен чіли тартылғаннар.
Ниме дее идерін пілбин,
Пазын төбін түзірген.
Ніткезіне дее сыдабин,
Төкпеске төбөй көрінген.
Ол туста хузух пазында
Кирген хус тапсабысхан.
Аба аның тумзуғында
Сарығ торым көр салған.
Хара тумзиинан торымны,
Пычах ла чіли, хастапча.
Тадылығ, симіс изірені
Тілінең хазап азырча.
Аны көргенде, Абаның
Сілегейі саалапча.
Ала ханаттығ Киргеннең,
Сірлезіп, амды сурынча:
— Узун хысхы харааларда
Удаа тұсқа кірчеңзің.
Улуғ-кішіг торымнарға
Уғаа иледік полчаңзың,
Пір дее сәәм чоғыл, хончығым,
Пірее дее торым тасты пирдек.
Күскүзі читсе, орнына
Күрүпке чыырбын, истек.
Аны истіп, тарынцах Кирген
Харлах үйнең хысхырған:
— Торымныңларның нанцы көп,
Исте чоғыллар олар чөп.
Хык тооза узупчалар,
Анаң тілен чөрчелер.
Уйғуцыларға үлирге
Артых торым чоғыл минің.
Эрінцектерге пирерге
Аарлаан хузух чоғыл минің.
Сүстір мыннан уяды чох,
Көзідерім сағаа амох!..
Аны истіп, хайран Аба

Таңнап ахсын азынған.
Алай ол ис салған саба,
Чүрек пазынып сағынған.

— Обал итпеен позымны
Аңдара тідің, хончығым.
Хыял итпеен пазымны
Хызарта тідің, пір суғчым.
Улуғ аңны піди тізең,
Обал полбас па, чиит хузым?
Ағаа көөгіп, Кирген, тізең,
Уламох тың хысхырған:

— Улуғ аңны үзе тізең...
Көп көргем андағ аңнарны.
Аңның нимезі пар чічең?
Чох, алығлар чоғыллар.
Аба аңқада нандырған:

— Хас хақанға даа харлах ла
Хысхы-чайғы хысхыр чөрчет.
Хара идінде көк сал ла
Күскі-часхы чағ чох полчат.
Аннаң пеер киргеннер
Чағ чох, көк ит пол парғаннар.
Ағастаң ағасха учухчалар,
Чадығ пілбин харлапчалар.
Аба, төкпеске таянып,
Аары айланып турыбысхан.
Аахтас Киргеннең чарханып,
Ағас арали хыйытхан.
Хайран Аба, астап парып,
Хырзынып көөлце сыбыранған.
Көрік табызы ис салып,
Кібреніп аңдар пастырған.
Тыт төкпезінде Көрігес,
Тазыцах чіли, көрінген.
Харчағынаң көп нимес
Хузух сығарып хурутхан.
Аны көргенде, Абаның
Ала харағы суғланған.
Аңнаң кічіг Көрігестең
Амыр үннең сурынған:

— Кічіг туңмам Көрігес,
Хузух пирдек көп нимес.
Хыс тооза табаным сорғам,
Хурсағымны тосхыр полбаам.
— Иртіп одыр, улуғ аға,
Сағаа пирбеен хузухты

Кемге пирем, аалчы аға,
Тосханча хас хузухты.
Хайди полза тайға ээзі
Хурсағын амды алахтырған.
Өрінгенінең тайға ээзі
Көрігесті иркелеткен.
Игір-мітіг тырғахтар

Көрігесті сыйбааннар.
Хучахха толбас аңыцахты
Час палғас чіли чоллааннар.
Арығ сыртында Көрігестің
Азыр чоллар сиилгеннер,
Арыбас пик хара түктер
Арам чол полып халғаннар.

Амдығылар чоохтасчалар:
Туңмацахты хучахтазаң,
Артык кўзіңні ундуба.
Кічіглерні иркелетсең,
Чітіг тырғағың ундуба.

Валерий МАЙНАШЕВ

ЧАТХАН

Полған ниме

Пурунғы тустың иң соонда,
Амғы тустың иң алнында,
Ах тасхылның озаринда,
Көк тасхылның пу саринда,
Полза Харлығ Ханның төзінде,
Итпезе Сахцахтың төзінде,
Полза Нин суғның хазында,
Итпезе Ис суғның хазында,
Алты пулуңның ағас ибде,
Хахпаснаң чапхан ағас ибде
Чатхан теен оол чуртаптыр.
Аның чалғыс іңезі полтыр.
Чуртаптыр Чатхан аңнап-хустоң
Іңезін, позын азырап.
Чатхан кўстіг полтыр уғаа,
Абалардаң харбасчаң удаа.
Хызыл холнаң пычах таа чох
Муғуйларға сыдаңаң олох.
Ағаа хабар пу чағында
Ир чох полған чон аразында.
Хақан арға-мөрий дее полза,
Чатхан андох учурап парза,
Ирлер, удур-төдір саслазып,
Удур сыхпацаңнар, чалтанып.

Че Чатхан тың на хоғдайбачаң:
Өкіс-чабыстарны аячаң,
Хулунны ат сині өскірцең,
Ады чох кізее ат пирцең.
А пірее аңнап пар килзе,
Сыын алай киик ат килзе,
Улуғ хазанын турғысчадыр,
Итті толдыра пызырчадыр.
Аңада Чатхан чон хығыр тур.
Полған на кізіні сыйлап тур.
Прайзы иб ээзін махтапча,
Наа үлүснөң алғыстапча.
Чөрче Чатхан халын тайғада
Чохырах адайынаң хада.
Пөзік хырдаң пырғы тартыпча,
Пуланни-сыынны хадарча.
Хысхызын парбах хара сыбы
Поладыр аның хончаң ибі.
Көк пұрлер хырының алтында
Ол узуп аладыр чайғыда.
Чатхан прай нимее өрінче,
Тайға арали көглеп чөрче.
Истіпче аймах хустар үнін,
Ыраххы аңнар табызын,

Оттар-пүрлер сыбдыраанын,
 Тайға-тағлар суулаанын.
 Алай ба пірее майыхса,
 Хара суғ хыринда одырза,
 Хара суғ ағаа хорлапча,
 Ноо-да ниме чоохтапча.
 Удаа ол, сіліг аң көрзе,
 Алай хус ойынына чөрзе,
 Охчаазын көдір полбацаң,
 Сым на одырып, хайхап турцаң.
 Чүрегі ноға-да түклеңең,
 Пасхаңыл сағыстар төріңең.
 Чир үстүндегі прай нименің
 Тудып аларға аймах үнін.
 Ас па, ұр бе сағынған Чатхан,
 Ам пірсінде тайғазар парған.
 Хузух ағазын ол узурған,
 Арғазындох ибзер читірген.
 Ипти ол ағасты чарған,
 Нискечек чардылар чазан.
 Хайдағ-да хәрчағас тыхтаан,
 Ат хузуруғынаң хыл үзіп,
 Анаң читі хыл хадып-үріп,
 Ол хәрчағасха тартыбысхан,
 Хыллар пик ползын тіп, алтынаң
 Хазыхтарнаң тіреп сәлған.
 Иткен нимезін холға алып,
 Турған ол ниме-де сағынып.
 Че хайдаң-да чүгүр килді чил —
 Ағаа үндескен читі хыл.
 Яңыланып, амыр сыңырап,
 Чил ле чили, сарнап-сыхтап.
 Көрче Чатхан поэзының күзін —
 Ол тудып алды чилнің үнін.
 Көмес амырадып чүреен,
 Ол хылларға кинетін теңен.
 Хыллары ағаа нандырды,
 Холының алтында тірілді
 Тайға-тағларның суулазы,
 Аңнар-хустарның табызы,
 Кізілернің үннері дее
 Истілді хәрчағас істінде.
 Эк, ам Чатхан ойнап одырча,
 Хынған на үннi сығар турча.
 Аалдағы чон тыңнап сисче:
 Пасхаңыл сыңырас истілче.
 Көрерге киліп Чатханзар

Ахсыларын азып, турғаннар.
 Мындағ нимені хақан даа
 Испееннер кізілер ам даа.
 Ол сыынаң чон ол аалда
 Ырыстығ чуртабысхан арда.
 Амды олар хызыл иирде
 Хайхастығ хәрчахты тыңнирға
 Чатханзар прайзы чыылыс тур,
 Чатхан оларға ойнап тур.
 Читі хыл холының алтында
 Пазох хатап тірілчең анда,
 Кізі үнінең кил тілленіп,
 Чил-пораан чили сығырып,
 Оттар-пүрлер чили сыбдырап,
 Тайға-тағлар чили суулап.
 Иледе Чатхан ырлапча,
 Өскен Чирі-суун саблапча.
 Хара пастарын чайхағлап чон
 Чон тарацаң таң на хазарза.
 «Ик, а, ок, а!—Тирге ле маң чох.
 А алыптығ нымахтар ысса,
 Ол хәрчахтың хайхастығ күзі,
 Хайдағ даа көп чобағлығ кізі
 Чобағларын прай ундуп салцаң,
 Чүрегіне өрініс толцаң.
 Прайлары Чатханны саблап тур,
 Чон хайчызы тіп адап тур.
 Кізі үрезе алай той полза,
 Чатхан чох полбацаңнар паза.
 А ырах чирдең кізі килзе,
 Хайхастығ ниме үнін иссе,
 Ағаа нандырығ пирцеңнер:
 Ол Чатхан ойнапча тіцеңнер.

Ас па, ұр бе ол іди полған,
 Чатхан ырах сабланыбысхан.
 Кізілер пасха даа чирдең
 Аны тыңнап аларға килчең.
 Ыраххы чирдегі Хара Хан
 Ол хабарны истібөк салған.
 Ам, хығырып Хара Хусхунын,
 Ысча көр килерге ол чирні.
 Хара Хусхун учуғыбысхан,
 Түрчедең нандыра айланған,
 Тыт ағаста пөзік одырып,
 Хабарын чоохтапча, хорығып.

— Ол чирні тооза пір иттім,
 Чітіг хараамнаң көр килдім.
 Анда чуртапча пасхацыл чон
 Улуғ хыял-чобағлары чох.
 Хазааға толдыра маллығ,
 Хыралары алтын пуғдайлығ.
 Пар анда Чатхан теен кізі,
 Пар аның хайхастығ харчағазы.
 Ол харчағасты ойнап сыхсох,
 Чир үстү өңненче хатабох.
 Аңнар-хустар прайзы тымылча,
 Оттар-пүрлер дее сым полча.
 Уреен порчолар тірілче,
 Чарых күннi көріп, күлінче.
 Я, мағаа пілдістіг аңзы —
 Ол харчахта ол чонның күзі.
 Хара Хан уғаа тарынған:
 — Син чойланчазың ма, илхаан?
 Минің абам Хара Тарға хан
 Ол чирні хацанох пасхлаан.
 Мин дее көрербін ол чирні,
 Төледем мағаа албанны!
 Хара Ханның істі ағырча:
 Ноға ол чон чахсы чуртапча?
 Ол чонның чуртазын сайбирға,
 Прай чирлерін өртеп-типсирге,
 Хара Хан ордасын чыып алып,
 Улуғ чааға тимненіп алып,
 Соян сын тасхылларын азып,
 Аннаң, илбек суғ чіли, тазып,
 Чайылып, хара пулут чіли,
 Ах чазыларны чаап, килир.
 Пөзік тағның үстүне сығып,
 Хара тайға ла чіли туруп,
 Ая алтынаң харахсын тур,
 Чоо кил тарынып, хайхап тур.
 Көрче ол — улуғ пай ааллар,
 Тигірзер сыхча амыр ыстар.
 Мал толдыра ах чазыларда,
 Аң-хус толдыра көк тайғада.
 Кізілернің көбi истілче,
 Чон чобағ чох көгліг істенче.
 Хара Хан үрүгіп көр тур:
 Алыптар анда көп көрін тур,
 Аның сағызына ам кірді:
 «Мында ба Албынчы чуртады?
 Хара Моос, аның ағазы,

Узе саптырған ағаа пазын».
 Пастап, азарда улуғ чаа,
 Чис Тохпах алыбын хығырча,
 Чарғы-чахаан пирче ағаа:
 Чатханнаң күзін сыназарға,
 Чис Тохпах хара ой асхырлығ
 Хыр үстүнең поэтыча хыйғы,
 Чазы оттары чирзер пөк тур,
 Тыт ағас пүрі тоолап тур.

— Мағаа удур үрер адай
 пар ба,

Мағаа удур сығар ир пар ба?!
 Чатхан, хорғыстығ хыйғы истіп,
 Чааға чөрцең кибін кизіп,
 Ах пора адына алтанған,
 Чис Тохпахха удур ойлатхан.
 Чис Тохпах Чатханға хатхырча,
 Окпелендіріп, аахтапча:
 — Тыт синінче алып, тееннер,
 Аба сыдабас ир, тееннер.
 Аны сағып, үрүктім чоо,
 А мында хозан килир ноо!
 Аннаң чалтанмин, Чатхан теен:
 — Маңзыраан сеек сүтке түскен,
 Күлүктең күлүк ир полцацох,
 Күстігдең күстіг табылцацох.
 Ам алыптар сынас тур күзін,
 Хара хуюннаң ах хуюн
 Көгістең көгіс урунысты,
 Тигірге сіри толғал сыхты.
 Чіңір чіли сынды чыдалар,
 Ікі чара парды хылыстар.
 Амды кил Чатхан Чис Тохпахнаң
 Тудыс парирлар хызыл холнаң.
 Аар-пеер олар тастасчалар,
 Удур-төдір мунзурухтасчалар,
 Ус хати күн көдірілді,
 Ус хати ай өөрледі,
 Пирдеелері ас полбинча,
 Пар-чох күзін салып, харбасча,
 Читі хати күн өөрледі,
 Алты хати ай көдірілді.
 Кинетін не Чатхан сүрнүкті,
 Чис Тохпах пычах сығарарға,
 Хара Хан ордасы өрін тур,
 Чатханның чоны ылғас тур.
 Чис Тохпах пычах сығарарға

Арыҥ тынын хыйбызарға
 Пилетенген. Анчада Чатхан,
 Чирні хуцахтап, сыбыранған:
 «О, хайран минің Чирі-суум,
 Хос пир мағаа көмес күйің».
 Чир-суу алыбын искен,
 Илбек күйін ағаа пирген.
 Чатхан көмес ле тибіреді —
 Чис Тохпах тигірзер учухты.
 Аннаң түзіп, чирні үтеен,
 Паза пу чирде көрінмеен.
 Мындағ ниме көріп, Хара Хан
 Уғаа чочып пастабысхан.
 Пу чирдең ырада тизерге,
 Атха алтанып, чүгүртерге.
 Аның кири алыбы полған,
 Көйтк, сүмеліг дее полған.
 Хара Ханны ол часхар турча,
 Хулағына сыбырап турча:
 — Сыдабазабыс арыҥ күснөң —
 Піс сыдирбыс хара сүменең.
 Хара Хан ам кил чойырхап тур,
 Чатханны ааллап хығыр тур:
 Чаа сығарбасха сөс пирче,
 Ынағ чуртирға сөлепче.
 Чатханны чоны позытпинча,
 Че Чатхан оларны испинче.
 Хара Хан хырых пии соғып,
 Хырых портаға ахсын азып,
 Чатхан алыпты сыйлап сыхты,
 Хости одырып, чоохтанды:
 — Мин чир үстүнде көбөк
 чөрдім,
 Син осхас алып ам на көрдім.
 Оолығ имниг иреетті
 Ідіске толдыра читірді.
 Арыҥ сағыстығ алып Чатхан,
 Ниме сизинмин, тартыбысхан.
 Түрчедөң пазы хыйын түсті —
 Чатхан кинөтін узубысты.
 Хара Хан аны ла сахтаан,
 Молат кинчөө хазап салған.
 Анаң ол, паза дөа чалтанмин,
 Типсеп сыххан Чатханның чирін.
 Күстіг алыптарын өдіріп,
 Хайзын хул поларға артызып.
 Чонны, малны өөрнең чыып,

Читі азыр хамцынаң чыртып,
 Ыраххы чирінзер Хара Хан
 Тооза сүрглеп парыбысхан.

* * *

Тоозылғанда хыцых чаа,
 Чирні чох полған танычаа.
 Оңненген чир пол парған соғың,
 Пір тіріг ниме анда чоғыл.
 Улуғ пай ааллар орнында
 Ағарысчалар анда-мында
 Күнге өртедіп, хуу пастар.
 Амыр салғылча халсарығлар.
 Хара Хусхун, ол чирні ибіріп,
 Чітіг харағынаң прай көріп,
 Хара Хан чирінзер учухча,
 Хара Ханға хабар апарча.
 — Ол чирні мин пір иттім, тидір,
 Чітіг харахнаң көрдім, тидір,
 Тынның ниме халбиндыр, тидір,
 Чиллер ле ээленче, тидір.
 Хара Хан уғаа өрінче,
 Той-пай салып, араға ісче.
 Кинцеліг Чатханны алдыртып,
 Холына иреет тудындырып,
 Харчааң ойнат тіп чахыпча,
 Унін истерге тіп ырсайча.
 Чатхан мөңіс харчағын алған,
 Пазох хылларын сирткелеп сыххан,
 Хыллары ағаа нандырды;
 Чатхан, хомзынып, ырлап сыхты:
 «Абахай минің Чирі-суум,
 Ах сағыстығ чон чуртаан чир,
 Ачын пүүр Хара Ханға
 Алахтыртып, ам илепчебін.
 Күнниг минің Чирі-суум,
 Көгліг кізілер чуртаан чир,
 Күчүр тұлғу Хара Ханға
 Күчүрледіп, ам хыяланчам.
 Хатығ күресте сыдабин,
 Хара сүменең алдың, Хара Хан,
 Хырых тартып узаан ирге
 Хат таа кізі сыдабас па?
 Честіг күресте ас полбин,
 Чабал оңдайнаң астың, Хара Хан.

Килерімні кўннің хадарча.
Хулға кірген чонын позыдып,
Сўрдірткен малларын чыып,
Чатхан Чирі-суунзар нанған,
Көк Солбан хыснаң хон салған.
Өрттеттірген чир пазох өңненген,
Чіткен ааллар олох өскен.
Чон хатап көгліг чуртапча,
Чатханзар иирде пазох чыылча.
Иледе Чатхан ырлапча,
Хайран Чирі-суун саблапча.

Хара пастарын чайхаглап чон
«Ик, а, ок, а! — Тирге маң чох.
А алыптыг нымахтар ысса,
Чон тарапча таң на хазарза.
Чатханның Көк Солбан ўр
чуртаптыр.
Пір тиңе дее олар ўрептир.
Чатхан иткен хайхастыг
харчахты
Чон чатханох тіп адап салтыр.

Галина БУРНАКОВА,
театровед

ХАЧАН ДАА ТІЛЕГДЕ

Хакас театрының артисттерінің хайзы даа сағам искусствода поэзияның чолын табарға сиренчеткені іле пілдірче.

Ол тілег Николай Тачеевке тыс пирбинче. Пасха-пасха саринаң күзін сынап көрче ол, пасха-пасха ондайларнаң тузаланып, хайди ки-лісчең тіп. Сағам пірдесізіне чөпсінминче осхас.

Мына Иразан «Абалыг холда». Көре-көре килзең, артист сценаа ойын пазы ла сыххан осхас. Аның көңні, часхы тузы чили, пірде пулут-тап, пірде кўн сузы полып, ирт парыбысча. Сизін көрзең, артисттің көрігчее читтірчең сағыстары иледе осхас, че хайди оларны читір-чеең удаа сидіксінедір. Н. Тачеев позын хайди даа таап алар — ол ниме тілсепчеткенің пілінче.

«Пўўрлер паза хойлар» ойында артист Горецкийнің ролын тол-дырча. Анын ойыны хоостыра ол геройын пір дее нимее салбинчатха-нын сизінчебіс. Олох туста актер ол көңнін көрігчее пілдірт пирерге күстенче. «Мына минмін, мынзы, тізен, минін геройым, — аймастыр-банар» тіпчеткен осхас ол. Аннаңар хачан Горецкий тайызынан ахча хысчатханда, арыгли іле көрінче, артист Тачеев андағ ондайлыг ге-ройына пір дее морсынминча, андағларны хырт көрче.

Актерның узы бзісте. Суғны кизерге иткен кізі чили, кичіг тілеп көрче ол. Кўннің сай алысча, пілізі хозылып одырча, аннаңар пўўн иткен тоғыз кичеегізінең артых полып одырча. Искусствода поэзияның сөзін чоохтир ўчўн, ол көп сағынча, көп тілепче. Орта, поэзия чөпсінер чол ам даа табылғалах, че артистке он полары ікінчілес чоғыл.

Сағынчам, артист ўр ниместен поэзияның даа, көрігчінін дее көң-ніне толар роль чаяп салар, матлама узынаң хайхадар, сын паза чў-рек тібірестіг чоох апарар сценадан. Сағам, тізен, ол тілегде.

Чаячы кізінің чолы сидік. Чаячы кізее позын піліп аларға кирек.

Посты оңарып аларға паза ол оңдайнаң пасхаларынзар чол табарға.

Анна Туртугешева чиит, че сценада илееде тоғын салған актриса. Ол тустың аразында көп аймах-пасха рольлар полғаннар. Оларның санында иптiг, толдыра пүткен образтар, сала чазығ арактар парох. че бөнiнде киртiстiг, көннiнең парчатхан оңдайлығлар. Актриса ой-напчатса, хачан даа «чойланминча», саба үннен тапсабинча — уғаа арығ үнiг кiзi. Аннаңар даа, хынза, чаячы чолда тохтабысханьн чазыр полбинча. Таң ол тын хабынарға тiп турыбысты, таң наа, чапсых роль тимнирiне прай күзiн салыбызып, пасхазына хайбинибысты ба, күс чыынча полчаң ма...

Зубаржат, Лейла, Хатия, Ламара — прай пу чахсы идiлген рольлар. Че пiрее туста пiрси пiрсiне тббй нимес «көгiлбей» героинялары, пiр оңдайнаң күлiнiп, пiр оңдайли тудынчалар, чоохтанғаннары даа тббй пол парадыр. Аны сизiнiбiссен, тiлiнде «штамп» сбс айлан сыхча. Сыннаң даа, пiрее тустарда (сағам пiрее-пiрее ле) штамп омазы пiлдiре түсче.

Артистка Туртугешеваның репертуарында «көгiлбей» героинялар көптер (мында режиссернiң пырозы парох полар) — «пiр сарыхтығ специализацияа» пастырчатхан осхас актриса. Аннаңар «Пүөрлер паза хойлар» ойында ол толдырчатхан Купавина пiрее тустарда хайди тудынчаан пiлбинiбiсче. Iзе, актрисаның чаячы чуртазында көбiзi тббй ле рольлар полғладылар — Купавина осхастарға, тiзең, ол көп учурабаан. Хайди-да толдыра, пос ойнирға тiдiнминче — таныс нимес арах материал чiли пiлдiртiпче. Че олох туста Купавинаның рольы актрисаның тоғызында уғаа тузалығ полған. Ол бзерге, пiлiзiн пайыдарға оңдай пирген. Пасха-пасха хылыхтарның тббiне түзiп, оларны iстезерге тузалығ, позынның чуртасха көрiзiң табынарға оңдай пирче.

Чаячы кiзi — пала осхас, күннiң бсче, күннiң алысча. Пүүн чалтырама роль ит салды актер — сағынчазың, че пу пбзiк тасхылларны асчаң кiзi, таңдағызында көрзең, олох синде ойнапча, пазағы күнде — олох, пiрси, тiзең, ундар даа полынчаң кiзее тббй полбаан паза көрзең, килкiм роль чаяп салып, сцена тiлiнiң наа чазыттарын асча, ол полардан, пiлiстiглернi поэнын соонча апарча.

Сценаның улуғ узы А. А. Попов пiди пасхан: пүүнгi актер пiске поэнын индивидуальнoзынан хынығ, анын чуртастанар нiме сағынчатханьн пiлерiбiс килче пiстiң. Актер чаян рольларда пiс ол сурьларға нандырығ табарыбыс килче.

Актриса Мария Кыстоякованың улуғ роль «Кiзi чуртазы» ойында полған. Пастап сценаа тулуңастығ, ачых-чарых хызычах сыххан, ойын тоозылар тусха ол, харах көзiнде улғаат парып, пызығ холлығ ууча пол парған. Хысхачах ла тусха узах чуртас чуртап салча Кыстоякованың Русуданазы. Кбрiгчi киртiнче аның алыс парғанына, анын андағ чуртас чуртап салғанына. Актриса психология саринаң даа, тастындағы көрiмiнен дее уғаа сын көзiтче Русудананың алысчатханьн. Чуртазы бiре чарых көбленiзiн апарча ол. Кбленiс, сын көбленiс чiзе, мындағ поларға кирек, чоохтапча рольынанар Кыстоякова, ол кiзiнiң көннiн көдiрерге кирек, пiрiнiстiг поларға кирек.

«Сын мўёзінде» актриса тіл чох Мааганың ролын толдырча. Пу даа улуғ нимес рольда актрисаның көңіненер, чуртасха көрізіненер піліп аларға ондай пар. Кізее чахсы итсе, арығ чўректен идерге, чахсың айланарын сағыбин. Кізілерге прай чўреен пірініп, нандырығ сағыбин. Кізілерге прай чўреен пірініп, нандырығ сағыба. Тиктең нимес прайларын даа чабал көр сыхқан Милай Маагазар тартыл сыхча. Алғым чааннығ, арығ сағыстығ Маага чуртасты уғаа орта сизініп одырча, тооза даа нимені тирең оңарча, чахсы-чабалны парчан піліп одырча.

Мария Кыстоякова сағынчатхан актриса. Чуртасха анын көрізі поэни, ол азахха пик турыбысхан кізі. Актер тоғызынаңар, чуртастанар, кізілерденер, оларның хылыхтарынаңар паза ондайларынаңар көп сурығларға нандырығны поэы таапча. Актриса Кыстоякова сағын пілче, сизін полча, чуртастан ўгрен пілче.

Сценада көрігчи хылых тілепче: кізі хылыхтарынаңар көп паза толдыра пілерге кўстенче ол. Аны істесче, аны сиргек сизініп одырча.

Иван Салайдинов геройларының хылыхтарын чўректен сизініп пўдірче, тын кирче оларға. Ондайларының дөнін хаап, ол хылыхты поэы пўдір сыхча, прай поэының чуртасты пілгенін піріктіріп, ол піліске, сизікке алғанға тўстеніп, сценада наа хылых чаяпча. Анын рольларын көрерге нник, азырылчаа чоғыл. Импровизация ондайынаңа чили пўтчелер сценада анын рольлары. Сах мында, сағам на сағын тапхан оссах ол Аполлон Мурзавецкийнің («Пўўрлер паза хойлар» ойыннаң) малхадыбысханын. Чирде ойда чада, азахтарын чоғар теебінібізіп, хысхырча:

— Ма тант, сағамох амадыбыспазаңар, амох мындох чох пол парам.

Ол поэы поэына олох туста сала даа киртінминче. Артист пу сценада гротесктің чітинде ізестіг тудынча — анзы актерның узын киречілепче. Көп нимес хыйыстырыбыс, сала пасха ондайдан иртірібіс пу сценаны, көп нимес «тарап сал», «иптеп сал» пу рольны, прай пўдізі пу образтың сайбал парар тіп сағынчам, көрігчи, тізең, артистке киртінминібізіп, артистке тарынар, неке. Че Салайдинов геройының хылиин чахсы сизінче, ағаа сиргек тыннанча — аннаңар Аполлонның тудынғанынаң көрігчи анын хылиинның чазығ сарин чахсы сизінче.

Нодар «Мин кўн көрчем» спектакльдаң ойын хоостыра залдаң көстен көске хала парча паза аннаң сағыстарынаң, сағысырастарынаң ўлесче. Арғызына чили, прай чобағларын сали пирче. Анын сағыс-сағысырастары — арғыстары, пичезі прай аалдағылар ибіре. Ол чоны чобатхан чааны харғапча, пик хылыхтығ чонына хайхапча. Ўр нместе тығалах олған, мыңа мында, сірернең чоохтаза, сағыс алынча, иптг тілленче. Қичее чалаас олған тузының ойыннарына сабылған оолахтар харах көзіне ир синіне читчелер. Хатығ тус, харғатхан чаа көп мындағларның олған тузын хызыр салча.

Артист Салайдинов поэының чаячы ондайын орта сизініп, көрігчинің чўрсене сын чол таапча.

Аның рольлары психология саринаң уғаа киртістіглер. Геройларының хылынызының хаңаң даа тостее пар поладыр. Хылыхты прай саринаң пілчеткені, сизінчеткені, анаң аны пүкүлеезінең пүдірчеткені актерға рольда, пос, китенмин, поэның көнннңе поларға ондай пирче.

— Ма тант, Тамерлаан... Нанчым... Чох, сыдаспасын... — көдірілістіг хысхырча, чүрексер орта көксін саап, Аполлон. Салайдинов чазырбинча: Я, аның геройы ол синче ле, прай чүреен, сағызын, чахсызын чідір салған, халғанчы уядын іс салған. Чуртаста аны пір ле ниме тибіретче: ізіс. Чүрее аның хаңаңох ол парған — сын көбленіске дее, нанчыласха даа тибіренмес. Пір ле тынның ниме — адайы Тамердан чаанын тартча осхас... Че... чох, адайы даа өлгеніне кізі чілі пичелен полбинча, таныхтап салча. Сын чобағ андағ хуруғ табыс пола чоғыл.

Аполлонның көйбин дее ус парған чүреенде пірее дее чылығ көзічек табарға идіп, үбүр сыхсаң, күл-тоозын на пурли түзөр. Купавинаны даа, погда, күнге хызарта пыс парған чистек осхас ипчині, Аполлон, ахча ла хызып алар ондайға ізеніп, ибір чөрче.

Артист чаяпчатхан образ чуртастағы осхас киртістіг, — че ол аны чуртастаң хобырбинча, искусство күзінең чаяпча. Аның геройы тынның, че чуртаста сах андағларны таппассар. Сағынчам, артист тоғызында сибер синіне чит парча.

Артист Салайдиновтың театрда чолы узах полғадағ, чаячылығ оң урунар осхас пілдіртіпче, че аның үчүн ағаа, көдірілген синнең төбін түспин, улам на поэік сығып одыарға кирек.

«Мин прай ниме ит полчам, прай пілчем» — андағ кибір килкім устарға даа харығ полча, искусствода чолын пастаплачатхан кізее ағаа пастырарға улам китеністіг. Че, сағынчам, аңынаңар артист поэы даа сағынадыр, поэның читпес хыриларын поэы өтіре пілче.

Светлана Чебодаева сценада өтіг өңнерге хынча. Хызыхахти осхас ніске пилліг, чуға омалығ, че олох туста хатығ арах көрістіг актриса хайдағ даа рольда хайығ тартадыр.

Сағысха кірче Қлара Фастос «Чили — чобаам минің» ойыннаң. Артистка орта хаапча істінең чабал, пір нимее чарабас, че хайхастығ сіліг көрімніг героиняны. Ол чахаях осхас поэынаң кинетін, ээн аас кізі чілі, ээреп сыхча.

Шафак «Ай өлген хараада» ідөк уғаа пүкүл хылых. Мында геройның сырай-омазы аның сағыс-чүреенең таласпинчалар — хайзы даа, сіліг, сын, арығ сырларнаң сусталча. Артых-пузух табыс сығарбас, иптіг, пазымның Шафак поэы алынча көпті сағынча, че тастына сығарынминча. Пастағы көріске, кізее пір сөс тее тоғыр чоохтанмас ол. Чобаан поэының істінде ал чөрче. Че олох туста көрінче: ол күстіг, күлүк хылыхтыр кізі паза ээ пастырбас ондайлығ, хайдағ даа сидіктерні тобырар.

Халғанчы тоғыстарның пірсі — Глафира «Пүөрлер паза хойлар» ойында. Мында артистканың актер тоғызына көрізі іле пілдірче. Пу өңніг, пай иділген роль. Актриса актер тоғызының чазыттарын көп пілче паза оларнаң тузаланчаң ондайлар аның холындалар. Ол сие

на тілін пілче паза ол тілнің чуға бңнерінен тузаланча. Пірее тустарда анын чалтырама актер техникасына чылығ паза тіріг тыныс чидіспин парча.

Че Светлана Чебодаева, истини тартынып, пір орында тохтачан кізі нимес, пірее нимее чөпсінмезе, улы-хырнна сығарға кўстенче.

Актриса пірее тустарда чуртастан палғалыс читпинче, кізілернің ондайларын, хылыхтарын поэзының тоғызында тузалан пілгені. С. Чебодаеваның рольлары орта, чаксы, чапсых паза хайығ тартар ондайлығлар, че пірее тустарда анын рольлары сағыс кўзінен иділчеткен чили пілдірібісчелер.

Глафиранан Клара Фастосты пір дее піріктірчеткен ниме чоғыл. Че олох туста көрігүінің сағызында олар чағын турчалар.

Ниме киректепче Клара Фастос, нимее хынча, ниме анын чўреен тибіретче? Чабалға ла айлан парған анын чўрее. Че ногаданар? Глафразы идөк ахчаа ла чидіп аларға идіп, ол пөгінні толдырар үчўн, анынзар көні, пірдеезіне хайбин пастырча. Ікізінен хайхастығ сіліглер, ікізінен чааны чохтар. Че мында роль хоостыра «соох» ойнааны пілдірбезе дее, Пирада, Азарияда, Шафакта актриса героиняларына киртінминібісчеткен чили пілдір парча, кўстеніп, ойнапчатханын сизінчезің. Пірее тустарда хайди-да кўлімзіри тўсче, пірееде чылығ чоохтанар орнына тыда арах тапсабысча, чалахай хылынар чирде хатығ арах тудыныбысча. Паза анын ойынын сиргектеніп көр сыхчазын: арса, ол сыннан ойнабинча, чораа полча?..

Че сағынчам, ол читпестер нимес. Анзы актрисаның поэзының көңні, чуртасха «истеліп», нымзир, алызарынан полар. Чуртас — иң изестіг, иң хыйға, иң пілістіг үгретчі.

Юрий Майнагашев сценада пастағы хаалағларын иткендөк, көрінген: ол поэзының чуртазында орта чол тапхан, театрда полған анын орны. Чаячы чолча чиит артист өткін, китенмин парча.

Пастағыох рольлар артисттің пос ондайлығ, пасказына тббй нимес хылиин киречілееннер. Сэр Тоби Эгьючик, Бежан, Айдолай, Клоун Бом — арығли пасха рольлар. Комедия, нымах, драма кибірліг рольлар. Хайзы даа пуларның хайығ тартча, хайзында даа көп чаячы табығлар, маңнаныстар. Артист Ю. Майнагашев рольына прай поэзын пірінедір, че пурнада ол рольны поэзы поэзына онарылыстығ иде, чарыда пілдірт пирче, хылиин өтіре онарып алча — прай тайыс-тирен орыннарын сыныхтап салча. Иди пьесадағы таныхталған рольны чаксаан онарып алып, аны поэзының пілізінен, поэзының сағынғанынан чазапча. Полған на роль актерға кізіденер наа ниме чоохтапча, кізі чўреен, сағызын, ондайын, хылиин асча. Полған на роль артистке — таныс нимес кізі осхас. Майнагашев тоғыста істегчі ондайлығ. Ол геройнаң пісті таныстырча, аннаңар піліп алған сағыстарынан үлесче. «Мына хайдағ полча кізі» — чоохтапча ол наа рольынан. Чапсыпча, ўрўкче, брінче, чөпсінче, таласча.

Клоун Бомның рольы артисттің искусствода пірік тасхылларны азарына ізендірче. Минің көрізімде, пу роль пістің театрыбыстың чидіглерінің пірсі, оларға турызарға аябас.

Кізі чўреен ачыда чоохтанча Бом — Майнагашев, хачан поэнын алчаазын оңарып алғанда. Мына пістің хараабыста алыс парған пу кізі, поэ поэна сынны асча. Чуртаста араласпинчам тіп сағынчатхан туста, син чуртасты ол алай пу саринзар алыстырарға полысчазың. Аннаңар поэнын орыннын хачан даа орта паала, поэң ниме иткенінні пілініп одыр.

Артист Майнагашев көрігчінің паалааны, сискені, оңарғаны, көрігчінең чоохтазың киректелче. Артист уғаа ачых-чарых көннiлiг. Аның рольлары хоостыра артисттенең, аның ниме сағынчатханынаңар көпті піліп аларға чарир. Ол көрігчідең пір дее ниме чазырбинча, прай сағыстарынаң, тооза көннiнең ўлесче.

Хакас театрына төрт чыл мының алнында көп наа артисттер хозыл парғаннар. Хайзынын даа пістің театрның тандағы күні хайдағ поларынаңар поэнын көрістері полған. Ол сынаң көп тус иртпеді. Чинт артисттердең хайзы-да пўўнгі күнге азахха пик турыбысты, хайзы-да ам даа тілегде. Че бōнiнде полғанының на чоохтир чооғы пар, хайзы даа узын көзiдер, сценада наа сōс чоохтир ла. Алнында, тізең, наа рольлар, наа чидiглер. Театрға ойынның наа ондайлары, наа кибирлері саңай кiрдi тіп чоохтирға ам даа ирте, че алынча маңнаныстарының пір, пўкўл төстее парынаңар амох таа чоохтирға чарир.

Я. И. СУНЧУГАШЕВ

ПУРУНҒЫ ХООСЧЫЛАР ИТКЕН СОМНАР

Хакасия чирінде күргеннер чох полған полза, тың изі чох поларчых, неке. Күргеннер Хакасияның историязын ўргенерінде уғаа тузалығлар. Оларны хазып тапхан ниме-ноолар пістің странаның саблығ музейлерінде аарлығ чындызы полчалар. Күргеннер тастарында аймах-пасха пурунғылар иткен сомнар урунчалар. Хачан даа полза, ноо даа чонның аразында сомнар хоостирға хынчаң кiзiлер табыл ла парчаң одыр. Оларның сомнары алай пічіктері чуртастың, сағынған сағыстарының пірее хыриларын көзiтчелер.

Иң не пастап Хакасияда күрген тастарындағы сомнардаңар алғым пілістіг путешественник Д. Г. Мессершмидт 1722 чылда пічікке пасхан. Аның чорых пічіктері, тізең, 1962 чылда ла чарыхха сыххан. Он сигіс векте андагох сомнардаңар «Сибирь историязынын» авторы Г. Ф. Миллер пасхан. Адаан ученайларның соонда обаалардағы (көзелердегі) сомнардаңар орындағы краеведтер паза археологтар А. В. Адриянов паза И. Т. Савенков статьялар паза книга пас салғаннар. Он тоғыс вектің халғанчы чылларында көп сомнар хобырып алған Аспелиннің экспедициязы. Аның сомнары 1931 чылда Финляндияда чарыхха сыххан. М. П. Грязнов паза М. А. Дәвлет статьяларда паза книгаларда Хакасиядағы чалым хаялардағы сомнардаңар чоох

апарчалар. Л. Р. Кызласов, бнетін экспедициялыг чбріп, пурунғы сомнарны санга ал салган, кингаларында кбзйтче.

Пу хысхацах искірігде кбзіділчеткен сомнар ікі муң артиннан чыл мының алнында хоосталған поларлар тіп санапчалар археологтар. Кбзелер турчатхан кўргеннер, тізен, 2500—2400 чыллар мының алнында иділтірлер.

• Кбр кбренер пурунғы хоосчыларның чаяннарын.

Пастағы сом. Сомның тас. Асхыс районындағы Пилтір аал хыринда турған осхас. Аны 1952 чылда Ағбандағы музейзер ағылғаннар. Тастың чалбағы пір метр чарым, пбзигі ікі метр артых. Кбріс: ұстўнең — индіре.

1. Саналығ кизі тағ индіре ойлатча, олох туста пір анны (2) узун саптығ чыданаң хазабыстыр. Саналығ кизінің сол нанында хурлух алай саадах осхас. Анзы илееде салбаннада хоосталтыр: 3. аңчы чаа-чахтаң атча, нанынаң хурлух сбзирілче. 4. Чаахтаң атча, алнында суур салған саадах чатча. Саадахты, атарға харығ полбазын тіп, артыныстаң хыя тастаң осхастар пурунғы аңчылар. 5. Ікі кизі улуғ чўгўрікте тағ индіре ойлас парирлар. Соондағызы, сол холын кбріде тудып, хысхыр парчатханға тббй пілдірче. Ікізінен узун идектіг тоннығлар;

6. Турчатхан кизі сомы. Ол чўгеннеп салған сыынны тіннең тутча (8). Пу сомға тббй нимелер археология памятниктерінде учурапчалар. Кбрімге алза, Таштык эпоха тузында (I век пістің эраның алнында паза V век пістің эраның соонда чон сыын азырап тутчанох полтыр.

7. Улуғ чўгўріктегі тағ бскізі. Ол аңчылардан тис парча одыр: 9. Читіре хоосталбаан кник сомы полар чй?

Пу сомнар аннап чбрген кизілернің чооғы хоостыра иділгенге тббй пілдірче. Андағ даа полған полар. Аңчылар хачаннаң кбп ниме кбрчеткен улус.

Ікінчі сом. Кбзіділчеткен сомнар Асхыс аал ұстўндегі чазыдағы кўргеннер тастарынаң алылған. Оларны археолог Э. А. Севастьянова чыып алған.

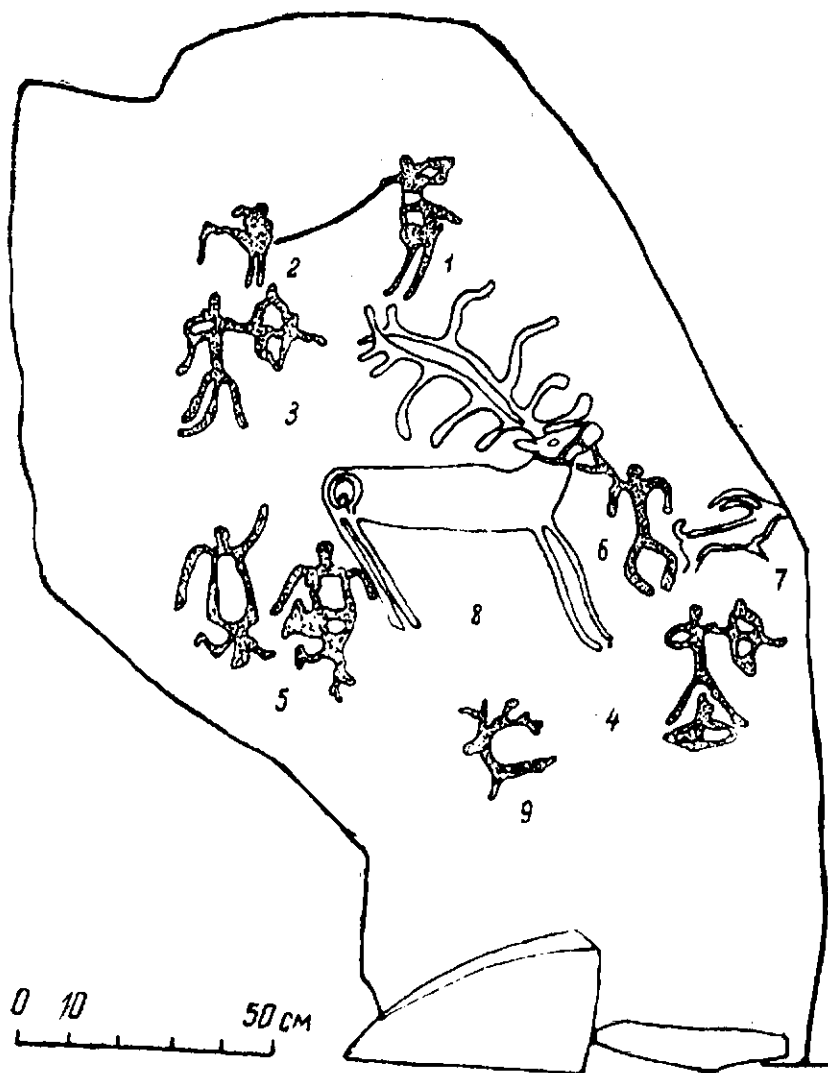
Кизі сомын хоостирға хачан даа оой полбаан. Тас, тізен, ах чачын нимезбк. Ноо даа сомны ўр тыстаныстығ пізирге кирек полған. Че пурунғы хоосчыларның сом идерінде постарының кибірлері полған полар.

1. Ипчі кизі сомы осхас, ікі тулуңнығ. Аның хучаанда олған сомы. Артых ниме чоғыл, сиген сиглері килістіре;

2. Пу сомда ипчбк кизі, узун киптіг. Аның хыринда ир пала сомы. Паланы ічезі нимеден чаапча:

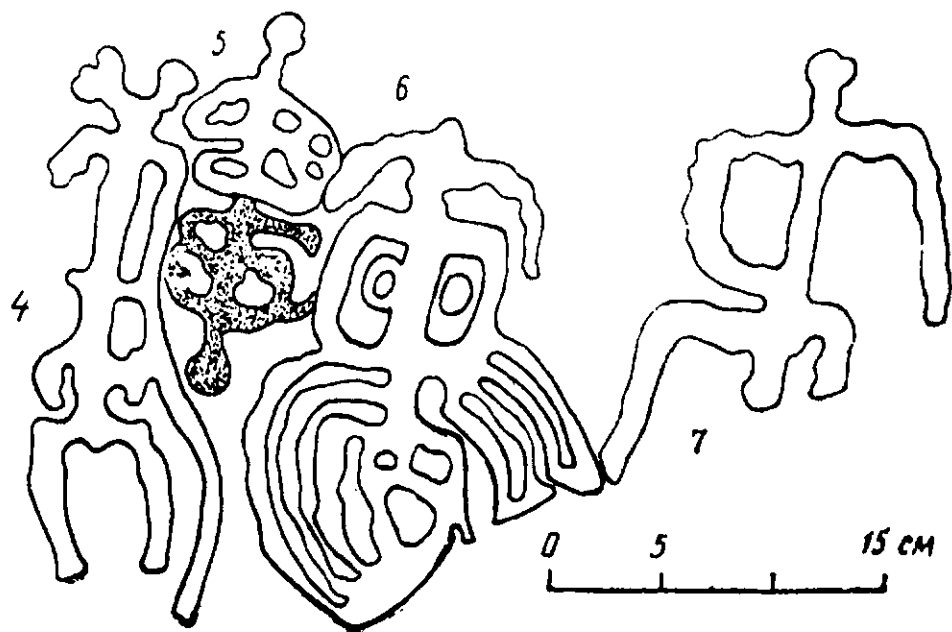
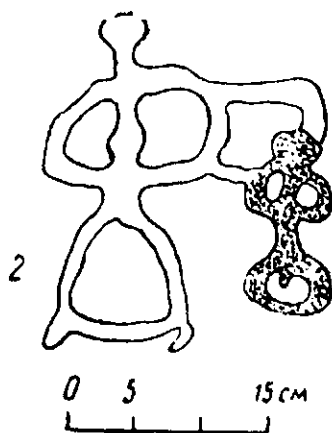
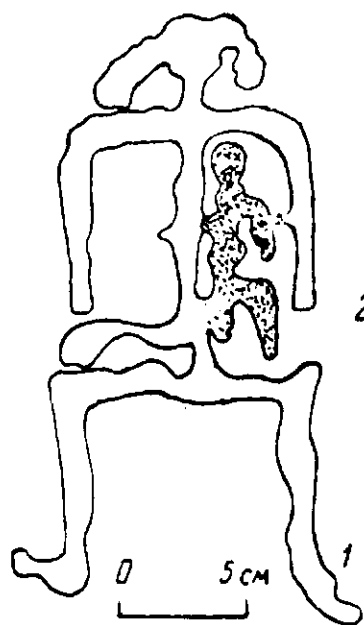
3. Ир кизілер (ўзблең, пір чолнаң, сўрістіре парчалар. Соондағызының алай алнындағызының ма хыринда кблеткі кбзіділче. Аяс кўнде кблеткі чох полар ба?

Ус кизі сомы. Сол саринда ікі тулунастығ хыс пала (4). Ікі тулуңнығ угаа чазан салған ипчі кизі (6). Аның пай пўдістіг кибі мының алнында хакастарның тойға кисчең идек тоннарына тббй. Олар-

нын аразында пір пала азахтарын харчанып одыр салтыр. Ол пала-нын көлеткізін хоосчыл тың тōй хоостап салтыр. Ипчі кізінің ырах нимес ир кізі сомы, аның пір азаа хысхачах. Арса, ахсах кізі полған?

Кōзіділген сомнарда уғаа чапсыстыҕ кізі көлеткізін хоостааны. Археология памятниктерінде сағамғы тусха теере мындаҕ сомнар та-былбаан полғаннар.

Хакас чонынын этнографиязы хоостыра көрзе, көлеткіні иткені пілдістіг. Мының алнында кізі көлеткізіне بازارға алай аны пірее нмдең сабарға чарабас полған. Кізінің ізін ідбк بازارға чарабас полған. Астанчаңнар. Көзіділген сомнар, тізең, пірее ікі муң пір чұс чыл мының алнында иділген поларлар. Иди көрзе, мының алнындағы хакастарның кибірлері уғаа ыраххы тустаң килгенге килісче.

Хакасия чазыларында паза чалым хаялығ тағларында пурунғыларның хумартхы сомнары ам даа көп. Прай пурунғы памятниктер Хазна законы хоостыра хайраллалчалар.

А. Г. КАРИМУЛЛИН

Н. Ф. КАТАНОВ — БИБЛИОГРАФ

Хакас чонының саблығ оолғы, Казаньдағы университеттің профессоры Николай Федорович Катанов (1862—1921) тиксі дее тюрк чоннарының историязын, тілін, литературазын, фольклорын, этнографиязын, пурунғы пічинн, культуразын үгренеріне улуғ хайығ салчан. Алғым пілістіг ученай угро-финн, Моол, Хытат, Индия чоннарының историязынаң өтіре таныс полған. Ол тюрк паза прай даа Кидеркі Европа чоннарының тіллерінең чоохтанчаң, Египет, Хытат, Уйгур, санскрит пічіктерін хығырчаң.

Университеттегі өбн тоғызына хоза, ол прай пос тузын науканы тилідеріне салған. Иди 1921 чылда 15 августта Катанов түгенчі анкетазында чарыхха сыххан 382 научнай тоғысты адапча. Че ноға-да ол библиографияа теелген тоғыстарын адабаан. Пу сурыға хайығ ам даа читкіче салылғалах.

Аннаңар даа Н. Ф. Катанов библиографияда андағох алғым пілістіг полчатханын көзідерге сағыс пар.

Андағ аның иң пастағы улуғ тоғызы ах чарыхха 1896 чылда сыххан. Адалча ол «Казаньдағы император университетінің типографиязында 1800—1896 чылларда сығарылған книгаларның каталогы». Тимнееннер аны А. Соловьевнаң Катанов, мында өбнінде татар, араб, перс, тюрк тіллеріндегі араб пічігінең пазылған книгалардаңар, оларның авторларынаңар чоох парча.

Россияда араб пічігінең чаялған книгаларның иң пастағы каталогын академик Б. Дорн иткен. Сығарылған ол 1866 чылда «Императорның наукалар академиязының бюллетенінің» 5-чі томында.

1882—1892 чыллардағы іскеркі книгаларның каталогын, тізең, Санкт-Петербургтағы университеттің цензоры В. Д. Смирнов сығарған.

Мына пу тоғыстарнаң тиңнестірзе, Н. Ф. Катановтың көзідіглері илееде пасха, толдыра иділ парған. Ол полған на книгада хайдағ сурығ көдірілчеткенін пасча, авторынаңар, хысхахахти анын чуртазынаңар, книганы чаяған издательдеңер. Мындох ол книга орыс алай

ба Европа чоннарының тиллеріне тилбестелгенін таныхтапча. Андаг көзидіглер 300 азыра книгадаңар иділ парған.

Н. Ф. Катанов, рецензияларны, аннотацияларны олох книганың тилинең пазып, мындох орыстина тилбестепче. Анзы пиди пастагызын на иділген, іскеркі чоннарның даа тиллерін пилбинчеткен үгрөнчїліг чонға кирек книганы табары оой полыбысхан. Сағамгы туста совет библиографиязы пу ондайнаң алгым тузаланча. Агаа хоза Н. Ф. Катанов көзидіглерінде іскеркі авторларның ады-солалары хысхахакти паза толдыразынаң хайди адалчатханын пазыбохча. Анзы даа тиктен нимес. Іскеркі чонның аттары пічікке пасха-пасха ондайнаң кирілчен паза көп хадыллыг полған. Иди, Казаньзар киліп, үс чыл пазынан Катанов, научнай тоғыстарынаң пасха, мындаг каталог чыырға маңнаңганына чалсыпчазы.

Чииг ученайның тузындагы іскеркі тиллерні үгрөнчеткен чон аның книгазынаң алгым тузаланып пастаан.

Пүүн дее Казаньда XIX векте сыххан книгалардаңар пу чалгыс ла библиография.

Н. Ф. Катанов, хайди тидірлер чонда, «пічік тынның» полчан. Іскеркі ученайларның книгаларын таап, тың хынып алчаң. Пола-пола аның холында улуг библиотека чыыл парған.

Амга теере Татар АССР-ның хазна архивінде XIX векте Казаньда сығарылған книгаларның Н. Ф. Катанов тимнеен холнаң пазылған библиографиязы хайраллалча. Мынзы печатьта сыхханынаң уламох толдыра.

1896 чылда Н. Ф. Катанов арагаа сабылчатханнарнаң күресчеткен обществоның журналын сығарып пастапча. Пастагох номерінде «Іскеркі библиография» тіп пөлік асча. Анда номер сай Казань, Оренбург, Петербург, Ортын Азияда сыххан іскеркі изданиелерденер көзидіглер пирче. Ол көзидіглерні 1896 чылдагы каталогтын ондайынча пасча, агаа хоза книгалар ноо чылда сығарылғанын, чон культуразына хайдаг туза иткенін, оларның чахсы паза читпес хыриларын таныхтапча. Иди «Казаньдагы ученай Ш. Тагировтың «Гэйэти джедидэ» (Казань, 1896) книгазында чир-чаяннанар үгрөдіг харасхы чонның сагызын-көгізін чахсы алғыдар» тіп пасча. («Деятель», 1897, 4 №, 263—264 стр.).

Уламох улуг хайыг салча Н. Ф. Катанов чон үгрөдиин алғыдар үчүн күресчеткен татар ученайларның, писательлернің тоғыстарына. Андағларның пірсі полған Каюм Насыри, хайзынаң Николай Федорович ынағласчаң. Катанов аны «Европа науказын іскеркі чонға читілерінде күс аябинча» тіп пөзік паалачаң.

«Деятель» журналда Н. Ф. Катанов 1896—1904 чылларда тюркологияча 300 азыра көзидіг-рецензиялар сығарған. Ол санда орыс, ідок пасха ханнарның ученайларының книгаларына. Рецензияларның ал-алынчазы иледе улуглар: пір авторскай листке чағыннар. Андар үстүнде көрілген көзидіглерге хоза книганың тасты көрімі, саны, хайзы орыннарзар тарадылғаны кирче.

Н. Ф. Катанов орыс хығырыгчыларны татар чон литературазы-

нан, іскеркі изданиелернең чағын таныстырарға харазып, «Деятель-
нең» пасха «Мир ислама» журналда, «Инородческие обозрения», Ка-
заньдағы университеттің «Ученой запискаларында», «Археология, исто-
рия, этнография обществонь Искіріглерінде», орындағы печатъта
рецензиялар сығарча.

1907—1912 чыллардағы «Казаньның ўгредіг округының управле-
ниезіндегі тілбестег комиссиязының протоколларында» аралазыбохча.
Мында алынча таныхтирға кирек Казань, Уфа, Самарск, Вятск, Орен-
бург паза Симбирск губернияларның школалары наа пазылған кни-
галардаңар иткен көзідіглерні. («Протокол...» 18 №, Казань, 1912,
3—46 стр.). Книгалар пөліктер хоостыра көрілче. Полған на пөлікте —
тіл пастыра. Мына пір көзідіг:

«Алтын атыч». («Золотой петушок») А. С. Пушкиннің сочинение-
зі. Татар тіліне Абдулла Тукаев тілбестеен. Казань, 1909. 15 стр.,
8 д. л., паазы 20 ахча.

Піди 305 учебник паза учебнай пособие көрілче, «История», «Ли-
тература», «Физика», «Химия», «Педагогика», «Медицина» паза даа
пасха пөліктерче.

1899 чылда Н. Ф. Катанов пазох наа «Казаньдағы император
университедінің типографиязында 1896—1899 чылларда печатътан
сыххан книгаларның каталогын» тимнеп, сығарча. Мында орыс тілі-
нең не пазылған книгаларға көзідіглер итче. Іскеркі изданиелерде-
нер «Деятель» журналда пасхан сылтаанда, олар пееер кирілбеен.

Н. Ф. Катановтың библиография көзідіглері аразында казах ті-
лінең 1914—1915 чылларда чаялған книгалардаңар танығлар парох.
Сығарылған олар 1915 чылда «Инородческое обозрениенің» 10, 11-чі
книгаларында. Казах книгаларына пу пастағы библиография.

Н. Ф. Катановтың мындар тоғызынаңар чоох апарчатханда, ідбк
адирға кирек «Казаньдағы ўгредіг округының управлениезіндегі тіл-
бестег комиссиязының орыс, чуваш, татар, вотскай, черемис, хырғыс,
пермяк, калмык тіллерінең» книгаларына көзідіглерні.

Казаньдағы университеттің Совединің чахиная Катанов ікі чыл
изере профессор И. Ф. Готвальдтың 40 азыра аймах тілнең пазылған
пай библиотеказынаң танысча. 1900 чылда «Казаньдағы император
университедінің аарластыг члені, профессор паза библиотекарь Иосиф
Федорович Готвальд» тіп книга сығарча. (Казань, университет типо-
графиязы, 1900, XI, 240 стр.). Мында 4 муңча книгаданар паза 3 чүс-
че холнаң пазылған пічіктерге көзідіглер иділген.

Н. Ф. Катанов ўстўнде көрілген тоғыстарынаң пасха Россияның
пасха хан чирлерінде сыхчатхан іскеркі журналларында аннотация,
рецензиялар сығарча. Оларның саны тоғызонча. Іскерні изданиелерге
Н. Ф. Катанов пасхан аннотацияларның, рецензияларның саны, піс
санаан хоостыра, прайзы 900-ке чағын. Аннаң пасха іскеркі, орыс па-
за даа пасха хан тіллеріндегі 5 муңча книгаларға көзідіглер пар.
Мынза Н. Ф. Катановты пай, тирең пілістіг ученай полчатханын ки-
речілепче. Ол поэзының тузындағы востоковедтернін чидіглеріненер
тббле пілчен, поэзы даа улуг хозым итчен.

**Сынап Николай Федорович Катановтың библиография ла чары-
дылган тоғыстары ла халған полза, анда даа аның ады Чир-суубыс-
тың востоковедтерінің аразында аарласнаң адаларчых.**

Катанов көзідіглер ле пирбинче, ол Россияда сыххан іскеркі кни-
галарны ўзўрче, пōліктерге чарча. Иди 1903 чыл алнында сыххан та-
тар книгаларын мындағ пōліктерче көрче: «1. Ислам, аның ўгредии,
кибірлері. 2. Исламнын паза мусульман хазналарының историязы.
3. Комография паза география. 4. Математика. 5. Мўчеллер. 6. Уха-
анчыллар паза астрология. 6. Имнег. 7. Тілдеңер ўгредіг. 8. Сибер
тудынары. (Н. Ф. Катанов. Қазаньдағы татарлар чуртаста паза кни-
галарда. Поволжье сб. 2-чі выпуск, Н. Новгород, 1903, 2-чі стр.).
Пуох тоғызында ол химия, алгебра, физика, астрономия, ботаника,
чир ўгренчен, техникаданар, аал хониннаңар татар книгаларына теел-
че. Н. Ф. Катанов чахсы сизінче, хайдағ улуг туза пирче книгалар
чон чуртазын тилідеріне. «Қазань татарларының паза Россияның іс-
керкі чоннарының ўгредии 1829 чылға теере азия типографиязынан
пик палғалысча. Пўўлгі, чылдаң пасти, тізен, университет типография-
зынаң даа. Книгалар печатать полары нинче алғып одырған, типогра-
фиянаң анча тың ынағлазып, культураларын тытханнар татарлар.
(Н. Ф. Катанов. Қазань татарлары... 3-чі стр.), — тіп пасча ол.

Піс таныхтаабыс, Катановтың библиографияда иткен улуг тоғы-
зы ам даа читкіче ўгренілбеен.

Сынап Октябрь революциязы алнында іскеркі чоннары постары-
ның литературазы, культуразы чох кізілерге саначаң ползалар,
Н. Ф. Катановтың библиография көзідіглері, аннотация, рецензияла-
ры искусство, литература, культура парын көзіткеннер. Паза пір са-
ринаң, Катановтың тоғыстары орыс чонының ах сағыстығларының
хайини тартхан.

Христиан миссионерлері іскеркі чоннарының пічіктерін тілбестеп-
четсе, худаи книгаларына ла теелченнер. Мының сылтаанда, пасха
тілліглер іскеркі чонны хуруғ худаи сағыстығ ла тіп саначаңнар.
Н. Ф. Катановтың библиографиялары ол сағыстар саба полчатха-
нын іле көзіткеннер.

Пўўн Н. Ф. Катановтың библиографиязынан аймах ўгредігліг
чон тузаланча. А татар литературазының, тілінің, фольклорының,
культуразының, печать киреенің историязын ўгренчеткеннерге ол
иң кирек книга.

ТАПТЫРҒАС

Совет Союзының Гимні. Сөстері С. МИХАЛКОВТИ паза ЭЛЬ-РЕГИСТАННИ. Орыстанаң М. Кильчичаков тілбестеен .	3
Л. И. БРЕЖНЕВ. Кішіг чир. Тілбестееннер И. Н. Бурнаков-наң И. В. Капчигашев	5

ХАКАСИЯНЫҢ 50 ЧЫЛЫНА УДУР

ИВАН ЛОПУХОВ. Піс Лениннің соонча парарбыс. Документальной повесть. 1—6 главалар. Тілбестеен Мих. Чебодаев	45
--	----

СТИХТАР

МИХАИЛ КИЛЬЧИЧАКОВ. Хумартхы сарын	66
МИХАИЛ ЧЕБОДАЕВ. Хакас чииттеріне айланыс. Агас тура. Халсарыглыг күргеннер. Ким салғагының сарыны. Арыг усхунча	66
МОИСЕЙ БАИНОВ. «Ленин чолы» газетаның 50 чазына. Июль. Саңмайға саап, чагдаанда хырых чазым. Чуртаан чон иркіпес ах чарых	70

НАА ТІЛБЕСТЕГЛЕРДЕН

СЕМЕН ДАНИЛОВ. Көбн тоосты нымахчы. Тілбестеен Михаил Чебодаев	73
МУТАЛИП БЕППАЕВ. Стихтар. Тілбестеен М. Баинов .	74
М. ГОРЬКИЙ. Кізі төрөөні. Чоох. Тілбестеен М. Баинов .	75
МИТХАС ТУРАН. Кник пысхагы. Чоох	83
Хоосчы-журналисттің чидіглері	96
НИКОЛАЙ ТЮКПИЕКОВ. Антон ача. Чоох	98

ЧИИТ УННЕР

ГАЛИНА КАЗАЧИНОВА. Аяным аян. Хыс-часхы. Хынча кічи-чек хызычаам. Стихтар. Тик брініс. Чилліг орай күскүде. Кир-тинчектің хыялы. Чоохтар	105
СЕРГЕЙ КАРАЧАКОВ. Паркта. Чалым хая чігінде. Тоғазыг. Чоохтар	110

НЫМАХТАР

МИХАИЛ КИЛЬЧИЧАКОВ. Нога хымысха ніске пилліг. Нога көріктің арғазы чоллыг	113
ВАЛЕРИЙ МАЙНАШЕВ. Чатхан. Полған нима	118
ГАЛИНА БУРНАКОВА. Хачан даа тілегде	123
Я. И. СУНЧУГАШЕВ. Пурунғы хоосчылар иткен сомнар	128
А. Г. КАРИМУЛЛИН. Н. Ф. Катанов — библиограф	132

Обложканың 1, 2-ші страницаында В. Бутанаевтің хоостары: БАМ-ның тахта пүдірчелері, Соли-Сус ГЭС-та;

4-ші страницаында Г. Бурнаковтың сомы; Соли-Сус ГЭС пүдірмнде.

70 ахча

